

**Per
saber-ne
més**

M M

E

02_Segle XIX

Temes clau

S

ÍNDIX

- 3 Presentació
- 4 **Dones i treballs. Una aproximació a la participació femenina en el mercat de treball català del vuit-cents**
Mònica Borrell-Cairol
- 16 **El canal d'Urgell, un miracle humà**
Francesc Canosa Farran
- 24 **La participació catalana en el comerç d'esclaus i en l'esclavatge colonial (1789-1886)**
Martín Rodrigo y Alharilla
- 32 **Les colònies industrials tèxtils a Catalunya. Una aproximació.**
Raquel Castellà i Perarnau

CASTELLANO

- 49 Presentación
- 50 **Mujeres y trabajos. Una aproximación a la participación femenina en el mercado de trabajo catalán del ochocientos**
Mònica Borrell-Cairol
- 62 **El canal de Urgell, un milagro humano**
Francesc Canosa Farran
- 71 **La participación catalana en el comercio de esclavos y en la esclavitud colonial (1789-1886)**
Martín Rodrigo y Alharilla
- 79 **Las colonias industriales textiles en Cataluña. Una aproximación.**
Raquel Castellà i Perarnau

ENGLISH

- 97 Introduction
- 98 **Women and jobs: A look at female participation in Catalonia's 19th-century labour market**
Mònica Borrell-Cairol
- 109 **The Urgell canal, a human miracle**
Francesc Canosa Farran
- 118 **Catalan participation in the slave trade and colonial slavery (1789-1886)**
Martín Rodrigo y Alharilla
- 126 **An approach to the textile industrial colonies in Catalonia**
Raquel Castellà i Perarnau

PRESENTACIÓ

Us presentem el segon número de la publicació digital *Per saber-ne més*. Coincideix amb la nova presentació de les sales del segle XIX de l'exposició permanent del Museu d'Història de Catalunya i està dedicat a aprofundir en alguns temes clau de la història de la Catalunya del segle XIX.

Cal dir, d'entrada, que la selecció temàtica que hem elaborat no ha estat concebuda només sota el criteri de la importància del tema en el relat de història de Catalunya, sinó també pensant en què fossin aspectes suggeridors per al públic interessat i força nous pel que fa a la recerca històrica. Els articles «El treball de les dones al vuit-cents», de la doctora Mònica Borrell; «La participació catalana en el comerç d'esclaus i en l'esclavatge colonial (1789-1886)», del doctor Martín Rodrigo; «El canal d'Urgell, un miracle humà», de Francesc Canosa, i «Les colònies industrials tèxtils a Catalunya. Una aproximació», de la conservadora Raquel Castellà, cobreixen amb escreix aquesta expectativa. Els articles estan disponibles en català, castellà i anglès.

Us convidem, també, a visitar el nou espai permanent del Museu d'Història de Catalunya, que es presenta amb una narrativa i un discurs actualitzats i centrats en la societat i la vida quotidiana a la Catalunya del segle XIX, un moment de canvis importants a escala política, social i econòmica, que van conformar la nova societat contemporània.

L'objectiu d'aquesta nova presentació ha estat, d'una banda, aconseguir un discurs inclusiu i amb perspectiva de gènere, i una museografia respectuosa amb la diversitat funcional i amb criteris d'accessibilitat, i de l'altra, potenciar una experiència emocional i lúdica amb la millora dels mòduls interactius i manipulables.

Dones i treballs.

Una aproximació a la participació femenina en el mercat de treball català del vuit-cents

Mònica Borrell-Cairol
Universitat de Barcelona

Arran del procés d'industrialització, el món del treball es va transformar amb gran rapidesa i complexitat. En aquest context, les dones, de la mateixa manera que en els períodes anteriors, van continuar participant en el mercat de treball combinant la feina assalariada amb la domèstica, destinada tant al mercat com a la família, per la qual cosa duïen a terme diferents tasques, sovint ocultes pel biaix de la documentació històrica (BORRELL-CAIROL, 2020). En la nova societat industrial, la burgesia es va convertir en la classe dominant i el model social hegemònic, assumit per diferents grups socials, dividia la societat en dues esferes: la pública, vinculada a l'àmbit públic i productiu, i la privada, circumscrita a l'àmbit privat i domèstic. L'anomenat «discurs de la domesticitat» adscribia la primera a l'home, responsable de la producció i encarregat d'aportar el salari familiar, i la segona a la dona, el destí de la qual s'inscrivia al món reproductiu, dedicada al matrimoni i la maternitat (NASH, 1995). Aquest model de *male breadwinner family* (model de l'home guanyador de pa), que en determinats contextos burgesos podia funcionar, va resultar impracticable per unes classes populars que necessitaven el salari d'homes i dones (i nens i nenes) per assegurar la subsistència familiar (GÁLVEZ I SARASÚA, 2003). A més, va definir el treball femení extradomèstic com una situació anòmala, provisional, discontinua i, per tant, secundària enfront del treball masculí concebut com a usual, continuat i garant de la subsistència familiar. Addicionalment, la participació laboral femenina en determinats sectors laborals era reprovada per diferents sectors socials sota diferents

argumentacions: perquè eren treballs durs i perillosos, perquè es desenvolupaven en espais —les fàbriques— moralment inadequats per a les dones o perquè les treballadores descuidaven la seva funció «natural» vinculada a les tasques domèstiques i a la maternitat (BORDERÍAS, 2007; NIELFA, 2006). Tot plegat contribuïa a la invisibilitat d'unes trajectòries femenines que combinaven el treball productiu assalariat amb el treball reproductiu no assalariat en la nova societat industrial del segle XIX.

En continuïtat amb períodes anteriors, les dones participaven del treball agrícola i ramader amb la dedicació a múltiples i diverses activitats tant productives com reproductives: produïen per a la família, realitzaven tasques domèstiques, transformaven productes per a ús familiar o comercial i participaven en l'explotació agrària o ramadera, segons el tipus d'explotació agrària, de sistema de cultiu, d'estructura familiar o de mercat local (CARBONELL, 1996; Ferrer, 1994, 2012). Per exemple, a mitjan segle XIX, en els municipis de les comarques de l'Anoia i l'Alt Penedès la vinya ocupava més del 75 % de la superfície agrícola i les dones treballaven en les explotacions vinícoles ja fos com a membres de la família rabassaire, que les explotaven a través dels contractes de rabassa morta, o com a assalariades. En aquestes mateixes comunitats també exercien de dides, llevadores o minyones (COLOMER, 2017, 183-184).

L'estacionalitat agrícola va facilitar la combinació del treball rural, concentrat durant uns mesos l'any, amb el *putting out system* (sistema de taller domèstic), realitzant

treball prefabricat a la llar, majoritàriament vinculat a la producció tèxtil —tot i la notable varietat de productes segons el territori— i no sotmès al control gremial. Per exemple, a la Catalunya interior, les famílies rurals combinaven la feina agrícola, generalment realitzada per homes, amb la filatura duta a terme majoritàriament per dones i infants, que proveïa de nous ingressos la unitat familiar (FERRER, 1994). L'acumulació de capital per part d'alguns petits artesans o propietaris agraris enriquits a finals del segle XVIII amb l'especialització agrària o el comerç en el mercat colonial va contribuir a la fundació de les primeres indïanes. Així, els canvis tecnològics derivats de la mecanització amb l'energia de vapor i hidràulica, juntament amb l'experiència acumulada pels treballadors i treballadores preindustrials, va facilitar la concentració en les primeres fàbriques d'aquesta mà d'obra dispersa en tallers domèstics (DOREL-FERRÉ, 2003; BALCELLS, 2015; FERRER, 2017; ITURRALDE, 2018). D'aquesta manera, el treball femení va contribuir al procés d'industrialització català.

A Catalunya, el sector cotoner es va situar al capdavant del procés d'industrialització i va afavorir la contractació de mà d'obra femenina, que també continuava participant en les esmentades manufactures domèstiques protoindustrials. En un mercat de treball ja segmentat, les dones s'ocupaven de la filatura quan encara era manual. Elles filaven amb les *jennies*, les berguedanes i les *mule-jennies* accionades amb cavalleries a Barcelona o Sallent durant el primer terç del segle XIX, mentre que els homes s'ocupaven de la preparació del cotó o de supervisar la filatura en aquestes primeres petites fàbriques de filats o tallers cotoners domèstics (SOLÀ, 2014). Per contra, a la zona de Reus i el seu *hinterland* (voltants), ja des d'inicis de segle, es van anar implementant fàbriques de dimensions més grans que ja presagiaven el nou model fabril que es va consolidar al llarg del segle i que, en aquesta zona, es va caracteritzar per la feminització de la mà d'obra ja durant les dècades del 1840 i el 1850 (GARCIA BALANÀ, 2003, 195-198). Des de mitjan segle, els canvis tecnològics

Pelant remolatxa / Josep Maria Armengol i Bas, 1900

© de la fotografia: Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya

que va implicar la substitució de les màquines *mule-jennies* per les selfactines i, més tard per les contínues, que requerien menys força física i mà d'obra menys especialitzada, fou un element que va incentivar els fabricants a contractar treballadores, ja que els salaris femenins eren inferiors als masculins, la qual cosa reduïa les despeses del fabricant (BALCELLS, 2015). D'aquesta manera, sovint, l'activitat femenina fou concebuda com una amenaça pels treballadors i les associacions obreres que veien en els baixos salaris femenins un mecanisme de competència que va generar resistències cap a la participació de les treballadores en el sector i diferents estratègies per excloure-les de determinats oficis (BORDERÍAS, 2007). A Barcelona, per exemple, la vaga de les selfactines (1855) també va ser una resposta al temor al descens salarial i a la pèrdua de la cultura de l'ofici de filador davant la feminització de la filatura (ENRECH, 2005; BALCELLS, 2015). Malgrat el menor salari femení respecte al masculí, els ingressos

que representaven els seus salaris eren imprescindibles per a les economies familiars (BORDERÍAS I GUALLAR, 2003; BORDERÍAS, 2003).

Des del darrer terç del segle XIX, la legislació espanyola fixava beneficis fiscals i exempcions per a l'adquisició de salts d'aigua en el cas de fundar una fàbrica. El cost del trasllat del carbó fins a les zones fabrils va afavorir que una part de la indústria tèxtil catalana que estava situada «al pla», és a dir al litoral i les rodalies de Barcelona, s'establís «a la muntanya», a l'interior i principalment a la riba fluvial del Ter i la del Llobregat, per tal d'aprofitar la força de l'aigua que, a través d'una turbina hidràulica, permetia moure les màquines de filar. Es van inaugurar les primeres colònies industrials, com ara Viladomiu Vell, Sedó, l'Ametlla de Merola, Cal Marçal, etc., i les fàbriques de riu situades a prop de nuclis urbans com Manresa, Manlleu o Roda de Ter (DOREL-FERRÉ, 2003; ENRECH, 2009). Les colònies, de notables

La nena obrera, 1889
Joan Planella
Oli sobre tela

© de la fotografia: MHC (Manel Larriba)

dimensions i majoritàriament allunyades dels nuclis urbans, van incorporar habitatge, economat, església, un tros d'hort, etc., amb la voluntat d'estabilitzar la mà d'obra i intentar evitar la conflictivitat amb mesures de caire paternalista (ENRECH, 2005). A les colònies, la mà d'obra femenina, més econòmica que la masculina i que «la del pla», fou cabdal en l'organització del treball, tot i que, igual que en les fàbriques tèxtils, era clara la segregació sexual del treball i la diferència salarial. Els homes s'ocupaven de tasques de manteniment alienes al tèxtil, les tasques administratives, els alts càrrecs i els comandaments intermedis en les diferents seccions del conjunt fabril, tasques, totes elles, alienes a les dones. I, fins i tot en aquelles seccions tèxtils on treballaven conjuntament, la divisió de les tasques era estricta, l'aprenentatge diferenciat per sexe i la promoció laboral més difícil per a les treballadores (ENRECH I MARTÍ, 2009).

Tot i la centralitat del treball tèxtil, les treballadores també participaven en altres sectors de la indústria. Respecte a la indústria del suro, de llarga tradició a les comarques gironines durant el període preindustrial, tot i la impermeabilitat de les fonts, la historiografia ha detectat una participació femenina notable, especialment si tenim en compte el treball a domicili. La participació femenina a les fàbriques de suro, i especialment a les fàbriques taperes, va augmentar progressivament al tombant de segle, segons l'especificitat local i el tipus d'establiment (ALVARADO, 2022). Alhora, les noves tècniques per dur a terme discos, paper de suro per a cigarrets i aglomerats van agrupar dones en les fàbriques surotaperes (ITURRALDE, 2018).

Davant de l'elevada presència de dones en el treball industrial, tant de solteres com de casades, calia establir estratègies per combinar-lo amb la feina domèstica i reproductiva —que segons els «discurs de la domesticitat» era responsabilitat femenina. La maternitat i el treball domèstic van adquirir un nou significat i van entrar en conflicte amb les activitats productives. Com veurem, el treball a domicili es va considerar una activitat òptima per a les dones, especialment per a

les que tenien responsabilitats familiars. De la mateixa manera, la participació femenina en el rígid treball fabril les va obligar a establir estratègies de conciliació. El predomini en alguns municipis tèxtils catalans de la família troncal com a eix vertebrador de les famílies en les quals vivien membres de diferents generacions va permetre repartir les funcions entre els diversos membres de la família (BORDERÍAS I FERRER, 2017). Altres treballadores van optar per encarregar la cura dels menors a altres dones de la família i de la comunitat, i van contractar nenes o ancianes (BORDERÍAS, 2011). Algunes fàbriques van començar lentament a introduir les guarderies per facilitar la conciliació (BALCELLS, 2015; ITURRALDE, 2018). I, és que, al llarg del segle XIX, les llargues jornades laborals a les fàbriques afectaven especialment les obreres, ja que els dificultava —o gairebé impossibilitava— fer la feina domèstica i de cures sense recórrer a una xarxa veïnal, familiar o comunitària. De fet, algunes de les reivindicacions per a la reducció de la jornada van ser defensades per les organitzacions obreres sota l'argument de la incompatibilitat del treball productiu amb el reproductiu, aquest últim concebut com una responsabilitat exclusivament femenina, considerant l'exclusió de les dones del mercat de treball una solució a la doble jornada i un símbol de condició social (BORDERÍAS, 2006).

Conjuntament amb el treball fabril, el servei domèstic ocupava bona part de la mà d'obra femenina. A la ciutat de Barcelona, l'any 1856, el treball femení es repartia entre el sector tèxtil (40 %) i el servei domèstic (39,8 %) (BORDERÍAS, 2003, 260). Igual que en altres urbs europees, al segle XIX, el servei domèstic s'havia feminitzat. A Catalunya, el servei domèstic masculí va recular de manera constant des del 1860 fins al 1930. El descens del servei domèstic rural, que incloïa els mossos agrícoles i els aprenents, la disminució de tasques que obliguessin a residir en el domicili del patró, l'increment de les oportunitats laborals en altres sectors, especialment a la indústria, o el descens dels serveis personals propis d'un model aristocràtic que anava desapareixent

explicarien la menor presència masculina en el sector (TUSELL, 2020).

El servei domèstic rural, encara significatiu fins al 1860, va anar perdent pes a les zones agrícoles i rurals davant de la proletarització de les relacions laborals, i va guanyar centralitat el servei domèstic urbà, afavorit per la consolidació d'una burgesia que es va convertir en la demandant principal de servei domèstic. A Tarragona, segons el padró de l'any 1844, el 4,2 % de la població es dedicava al servei domèstic (GRAU, 2014, 96) i a Girona l'any 1900 un 5,2 % de les dones en edat de treball ho feien de minyones (TUSELL, 2020, 51). La tendència a concentrar el servei domèstic a les ciutats es va mantenir estable: la ciutat comtal concentrava l'any 1860 dues de cada deu minyones i, l'any 1930, la meitat de dones ocupades en el servei domèstic català (TUSELL, 2020, 49-50). Durant el segle XIX, tant en el medi urbà com en el medi rural, una part important de les ocupacions femenines vinculades al servei domèstic —serventes, mainaderes, cuineres, donzelles— es continuaven desenvolupant en règim intern dins del domicili de la família

que les contractava (BORRELL-CAIROL, 2016; TUSELL, 2020).

Les dones ocupades en el servei domèstic eren noies joves, solteres i immigrants: en el cas de la ciutat de Tarragona, segons el padró del 1844, el 71,52 % de les serventes tenien menys de 30 anys (GRAU, 2014, 98). A Valls i a Montblanc, el percentatge de solteres arribava al 98 % (GRAU I ANGLÈS, 2014, 155). D'aquesta manera, el sector era una entrada al mercat de treball que s'abandonava amb el matrimoni (Grau, 2014) i un refugi en moments de crisi o períodes de vulnerabilitat (BORRELL-CAIROL, 2016). Aquestes noies que s'ocupaven en el servei domèstic provenien de zones rurals properes a les ciutats en les qual servien. En el cas de Tarragona, un 67,2 % de les treballadores domèstiques venien del Camp de Tarragona, dels pobles més propers geogràficament a la capital: Altafulla, Constantí, el Catllar, Torredembarra i la Nou de Gaià, en aquest ordre. El 10 % de les serventes que treballaven a Tarragona i de les que servien a Valls venien de la Conca de Barberà, comarca on el servei domèstic es va convertir en una

Treballadores del servei domèstic de la casa Baurier, a principis del segle XX

© de la fotografia: MHC (Manel Larriba)

de les trajectòries ocupacionals de les noies de famílies pageses (GRAU, 2014, 100). També a Barcelona, l'any 1848, per cada minyona nascuda a Barcelona, set eren immigrants (LÓPEZ GUALLAR, 2014, 76) i provenien majoritàriament de la província de Barcelona (32,34 %) o de la resta de Catalunya (32,84 %), i només un 16,92 %, de la ciutat comtal (BORRELL-CAIROL, 2016, 48).

Antigament, quan el servei domèstic, a més de tenir una funció productiva, era també un símbol d'ostentació social, havia estat un sector mixt, en què participaven homes i dones amb diferents ocupacions, salaris i estatus, que progressivament havia perdut diversitat. Així, el sector es va feminitzar i homogeneïtzar en la figura de la «noia a tot estar» capaç de dur a terme múltiples tasques i funcions (cuinar, cosir, rentar, cura d'infants, filar, brodar, etc.) (SARASÚA, 1994; BORRELL-CAIROL 2016). Els mecanismes de contractació en aquest sector eren diversos: xarxes informals de coneixences, que ja funcionaven en períodes anteriors i actuaven com a intermediàries, com, per exemple, el teixit de traginers o carreters que transportaven productes rurals cap a les ciutats, els venedors ambulants, els comerciants o els clergues. La premsa també va ser un mecanisme per posar en contacte qui contractava el servei amb les treballadores domèstiques, a través d'anuncis de demandes i ofertes que ja funcionaven al segle XVIII i que es van intensificar des de finals del segle XIX i inicis del segle XX (GRAU, 2014; ANGLÈS I GRAU, 2014; BORRELL-CAIROL, 2016; ITURRALDE, 2020). Les condicions de treball dins del servei domèstic es caracteritzaven per combinar l'escassa remuneració salarial amb l'allotjament i la manutenció, les elevades jornades laborals, la desprotecció davant de l'accidentalitat, l'assetjament o les malalties laborals (SARASÚA, 1994; BORRELL-CAIROL, 2016).

Vinculades al servei domèstic, les ocupacions de dida o mainadera eren eminentment femenines i eren exercides per dones, generalment joves, tant en famílies benestants que les contractaven, en règim extern o intern, per alletar els infants, com en institucions assistencials —hospicis, cases

de maternitat— o hospitals (TUSELL, 2021; LÓPEZ ANTON I MUTOS XICOLA, 2021)

A la ciutat de Barcelona, l'any 1856, Ildefons Cerdà va xifrar entre 340 i 370 el nombre de bugaderes barcelonines, concentrades moltes d'elles al barri de la Clota-Horta i Sant Pere-Ciutat Vella (CERDÀ 1991, vol. I, p. 202 a Tatjer, 2002). Mig segle després, el cens obrer del 1905 va incrementar el nombre de bugaderes a 1.553 i el nombre de planxadores a 2.132 (TATJER, 2002). Les classes benestants els encarregaven les tasques de rentar o planxar la roba de manera externa en lloc d'incloure aquesta tasca com una prerrogativa de les minyones (TATJER, 2002; SARASÚA, 2003).

El treball a domicili, especialment en la confecció, era una opció laboral femenina que va tenir el seu moment d'auge durant les primeres dècades del segle XX, tot i que ja era present durant el segle XIX (NASH, 2010). La confecció de roba, de caràcter manual, realitzada al domicili i sense necessitat de grans espais i inversions, va ser duta a terme molt majoritàriament per mà d'obra femenina a preu fet a qui els fabricants encomanaven encàrrecs (BALCELLS, 2015). Aquesta ocupació era ben acceptada per la societat de l'època, ja que, d'una banda, allunyava les dones de l'espai fabril que era concebut com un espai d'immoralitat i, de l'altra, no representava una competència amb el treball masculí. A més, permetia a la unitat familiar obtenir ingressos i, tot i el volum d'hores diàries que implicava, facilitava la combinació amb les tasques domèstiques. La màquina de cosir es va incorporar als domicilis catalans a finals del segle XIX: Miquel Escuder Castella, establert a Barcelona, comercialitzava l'any 1862 la primera màquina de cosir espanyola —anomenada amb el nom femení d'Aurora— (PUERTAS, 2018, 38), i posteriorment es va incorporar la màquina amb pedal, les conegudes Singer o Alfa. Aquesta tipologia va permetre treballar a més velocitat, tot i que calia abonar el cost de la compra de la màquina (200-300 pessetes), així com els fils, les agulles o les tisores (TATJER, 2002). Al mateix temps, els primers currículums escolars, impulsats arran de la Llei Moyano

(1857), que ja van néixer segregats amb estudis diferenciats entre nens i nenes, incloïen en el currículum educatiu de les noies, ja des de ben joves, unes hores dedicades a «*las labores*». Així, segons el discurs de reformadors, autoritats, fabricants o associacions obreres, el treball a domicili era òptim per a les treballadores, però les dures condicions laborals caracteritzades per llargues jornades, baixos salaris o la proliferació de malalties com la tuberculosi entre les treballadores a domicili van matisar aquestes consideracions (PUERTAS-NOVAU, 2012). I, tot i les dificultats de comptabilitzar-les, el nombre d'obreres de la confecció barcelonines l'any 1917 s'ha xifrat en deu mil, de les quals unes vuit mil treballaven a domicili (BALCELLS, 2015, 176).

Amb un perfil diferenciat del de les treballadores a domicili de la confecció, van començar a signar les seves produccions les primeres modistes de renom que es van dedicar a l'alta costura: les germanes Marie Berthe, Maria Montagne, Maria Molist, Madame Lebrun i Madame Renaud, aquestes dues últimes d'origen francès i instal·lades a

Barcelona (SOLÀ, 2006, 399; CASALS-VALLS, 2012, 89). Les modistes coneixien les tendències de la costura francesa, tenien coneixements d'anatomia per poder aconseguir una bona caiguda dels vestits i requerien bones teles i materials (KAY, 2006). Al darrer terç del segle XIX, l'ofici de modista va començar lentament a professionalitzar-se. La tècnica i els mètodes es van desenvolupar al compàs de la demanda d'una burgesia que augmentava el consum de vestuari. Entre el 1887 i el 1902 van proliferar el registre de patents vinculat al sistema de «tall de patrons» o «confecció de roba de senyores», la major part de les quals foren registrades per dones. L'*Anuari Riera* de Barcelona, l'any 1896, enumerava 13 acadèmies de «*corte y confección*» que es van incrementant de manera continuada els anys posteriors (CASALS-VALLS, 2012, 90-91). El 58 % de les botigues de moda i modistes, el 55 % de la confecció de cotilles i el 68 % de «*las encajeras con tienda abierta*» eren de titularitat femenina (SOLÀ, 2004, 64).

Durant el segle XIX, les dones també van ser presents en negocis dins el marc familiar o de

Conjunt de jaqueta i faldilla femenines, 1870-1876
Seda acanalada i moaré de seda

© de la fotografia: MHC (Manel Larriba)

manera autònoma amb una major presència en aquells que tradicionalment han estat considerats adients i adequats als rols femenins de l'època. Tal és el cas de la venda de queviures (fruites i verdures) als mercats barcelonins, on les dones representaven el 90 % de les ocupades; com hem vist anteriorment, eren presents en el sector de la confecció com a treballadores a domicili, i també com a propietàries de petits tallers i botigues a la Ciutat Comtal; eren propietàries titulars de 30 «posades secretes» —prostíbuls barcelonins, que representaven el 42,5 % dels existents—, i a finals del 1869, eren titulars de dos tallers de fotografia. Una presència menor van tenir en la gestió dels safareigs de la ciutat de Barcelona, on només 10 dels 47 que funcionaven (un 21,2 %) estaven gestionats per dones (SOLÀ, 2004, 63-64), tot i que el nombre de bugaderes, almenys a Barcelona, va anar augmentant al llarg del segle (TATJER, 2002).

La legislació que es va anar implementant al llarg del segle XIX —Codi de comerç (1829 i 1888), Codi de borsa (1831) o el Codi civil (1889)— no va ser favorable a la participació femenina com a propietàries autònomes. Menys restrictiva fou en el cas de les vídues que, tot i que no en tots els sectors econòmics, podien actuar més lliurement (SOLÀ, 2006).

Arran de la Llei Moyano, i amb la voluntat de reduir l'analfabetisme, es va constituir un cos de mestres dins del sistema educatiu espanyol, el qual va incorporar dones que s'havien d'encarregar de la instrucció de les nenes, tot i que el mètode d'accés als estudis, la formació i les condicions laborals eren diferenciats segons el sexe (CORTADA, 1999, 2000). Així, des de mitjan segle XIX, les joves que estudiaven i exercien de mestres van convertir el magisteri en una de les primeres professions que va incorporar dones, fet facilitat per la identificació de la instrucció de les nenes, sobretot d'edats infantils, amb una prolongació de la socialització que desenvolupava la figura materna. De manera significativa, primer es van incorporar a l'educació infantil i després a les escoles rurals; més difícil els fou accedir a exercir el magisteri en els estudis de grau

mitjà i se les va mantenir excloses de la docència en educació superior (BALLARÍN, 2006; FLECHA, 2003). També van treballar d'institutrius en famílies benestants i en escoles privades: a Barcelona, l'any 1849, 15 dones dirigien escoles privades, que representaven el 20,5 % de les existents (SOLÀ, 2004, 63).

A finals de segle es van començar a llicenciar les primeres universitàries. Les metgesses Dolors Aleu, Elena Maseras i Martina Castellví, els anys 1879, 1882 i 1881, respectivament, van ser les tres primeres dones llicenciades.¹ Ho van ser en el camp de la medicina, ja que aquests estudis representaven una ruptura menys brusca amb els cànons socials de l'època i, com el magisteri, es concebien com una prolongació dels treballs de cura vinculats a la maternitat. Tanmateix, les universitàries pioneres, poc nombroses i vinculades a classes benestants, van haver de superar nombrosos problemes per llicenciar-se i poder transformar els seus títols en acreditacions professionals que els permetessin exercir la professió. Tot i els obstacles, van aconseguir practicar la medicina en consultes privades o institucions no dependents de l'Estat, van participar en congressos mèdics i pedagògics, van continuar estudiant, van defensar tesis doctorals i van investigar i publicar (FLECHA, 2003).

En l'àmbit artístic i cultural, tot i la dificultat per documentar les trajectòries femenines, hi van participar un reduït nombre de dones vinculades a les classes benestants. Les dones d'aquesta classe social, durant la seva etapa educativa, sovint rebien classes de música, dibuix o pintura amb voluntat d'exhibició o distracció i no amb intenció de professionalització. En tot cas, cal citar Josefa Massanès González, que va publicar poesia l'any 1841 i tretze anys més tard era membre honorària de l'Acadèmia de Bones

---

1 Dolors Aleu es va matricular a la Facultat de Medicina l'any 1874 i va finalitzar el estudis l'any 1879. Fins al 1882 no va obtenir permís per fer l'examen de llicenciatura i el mateix any es va doctorar a la Universitat Central de Madrid. Martina Castellví va acabar la carrera l'any 1881 i el doctorat l'any següent. Maria Elena Maseras la va acabar l'any 1878 i, com les seves companyes, no va obtenir permís per fer l'examen de llicenciatura fins al 1882.

Lletres de Barcelona i membre de diverses corporacions científiques i literàries.

Àngela Grassi, nascuda a Itàlia i instal·lada a Barcelona, també va publicar poesia i va dirigir la revista *El Correo de la Moda*.

Elionor Carreras i Torrecasana, pintora, va desenvolupar activitat artística durant els primers anys de casada amb el també pintor Modest Urgell i Inga (SOLA, 2004, 60-62).

Les primeres dones matriculades a l'Escola d'Arts i Oficis de Barcelona daten del curs 1884-1885 (RIUS, 2001, 84) i, a finals de segle, algunes artistes ja eren presents a les sales d'exposicions (RODRIGO, 2017). Per exemple, a la ciutat de Girona, la primera pintora en exposar-hi va ser Martiriana Boada, l'any 1872, a l'Exposició Provincial de Belles Arts, seguida, el 1873, per Pilar Nouvilas o Ramona Banquells (FAXEDAS, 2020, 68).

En definitiva, la variada presència femenina en el mercat de treball del vuit-cents, de la mateixa manera que en períodes anteriors, està fora de qualsevol dubte. Arran del procés d'industrialització, les dones van continuar combinant el treball productiu i reproductiu en la nova societat industrial. Van participar en el treball industrial, cabdal durant aquest període històric, tant en el sector tèxtil, capdavanter a Catalunya i on la mà d'obra femenina va ser molt significativa, com en altres sectors industrials com el surer. Els seus salaris eren inferiors als masculins i generalment estaven situades en les jerarquies laborals inferiors, però la seva contribució salarial era essencial per a les economies familiars i van contribuir a la industrialització catalana. Van continuar actuant en règim de pluriactivitat en el treball rural i ocupant-se en el servei domèstic, com havien fet en períodes anteriors. Aquest darrer sector es va anar concentrant progressivament a les ciutats i es va convertir en una de les vies d'accés al mercat laboral urbà per a les dones joves, solteres i immigrants. El treball a domicili, que es podia combinar amb més facilitat amb les tasques domèstiques, enteses com una responsabilitat exclusivament femenina, va ocupar un notable nombre de treballadores. Progressivament, en el darrer terç de segle, les dones començaven a

ser presents en les professions que requerien algun grau d'instrucció. Alhora, es preparaven per als canvis que els avenços urbanístics i industrials o la modernització del sector dels serveis comportarien per al treball femení, ja des d'inicis del segle XX.

Bibliografia

ALVARADO COSTA, Joaquim, «Aproximación al trabajo femenino en el sector corchero catalán (c. 1850-1940)», *Arenal*, 29, gener-juny 2022, p. 97-125.

ARBAIZA VILALLONGA, Mercedes, «La "cuestión social" como cuestión de género: Femenidad y trabajo en España (1860-1930)», *Historia contemporánea*, N° 21, 2000, p. 395-458.

ANGLÈS SANAHUJA, Jordi; GRAU I PUJOL, Josep M., «Anar a servir: Les minyones a Montblanc durant la primera meitat del segle XX (1930-1950)», *Podall*, 2014, núm. 3, p. 147-164.

BALCELLS, Albert, «Les dones treballadores a la fàbrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX», *Catalan Historical Review*, 8, 2015, p. 171-180.

BALLARÍN, Pilar, «Educadoras», dins Isabel MORANT DEUSA (dir.), Vol. 3, *Del siglo XIX a los umbrales del XX. Historia de las mujeres en España y América Latina*, coord. per Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS, Asunción LAVRIN, 2006, p. 505-522.

BORDERÍAS, Cristina, «La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno», dins Lina GÁLVEZ i Carmen SARASÚA, (ed.), *¿Privilegios o eficiencias? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 247-249.

BORDERÍAS, Cristina, «El trabajo de las mujeres: discursos y prácticas», dins Isabel MORANT DEUSA (dir.), Vol. 3, *Del siglo XIX a los umbrales del XX. Historia de las mujeres en España y América Latina*, coord. per Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS, Asunción LAVRIN, 2006, p. 353-379.

- BORDERÍAS Mondejar, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea: 1836-1936*, Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, Icaria, 2007.
- BORDERÍAS, Cristina i LÓPEZ GUALLAR, Pilar, «A Gendered view of family budgets in Mid-nineteenth Century Barcelona», *Histoire & Mesure*, XVIII-1/2, 2003, p. 113-146.
- BORDERÍAS, Cristina i FERRER, Llorenç «Hogar e industria textil. Mercado de trabajo y estrategias familiares en Catalunya (1900-1936)», *Historia social*, núm. 81, 2015, p. 3-27.
- BORDERÍAS, Cristina i FERRER, Llorenç, «The Stem Family and Industrialization in Catalonia (1900-1936)», *The History of the Family*, 22/1, 2017, p. 34-56.
- BORRELL-CAIROL, Mónica, «La feminización del servicio doméstico. Barcelona, 1848-1950», *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies*, Vol. 34, núm. 1, 2016, p. 25-62.
- BORRELL-CAIROL, Mónica, «Trabajo y género: una visión a largo plazo», dins Maria Adela FARGAS PEÑARROCHA, *Alternativas: Mujeres, género e historia*, 2020, p. 181-208.
- CARBONELL, Montserrat (2005) «Trabajo femenino y economías familiares», a M. ORTEGA, A. LAVRIN, P. PÉREZ CANTÓ, *Historia de las mujeres en España y América Latina*, Vol. II, *El mundo moderno*, Madrid, Cátedra, 2005, p. 237-262.
- CARRASCO, Cristina; BORDERÍAS, CRISTINA i TORNS, Teresa, «Introducción», dins Cristina CARRASCO, Cristina BORDERÍAS i Teresa TORNS, *El trabajo de cuidados: historia, teoría y políticas*, Los Libros de la Catarata, 2011, p. 13-95.
- CASAL-VALLS, Laura, «Aproximació a la figura de la modista a final del segle XIX: de la producció anònima a l'etiqueta», *EMBLECAT, Estudis de la Imatge, Art i Societat*, (1), 2012, p. 83-92.
- COLOMÉ, Josep, «Comunitat, societat i gènere en el món rabassaire a les terres de l'Anoia i l'Alt Penedès en el segle XIX», *Miscellanea Aqualatensia*, 2017, núm. 17, p. 155-186.
- CORTADA, Ester i SEBASTIÀ, Montserrat, «La dona i la institucionalització de l'educació», a *Més enllà del silenci*, Mary NASH (coord.), Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1988, p. 210-211.
- CORTADA, Ester, «De la "calcetera" a la maestra de escuela: expectativas y activismo profesional», *Arenal*, 6, 1 (gener-juny, 1999), p. 31-53.
- CORTADA, Ester, «El acceso de las maestras al magisterio público en el siglo XIX: ¿concesión o logro profesional?», *Historia Social*, 38, 2000, p. 35-55.
- DOREL-FERRÉ, Gràcia, «La qüestió de les colònies industrials: un fenomen discutit de la història industrial de la Catalunya dels segles XIX i XX», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 2003, Vol. 14, p. 97-112.
- ENRECH, Carles, *Indústria i ofici: conflicte social i jerarquies obreres a la Catalunya tèxtil (1881-1923)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2005.
- ENRECH, Carles i MARTI, Xavier, «La transformació d'uns vells espais de vida i treball», dins Isabel RUIZ (coord.) *Les colònies industrials*, Departament de Cultura i Mitjans Audiovisuals, Museu d'Història de Catalunya, 2009, p. 18-46.
- FAXEDAS, Lluïsa, «El llegat d'unes grans creadores no sempre conegudes», *Revista de Girona*, 319, p. 68-69.
- FERRER ALÒS, Llorenç, «Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Cataluña Central (siglos XVIII-XX)», *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies*, Vol. 12, núm. 2-3, 1994, p. 199-232.
- FERRER ALÒS, Llorenç, «El creixement divers de la Catalunya del segle XVIII. Protoindustrialització?», *Catalan Historical Review*, núm. 5, 2012, p. 195-209.
- FERRER ALÒS, Llorenç, «Més enllà dels gremis i de les fàbriques d'indianes. La diversitat de formes de produir a la Catalunya del segle XVIII i primera meitat del segle XIX», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 83, 2017, p. 183-211.
- FLECHA GARCÍA, Consuelo, «Los obstáculos a la entrada de las mujeres en el empleo cualificado formación y profesionalización», dins Lina GÁLVEZ i Carmen SARASÚA (ed.), *¿Privilegios o eficiencias? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 57-78.

- GÁLVEZ, Lina i SARASÚA, Carmen (ed.), *¿Privilegios o eficiencias? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003.
- GARCIA BALAÑA, Albert, «La fabricació de la fàbrica: treball i política a la Catalunya cotonera (1784-1884)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XIV, 2003, p. 188-200.
- GRAU I PUJOL, Josep M, «El servei domèstic a la ciutat de Tarragona: minyones, criats i mossos en el padró d'habitants de 1844», *Estudis de Constantí*, 2014, núm. 30, p. 95-140.
- ITURRALDE, Martín, «Les dones en l'economia, la política i la cultura catalanes. Segle XIX-1920: una aproximació a la historiografia», dins Raquel CASTELLÀ (coord.), *Dones: història i memòria a Catalunya 2017*, p. 59-67.
- ITURRALDE, Martín, «Trabajo infantil y género en el servicio doméstico barcelonés, 1792-1850», *Arenal: Revista de historia de las mujeres*, Vol. 27, núm. 2, 2020, p. 463-494.
- KAY, Alice, «Retailing, respectability and the independent woman in nineteenth-century London», dins B. BEACHY, A. CRAIG i OWENS (eds.), *Women, Business and Finance in Nineteenth-Century Europe: Rethinking Separate Spheres*, Oxford, Berg, 2006, p. 152-166.
- LÓPEZ ANTÓN, Margarita i MUTOS XICOLA, Céline, «Nutriendo la economía familiar: nodrizas, inclusas y salarios en Cataluña y Baleares (1700-1900)», dins Carmen SARASÚA (ed. lit.) *Salarios que la ciudad paga al campo: las nodrizas de las inclusas en los siglos XVIII y XIX*, Ed. Universitat d'Alacant, Servei de Publicacions, 2021, p. 132-173.
- LÓPEZ GUALLAR, Pilar, «Naturales e inmigrantes en Barcelona a mediados del siglo XIX», *Barcelona Quaderns d'Història*, 11, 2014, p. 70-92.
- NASH, Mary, «Identitat cultural de gènere, discurs de la domesticitat i definició del treball de les dones a l'Espanya del segle XIX», *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 26, 1995, p. 135-146.
- NASH, Mary, *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*, Departament de Treball - Generalitat de Catalunya, 2010.
- NIELFA, Gloria, «La regulación del trabajo femenino: estados y sindicatos», dins Isabel MORANT DEUSA (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina*, Vol. 3, 2006, Del siglo XIX a los umbrales del XX, coord. Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS, Asunción LAVRIN , p. 313-351.
- PÉREZ-FUENTES HERNÁNDEZ, Pilar, «Ganadores de pan y amas de casa: los límites del modelo de "Male Breadwinner Family". Vizcaya, 1900-1965», dins Lina GÁLVEZ i Carmen SARASÚA, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, 2003, p. 217-240.
- PUERTAS NOVAU, Sílvia, «La màquina de cosir i la història social de les dones, dues vides paral·leles», *Datatèxtil*, 2018, núm. 38, p. 31-39.
- RIUS, Núria, «La Llotja, un espai per a les dones?», *Revista de Catalunya*, 158, 2001, p. 69-92.
- RODRIGO, Isabel, «Las artistas catalanas, su lugar en la revista *Feminal*» (1907-1917), *Locus amoenus*, núm. 15, 2017, p. 223-244.
- SARASÚA, Carmen, *Criados, nodrizas y amos: el servicio doméstico en la formación del mercado de trabajo madrileño, 1758-1868*, Madrid, Siglo XXI, 1994.
- SOLÀ, Àngels, «La societat barcelonina en una època de canvis», *Barcelona: Quaderns d'història*, núm. 11, 2004, p. 39-68.
- SOLÀ, Àngels, «Las mujeres y sus negocios en el medio urbano», dins Isabel MORANT DEUSA (dir.), Vol. 3, Del siglo XIX a los umbrales del XX, coord. per Guadalupe GÓMEZ-FERRER Morant, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS, Asunción LAVRIN, *Historia de las mujeres en España y América Latina*, 2006, p. 381-403.
- TATJER, Mercè, «El trabajo de la mujer en Barcelona en la primera mitad del siglo XX: lavanderas y planchadoras», *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, Universitat de Barcelona, vol. VI, núm. 119 (23), 2002.
- TUSELL LATORRE, Tura «"Anar a servir". Una aproximació al servei domèstic i al treball de les minyones a partir de fonts demogràfiques Catalunya, 1848-1930», treball final de màster, 2020, Universitat de Barcelona.
- TUSELL LATORRE, Tura, «Las nodrizas internas en las inclusas de Barcelona (siglo XIX)», Congreso

Internacional Contemporáneas: Políticas, trabajadoras y hacedoras de sociedad, coord. per Fundación Juana de Vega, Universidade de Santiago de Compostela, 2022.

El canal d'Urgell, un miracle humà

Francesc Canosa Farran

Periodista i escriptor (FCC Blanquerna-URL)

El canal d'Urgell no és només un canal d'aigua que va del Tossal (la Noguera) a Montoliu de Lleida (el Segrià). És una teranyina que enteranyina la vasta planúria de l'oest català: 144 quilòmetres de canal principal. 76 de canal auxiliar. 4 séquies principals que sumen 102 quilòmetres més. 3.000 quilòmetres de segles de distribució i desguassos. Desenes de túnels i construccions per teixir l'aigua, però com una agulla de neó de l'enginyeria universal el túnel de Montclar: 4,917 quilòmetres de longitud. El túnel més llarg d'Europa durant un segle. Perquè el canal també és una de les obres hidràuliques més importants, colossals i complexos del planeta en el moment en què es fa i una de les més transcendents de Catalunya i amb efectes a la resta del món. Quan es comença a construir el 1853 i s'acaba el 1861 (el 1862 es rega la primera finca), això no es pensa que pugui ser, existir. Això no s'ha vist mai. El canal és el futur, el demà. El canal és un miracle.

El prodigi és que es passa del marró misèria al verd esperança. Del desert real al jardí real. Del secà al regadiu. De beure a dies, a beure cada dia. De no veure-hi, a veure-hi. Del no-res al tot. L'aigua arriba a més de 70.000 hectàrees d'una terra erma de 4.862 quilòmetres quadrats: la zona regada més extensa d'Europa. El gran i llunyà Oest de Catalunya. L'Occident català. El Ponent esdevé Imponent. La Terra Ferma es desferma. La gran plana, les folgades estovalles verolades: el país de l'horitzó. Això és: l'Urgell, el Pla d'Urgell, la Noguera, el Segrià, les Garrigues (i tot i que no la rega el canal, la Segarra). Això era un desert. Des de

Montmaneu (la Panadella) fins a Fraga, la Franja de Ponent: l'antic camí ral (reial). I el canal esdevé un miracle humà. Un miracle fet a la terra, no pas al cel.

És el fenomen de la multiplicació de la carn i els ossos. De primer són les persones. El 1860 hi ha 67.841 habitants a tota la geografia de la zona regada (a partir del 1862). El 1910: 90.741. El 1924: 124.582. El 1990: 230.466. I a principis del segle XXI: uns 341.000 habitants. Van venint, com una peregrinació cap al futur, baixant de les muntanyes, dels Pirineus. I també els que ja hi són es van enfilant, elevant, reproduint: les generacions nascudes aquí entre el 1875 i el 1936 creixen sis centímetres. El llibre de la terra diu que la pitjor collita és no sembrar. La terra plantada, la terra assaonada, la terra brota i rebrota i dona fruits. El valor el 1860 és de 460 pessetes per hectàrea. 1910: 1.800 pessetes. 1924: 3.500 pessetes. 1990: 2 milions de pessetes. A començament del segle XXI: 25.000 euros per hectàrea. Només els primers cinquanta anys de reg del canal (entre el 1862 i el 1912) el preu de la terra augmenta un 300 per cent. La suor és la mare del miracle.

Suar i regar. Tot, com un arbre, ho portem dins. De l'arrel al fruit. Tot està per somiar, plantar, podar, collir, menjar. En aquest país brancall de 77 pobles confederats amb 98.057 hectàrees de terres laborables, és a dir, en el llenguatge del país: 225.000 jornals. El jornal és el pa de cada dia. Un jornal és el tros de terra que es pot treballar en un dia. Un jornal és un micropaís dins del país. Un jornal: 4.368 metres quadrats. És el país del

puzle. El país fet a bocins: cadascú té el seu trosset, el seu cassigall de terra. De la caseta i l'hortet. El país de la mitjanía. Els minifundis (i Catalunya és minifundista). La geografia de la immensa planúria equilibrada econòmicament i socialment. El canal és un passaport, una pàtria, una nacionalitat, un destí. Un nou Estat confederat per l'aigua, un nou estat d'ànim a cada tros per on passa.

L'aigua del canal fa surar el valor de les collites un 600 per cent. D'un naufragi de secà: cereals, vinyes, olivers, ametllers... que depenen del cel. D'aquella aigua arbitrària, capritxosa, ocasional. D'una geografia on no plou, no sap ploure, a l'aigua permanent, constant, com un ruixat fidel que intensifica, reproduïx i augmenta els cereals com mai s'havia vist. I que fa néixer el color verd calidoscòpic dels farratges, les hortalisses... I l'or dolç: la fruita. Éssers que sense aigua no existirien. El miracle d'aquests xim-xims que no cauen del cel: dels 7 metres cúbics per segon el 1862 als 33 metres cúbics per segon marca de la casa. Dels 10.000 regants regats

El Canal d'Urgell al salt del Duran, a Golmés, Mollerussa

© de la fotografia: Francesc Canosa

el 1882 als més de 20.000 del segle XXI. Però tot costa molt i ve de molt lluny.

L'1 d'octubre de 1346 el poderós Jaume I d'Urgell, comte d'Urgell, escriu una carta als paers de Manresa per demanar-los un professional que fa miracles: Guillem Catà. Aquest arquitecte barceloní fa ploure. Des del 1339 fa les obres de la séquia de Manresa. Aigua portada a casa i a la terra. 26 quilòmetres de séquia. 34 ponts de pedra. 70 pontarrons. Una gran obra d'enginyeria: la més important de la baixa edat mitjana a Catalunya. Una gran alegria per a la salut, l'economia, els aliments i el futur. Un petit gran prodigi.

Jaume I d'Urgell també busca un miracle: fer el canal d'Urgell. I fa venir Catà. Així comença el primer projecte. L'arquitecte arriba a l'original i luxosa casa dels comtes d'Urgell: el Castell Formós de Balaguer. Catà accepta. L'arquitecte veu l'Oest com un gran jeroglífic. Especialment un lloc, un topònim, una paraula, una realitat: Montclar (la Noguera). Una serra de roques impenetrables. Per poder fer el canal és imprescindible foradar Montclar (a una desena de quilòmetres del Tossal, on neix el canal). És obrir la porta a la gran esplanada, al gran Urgell, i que l'aigua doni joc a l'horitzó. Montclar és i serà sempre la gran equació per resoldre. Aquell primer somni de projecte no es tira endavant. Per moltes raons.

Tot és advers. Jaume I mor, misteriosament, el 1347. La geopolítica del comtat canvia. Hi ha interrogants tècnics per poder foradar Montclar... El temps del primer projecte fina de cop. Però el canal s'ha començat a somiar. I la realitat s'ha d'imaginar. La llavor, el disseny d'aigua, la set de set ja està plantada a la terra. Des d'aquell primer disseny en passaran 15 més fins que el canal s'arriba a fer. 16 projectes en total i 5 segles. Tot per fer un dels grans pactes de Catalunya des del 1714 i que suposa el primer gran reequilibri territorial i emocional. Un acord de país que actualitza les relacions bilaterals del comtat de Barcelona i el comtat d'Urgell, perquè, sobretot, amb el canal, es veu un país i un model de país en tots els sentits. És una obra d'Estat i per canviar l'estat d'ànim.

Segon projecte. Arriba Carles V i el 1506 es desempolsa el somni del canal, però la matèria onírica ja passa al seu fill, Felip II. Fa tres viatges a l'Oest de Catalunya. Hi ha plànols. Volen fer una gran séquia que travessi tot l'Oest fins a Lleida. Idea: per a una burgesia i una pagesia de la ciutat i el camp. L'esperit comtat de Barcelona - comtat d'Urgell és viu. Què passa? Xoca el poder del poble i el poder de la corona. Fracàs. Oblit. Adeu... però per poc temps.

Tercer. Entre els anys 1589 i 1600. Torna el pacte Orient-Occident. S'alien el Consell de Cent de Barcelona i l'estructura humana de la pagesia de l'Urgell. No n'acaba sortint res. S'al·leguen dificultats econòmiques del país i que no es pot tirar endavant una obra d'aquesta grandesa. Però l'espermatozou rebrota.

Quart. 1614-1762. Relluca l'esperit, material i espiritual post-1714 dels comtats de Barcelona i d'Urgell. El «mercader» d'Anglesola Pere Ripoll, d'una nissaga de nobles urgellencs, presenta un memorial al Consell de Cent barceloní: s'ha de fer el canal. Torna el bumerang Oest-Est. Aquest delit d'aigua s'olora, es toca. Tant i tant que el 1726 es porta a Felip V. Es vol fer autopista d'aigua amb dos sentits: una séquia per regar i un canal per navegar. Fins i tot es calculen els números. Què passa? Divisions i xocs a totes bandes: església i rendistes; els bancs i el Consell de Cent; els ciutadans de l'Est que no volen pagar aigua per als de l'Oest; els comerciants barcelonins importadors de blat diuen que no fa falta menjar. Però s'obre un camí: espiritual i real. El camí de terra, impracticable des del 1550, entre Llevant i Ponent, entre Barcelona i l'Urgell, es comença a veure, a trepitjar, a transitar.

Cinquè. 1737. Torna Felip V, i hi sumem el marquès de Verboom, enginyer militar a sou del rei. I Jaume Durant, president de la Junta de Comerç de Barcelona. Desembarquen a l'Oest una allau de topògrafs i enginyers militars. I es pensa fer tot amb una primera campanya de subscripció popular. Un canal fet per tots. Però la cosa s'enfonsa perquè pesa massa: val molts calés.

Sisè. 1749-1755. Apareix un encarregat de Felip V: el jurista Josep Francesc d'Alòs i de Rius. Viatja a l'Oest el 1753. Encàrrec ràpid a l'enginyer militar Bernardo de Lana. Projecta una idea de dues preses (a Tiurana i Camarasa). Potència màxima. Molts diners. Tira endavant, però el projecte queda inundat de mentides, rumors, estat d'opinió desfavorable, com una epidèmia. Es té por d'això: que l'aigua serà perjudicial per a la salut pública. Ni els informes de la Facultat de Medicina de la Universitat de Cervera, que ho desmenteixen, calmen el poble. L'aigua no va enlloc.

Setè. 1765. Es refà la dialèctica Barcelona-Urgell. Recomenen la Junta de Comerç de Barcelona i la pagesia de l'Oest. Regressa la idea de l'autopista de dos sentits: l'un per regar, l'altre per navegar. Aquí se somia en gran i es fa l'estudi que el canal desguassi a Torredembarra. Què passa? Doncs que el Govern espanyol i la monarquia no està per aigua, ni per fer inversions a Catalunya. Ni un ral.

Vuitè. 1769-1770. És com una segona part de l'anterior: s'agafa l'estructura bàsica en tots els sentits. Suma-hi una presa a Àger, ponts, filigranes. Més estètica que possibilitats reals. Resultat: inviable. Massa diners i poca voluntat d'afluïxar la caixa estatal.

Novè. 1779-1786. Una tercera part de les altres dues parts d'abans. Hi afegim la poderosa Societat Econòmica d'Amics del País de Tàrraga. Suma d'arquitectes de renom com Tomàs Soler Ferrer i Joan Soler Faneca. Aquí tot es duplica. Torna l'autopista de dues pistes: regar i navegar. Presa a Oliana. Es fan estudis sobre el terreny. Tot marxa, però la guerra no entén d'aigua. Les guerres contra Anglaterra i França (1779-1801) y la Revolució Francesa (1789) són un fre real. Però també hi ha un altre conflicte paral·lel que es manté sempre viu: els malentesos i les emprenyades entre Barcelona (Junta de Comerç) i l'Urgell (Societat Econòmica d'Amics del País de Tàrraga). Res.

Desè. 1816. Això és la gènesi d'un clúster. Hi ha la Universitat de Cervera, la Junta de

Comerç de Barcelona, el capità general de Catalunya, la pagesia hisendada de l'Oest. Aliança societat civil i estat. Públic i privat. Projecta Tomàs Soler Ferrer amb la dualitat del canal per regar i navegar. Es col·loca la primera pedra a la Sentiu de Sió, a la vora de Balaguer, el 1817. Tornen els càlculs: imposició de part dels fruits per als pobles que regui el canal. Vies de transport per fer arribar la teca cap al port de Barcelona i exportar. Però torna a fer aigües pel mateix de sempre: diners i tècnica. Hi sumem l'altra constant: la desconfiança dels pagesos, els pobles. Ho volen, però no ho veuen. Hi ha una maledicció crònica: anys de collites dolentes. És clar, no plou.

Onzè. 1825. Torna el clúster: Junta de Comerç de Barcelona, Diputació de Lleida, pagesos hisendats i cada cop més societat civil urgellenca. Ara dibuixa l'arquitecte lleidatà Antoni Cellés. Canvia la visió. Atenció a aquest projecte perquè ja som en una gènesi. Un canal només per regar. La presa al Tossal. Col·laboració internacional amb enginyers francesos. Mà d'obra (per estalviar)

formada per presidiaris. Es posa una primera pedra el 1829. I es deixa de posar-hi pedres el 1833. La Primera Guerra Carlina i el xup-xup de bullangues a la caldera política ho torna tot erm.

Dotzè. 1842. Els de Ponent fan via fora. I s'ho maneguen ells. Diputació Provincial de Lleida, hisendats, pagesos, urgellencs. Es manté l'arquitecte Antoni Cellés amb els seus plànols originals. El Tossal com a presa. Un canal de reg únic. Fins i tot sembla que es vegi l'aigua rajar. Però Espanya fa bum! És un 1843 atòmic. Conspiracions contra el Govern del general Espartero. L'Estat bombardeja Barcelona des del castell de Montjuïc. Els barcelonins es revoltent contra l'Estat perquè tenen gana i gasten només misèria. Més res de res.

Tretzè. 1847. Un grup d'empresaris de Barcelona i Ponent darrere el projecte. Potents. Per exemple, un dels noms té futur: Pere d'Andrés Puigdollers, enginyer reconegut i propietari de la gran planúria agrícola de Raimat (Segrià). Fan un mix d'altres estudis. I aquí el problema és que van caducant les

Obres de la construcció del canal d'Urgell a finals del segle XIX

© de la fotografia: Arxiu de la Comunitat General de Regants del Canal d'Urgell

concessions (s'allarguen fins al 1851) per tirar endavant el canal. És clar, perquè no es posen d'acord, perquè la bèstia és molt grossa, perquè falta lideratge. Hi falta, hi falta tot.

Catorzè. 1851. Aquí s'hi posa al capdavant l'enginyer Jeroni Ferrer Valls. Un tecnòleg reial: construeix Espanya amb infraestructures. A més, pensa. Es manté en el projecte l'enginyer Pere d'Andrés Puigdollers. Continua l'aliança entre l'Est i l'Oest. I se signa un conveni a Lleida entre promotors i representants de la junta formada per fer aquest canal. Passa allò de sempre: caduca la concessió perquè fa aigües. No s'arriba, no es compleix, sobrepassa, el canal inunda, fa ofegar de feineda, suor, complexitat, a tothom. I, sobretot, mai, mai la falta d'aigua es pot treure de sobre.

Quan tota aquesta gent il·lusionada signa l'agost del 1852 el catorzè projecte per tirar endavant el canal, la sequera a l'Oest és de les que recorden els inicis dels temps. Des de Montmaneu a Fraga (un centenar de quilòmetres) criden les veus dels pobles a la premsa: «Estem gairebé sense aigua per beure, i en una gran part de l'Urgell la resignació ha començat molt formalment fa molts dies. Sembla impossible que estiguem condemnats a veure per l'espai de tants segles, com la misèria a cada pas expulsa els escassos habitants d'un dels països més ben disposats a la fertilitat que poden trobar-se: amb aigua seria un paradís, sense aigua és un erm». Hi sumem que la collita de cereals és tan escassa que hi caben en una mà. L'epidèmia contagia els olivers, que tot sanglotant diuen que tardaran quatre anys a tornar a donar olives. Aquí, al desert de butxaques buides, la sequera és «la misèria que amenaça la classe proletària, i la probabilitat de molts crims si el govern, amb una preferència especial, no hi destina els fons». Aquí el desert és un mar de desesperació.

I passa l'estiu i no passa la sequera. I arriba la tardor i l'hivern i no plou, però sí que arriba el quinzè projecte d'aigua miraculosa. A Barcelona es crea una societat anònima amb 32 milions de rals (16.000 accions de 2.000 rals). Darrere hi ha el primer banc:

el Banc de Barcelona. Davant, un xup-xup de pagesos de la gran plana que paren les orelles perquè tornen a sentir ploure. Hi ha aigua al projecte: una autorització reial del 28 de novembre de 1852. Però els promotors traspassen la concessió a una nova i flamant empresa: SA Canal d'Urgell. Som davant el setzè somni líquid. Darrere del projecte quinzè i setzè hi ha els mateixos promotors: la família Girona i el seu soci de confiança, Joan Baptista Clavé (Girona Hermanos, Clavé y Compañía). Això ja indica que seran unes de les famílies més riques de Catalunya, Espanya. I són de Tàrraga, de l'Urgell. Ells fan real el miracle dels cinc segles.

Els Girona són un model de burgesia nova, llampant, única i que construeix el futur. Els Girona funden el Banc de Barcelona, el primer banc privat de l'Estat. Els calés es busquen per fer coses que donin més diners. Els Girona les fabriquen a les seves metal·lúrgies. D'aquí surten més coses que els permeten fer més via i construir el ferrocarril de Saragossa a Barcelona. La línia de Barcelona a Granollers. Carreteres. Ponts. Mines.... Fan coses a tot arreu: comerç, indústria, finances, agricultura... Una teranyina. Els Girona rumien, creen, fan més de 70 empreses. Són el gran grup inversor (seguits de lluny per la família Güell), la gran fortuna. Una família amb un tatuatge a la pell, al cervell, a la butxaca i a la llinda de principis de neó genètic del Castell del Remei: «L'home fa la casa i la casa fa l'home».

El castell és una finca model, paradigma agrícola d'Europa, el celler més antic de Catalunya i capital simbòlica del canal. Els Girona compren la terra i el castell com a primera pedra del somni de l'aigua. Aquí, al desert de l'Urgell, es fa un dels laboratoris de la Revolució Industrial de Catalunya i Europa. El desert de l'Urgell és l'assaig nuclear del nou món. El mètode Girona és aquest: on no hi ha res, ho veuen i ho fan tot. On hi ha desert, hi veuen verd. Fan el canal, que du aigua, que farà fruits, construeixen el ferrocarril, que durà aliments als que volen menjar. Tot lligat, tot aprofitat. Els Girona converteixen la plana de Ponent en «el graner», el rebost de Catalunya i Europa.

Som davant la conquesta de l'Oest català. Precisament els mateixos dies que s'està fent la conquesta de l'Oest nord-americà. Neix una nova mitologia. Si els americans corren afuats cap a Califòrnia, l'estat daurat de l'or, del progrés, del futur, del somni americà, a Catalunya, l'or líquid de l'aigua es du a domicili. I aquest or farà un nou or que cotitzarà arreu: l'or dolç, la fruita. Els pagesos són els cowboys catalans i l'agricultura és la rampa d'enlairament del futur d'un país, de la indústria. El canal d'Urgell és un somni català.

Un somni que és un acord de continuïtat que travessa els segles, les generacions, els canvis polítics, socials, econòmics... Un pacte Barcelona-Ponent. Camp-ciutat. Burgesos-pagesos. Una aliança interclassista que permet que persones de diferents condicions se'n beneficiïn: burgesia, hisendats rurals, pagesos de totes les mides, professionals liberals... Els pobles no s'abandonen. I es multipliquen. Hi ha migracions de tot tipus: des dels Pirineus baixen al pla d'aigua per guanyar-se la vida; hi ha moviments incessants de persones de tot Ponent i les seves fronteres (Barcelona, Tarragona); una comunicació i una interacció permanents de perfils humans tècnics (enginyers, capatassos...) i econòmics (banquers, empresaris, propietaris...) entre Barcelona i Ponent (el canal té moltes capitals, Ponts, Agramunt, Tàrrega, el Castell del Remei, Lleida... I l'oficial, la Casa Canal, se situa a Mollerussa).

El canal és un antídote, contra un país que amenaça amb les migracions cap a ciutat de buidar-se, i arrela a les persones, a la terra, a casa. El canal és també un primer alliberament de la nova Catalunya que albira el canvi de segle i fa canviar l'oftalmologia de país. El país comença a veure les possibilitats des de l'Oest català de la immensa minoria (Ponent) davant l'Est català de la petita majoria (Barcelona). Quan la Ciutat Comtal encara és petita, tancada, emmurallada, aquí es fa saltar pels aires tot amb l'inici i la projecció de la construcció del canal. Aquí s'enderroquen les muralles mentals i físiques abans que a Barcelona. I es veu de sobte un país, un nosaltres. Des d'aquí es dibuixa la Catalunya del XIX, el XX i el XXI.

El canal és una arada humana llaurant la frontera d'un nou Estat creat per l'aigua i un estat d'ànim gràcies al que pot donar l'aigua. El vell i el nou. El conegut i el desconegut. Un món que marxa i un que ve. El canal és una explicació, una resposta davant els interrogants dels dies clavats a la terra. Un dir i un fer. Mentre Catalunya comença també una Renaixença cultural recuperant la llengua, la cultura, l'esperit... aquí es fa una Renaixença constructiva, material, real. Però és clar que hi ha una altra cara.

El 1853, el pressupost de l'obra (que va començar a finals d'aquell any) és de 57.642.695 rals. El 31 de desembre de 1861 (falten menys de tres mesos perquè es

Casa al canal d'Urgell, Mollerussa, 1904

© de la fotografia: Arxiu de la Comunitat General de Regants del Canal d'Urgell

comenci a regar) el cost de tot (canal, séquies, obres complementàries, expropiacions, interessos...) és de 93.132.695 rals. Aquesta és la realitat. I l'altra realitat, la dels diners de l'empresa que fa l'obra, SA Canal d'Urgell: 76.042.000 rals. Accions, ampliacions de capital, subvencions... Un dèficit de 17.090.695 rals... més els interessos i el cost de la conservació del canal. Amenaces de suspensió de pagaments. Enfrontament empresa i regants. Lleis. Revisions. Desestimacions. Reversions. Cànon. La soga del novè: els pagesos estan obligats a donar una novena part de la collita a la societat del canal. La pugna constant entre empresa i regants: una concessió que els primers volen per sempre i els segons que acabi als 99 anys. I un final el 1964. Una victòria. Els pagesos planten la Comunitat General de Regants del Canal d'Urgell: concessionaris a perpetuïtat. El canal per als fills del país del miracle. La suor, però, és per totes bandes.

Primer han de passar més de cinquanta anys. Fins a principis del segle xx l'aigua del canal no dona els primers fruits dels seus cultius. Un miracle que necessita sobredosi de fe. Es necessita inocular un nou estat mental a uns pagesos que han d'actualitzar el cap de secà a regadiu. Pensar, rumiar, preparar, fer nous cultius, mecanització, despeses. I tot vol regar un paisatge, una escenografia moral i real: una voluntat d'apropar rics i pobres. Tot es vol engendrar: l'agricultura, l'economia, la demografia... És costós, ansiós, depriment, ruïnós, desesperançador... I també letal. El que duu la vida també duu la mort.

Entre els anys 1853 i 1870 el paludisme afecta més del 70 per cent de terres per on passa el canal. Moltes d'aquelles persones que reben l'arribada de l'aigua als pobles amb cassoles, vasos, trets a l'aire de trabuc, festes, rialles, alegria... enfebren, emmalalteixen i fins i tot moren per aquelles aigües entollades, metzinoses, víriques i que els mosquits s'encarreguen d'escampar volant per tot arreu. Caldrà molta salut, molta espera, molta confiança, esperança... I moltes persones per fer-ho possible.

Calculem que entre 12.000 i 15.000 persones fan el canal. És difícil saber-ne les xifres

exactes, però d'aquesta primera dada global si fa no fa entre 10.000 i 12.000 deuen ser peons, bracers, treballadors de mà. La majoria, veïns de tots els pobles que, al pas de l'obra per casa seva, hi treballen. Aquesta és una font econòmica decisiva per al futur de persones, famílies i pobles, ja que, amb els diners poden comprar terres i tenir un futur pagès econòmicament viable i deixar enrere una autosuficiència ancestral, antiga, només alimentària. A més, després, molts veïns continuaran treballant al llarg de l'any en el manteniment del canal, o com a assalariats en feines directes: canalers, vigilants, tècnics... Dins la xifra humana total hi ha entre 500-600 paletes que fan l'obra. També hi comptem, a més: enginyers, tècnics, personal d'oficines, advocats, empresaris... que podrien arribar a 200-300 persones. I finalment uns 1.500 presoners, que es podrien elevar fins a 2.000.

Hi arriben presoners de diferents presons de l'Estat, però el gros sobretot és de Catalunya. Els penats es fan servir davant la dificultat, duresa, perillositat a determinats punt de l'obra. El punt nuclear és el túnel de Montclar. La complexitat és plena i s'han de fer 14 pous a dalt de la roca i fer-ho tot a pic i pala. La traducció és mortal. Un bufet lliure de malalties: tuberculosi, tifus, hepatitis, ictus cerebrals, tumors, gangrenes... Accidents: caigudes, cremades, ofegaments... Però també assassinats, trets, ganivetades, fugues, suïcidis... És difícil xifrar quants presos moren durant l'obra. Algunes dades oficials, via actes de defunció, i aquí tenim l'altre problema, ja que només si el pres mort rep el sagrament de l'extremunció se l'enterra en un cementiri, però si no, pot ser sepultat a qualsevol lloc, sense informació, sense constància, sense res.

Tot això només si ens referim al període (el més dur) de la construcció del túnel de Montclar. Així tindríem, segons certificats de defunció, 185 cadàvers entre el 4 d'octubre de 1856 i el 22 de setembre de 1861. Un altre document (*El cuaderno de defunciones especial y peculiar para las que ocurran en la Enfermería de este Túnel de Montclar durante este año de 1861 y el de 1862*) dona entre el gener

del 1861 i el febrer del 1862: 121 cadàvers. És difícil saber de quants presoners parlem en total. En tot cas, són centenars...

Per això el canal d'Urgell no és només un canal d'aigua. No. El canal no és fet de pedres ni d'aigua. El canal és fet de pells, suors, lluites, tristeses, alegries, esperances, il·lusions, maldecaps, decepcions... Un canal humà. No vist. No edificat. No construït. Hi ha un canal tècnic, d'enginyeria, científic, però hi ha un canal emocional, anímic, espiritual. Una infraestructura humana. El canal és un canal de persones. D'aquelles que també canvien la mitologia, que com l'energia es transforma. Aquí uns quants, pocs, donen tot a uns altres, molts. Així es fa un nosaltres quan no hi ha nosaltres. Així es fa un miracle.

Dos segles després el canal continua. És un present continu amb els nous interrogants plantats a la terra: la sequera, l'aigua, el despoblament, l'agricultura, els aliments... El canal d'Urgell viu un procés d'actualització, modernització, optimització total: millora del reg, canvis de cultius, nous processos tècnics i agraris... Però també emergeix un nou canal. El canal humà que permet que tot l'Oest català sigui guiat per ell: les rutes amb bicicleta, caminant, l'ornitologia, l'estudi de fauna i flora... El canal verd i blau. I també un canal de memòria. Perquè als canals del segle XXI hi continua circulant aigua, però també dades, informacions, històries, explicacions... Persones. Són l'or, líquid i real, d'aquesta nova infraestructura tècnica i humana.

Bibliografia

ALDOMÀ, Ignasi. *La Lluita per l'aigua a Catalunya: de l'ús i abús a la gestió integral (1900-2007)*. Lleida: Pagès editors, 2007.

CANOSA, F. *Aigua a les venes. Crònica d'un miracle català universal*. Juneda: Fonoll, 2021.

IGLÉSIES, Josep. *Els conflictes del canal d'Urgell*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1968.

JUNQUERAS, Oriol; MARTÍ ESCANYOL, Maria Antònia.

Manel Girona, el Banc de Barcelona i el Canal d'Urgell: pagesos i burgesos en l'articulació del territori. Lleida: Pagès editors, 2003.

MATEU, Jaume et al. *Els tresors dels Canals d'Urgell: l'aigua com a factor transformador d'un territori*. Lleida: Pagès editors, 1996.

PLA, Lluïsa. *Els Girona. La gran burgesia catalana del segle XIX*. Lleida: Fundació Noguera, 2014.

RENYER, Josep. *Història del canal d'Urgell*. Fondarella: Palestra, 1990.

VILA, Jaume. *Els canals d'Urgell i la seva història*. Lleida: Diputació de Lleida, 1992.

La participació catalana en el comerç d'esclaus i en l'esclavatge colonial (1789-1886)

Martín Rodrigo y Alharilla
Universitat Pompeu Fabra

A la dècada del 1770 es van consolidar definitivament les relacions econòmiques dels comerciants de Barcelona i d'altres ports catalans amb Amèrica. L'aprovació del Reglament de Lliure Comerç, a l'octubre del 1778, va ajudar encara més a impulsar el comerç marítim entre Catalunya i l'Amèrica espanyola. I la intensitat creixent dels intercanvis comercials de Catalunya amb diversos ports americans a l'últim va provocar la instal·lació de nombrosos catalans al Nou Món. Així, en la projecció catalana cap a Amèrica, emigració i comerç van ser dues variables d'una mateixa equació. Com van assenyalar fa temps Josep Maria Delgado i Josep Maria Fradera, «amb la reforma del “comerç lliure” el nombre de catalans que podien participar a la Carrera d'Índies va augmentar de manera considerable» (DELGADO I FRADERA, 1996). Van ser molts els catalans que, en aquell context, van emprendre amb èxit l'aventura americana. Així, durant les dècades del comerç lliure (entre el 1778 i el 1820), va augmentar significativament el nombre de catalans que es van instal·lar a Amèrica, especialment a la zona del Carib, on es van concentrar el 43 per cent dels catalans emigrats a ultramar (DELGADO, 1982). Van néixer, llavors, àmplies colònies catalanes en ports com Veracruz, Maracaibo o l'Havana, integrades bàsicament per homes de negocis nascuts a Catalunya i dedicats al comerç marítim, entre Amèrica i Europa, de tota mena de mercaderies.

D'altra banda, l'aprovació d'una Reial Cèdula, el 28 de febrer de 1789, va permetre que els comerciants catalans i el conjunt de súbdits de la Monarquia hispànica, així com tot home

de negocis de qualsevol nacionalitat, participessin, en règim de lliure concurrència, en el tràfic atlàntic d'africans esclavitzats amb destinació als dominis de la Corona a Amèrica. Aleshores es va obrir una etapa, que es va allargar fins al 1820, en què el tràfic d'esclaus cap a l'Amèrica espanyola va ser obert i legal. Aquella liberalització del tràfic va impulsar la participació d'homes de negocis catalans en el tràfic negrer. Als anys finals del segle XVIII i als primers lustres del XIX va funcionar, per exemple, a l'Amèrica del Sud una activa xarxa d'importació i redistribució de captius africans que entraven per Montevideo i acabaven a Buenos Aires, a Xile o al Perú. Una xarxa participada per comerciants bascos (Pedro Nicolás de Chopitea i Francisco Javier de Izcue) i catalans (Jaume Alsina Vergés, Josep Ramon Milà de la Roca, Marià Serra Soler, Oleguer Reynals Buch, Manuel Semir i Josep Moreu).

La liberalització del tràfic va tenir un gran impacte a Cuba, illa que estava començant, precisament llavors, l'accelerada transformació en una economia de caire plantacionista, basada en el treball de persones esclavitzades i en què al final s'instal·larien un bon nombre de catalans. Considerant exclusivament aquesta illa, Josep Maria Fradera (1984) va dividir en el seu dia la fase del tràfic lliure i legal d'esclaus (1789-1820) en tres etapes: en la primera, que comprèn del 1789 al 1796, va registrar el gran predomini dels vaixells de bandera estrangera, tot i que hi va constatar també una important presència catalana i espanyola; a la segona, que abasta del 1796 al 1810, l'hegemonia dels pavellons estrangers en aquell odiós comerç va ser

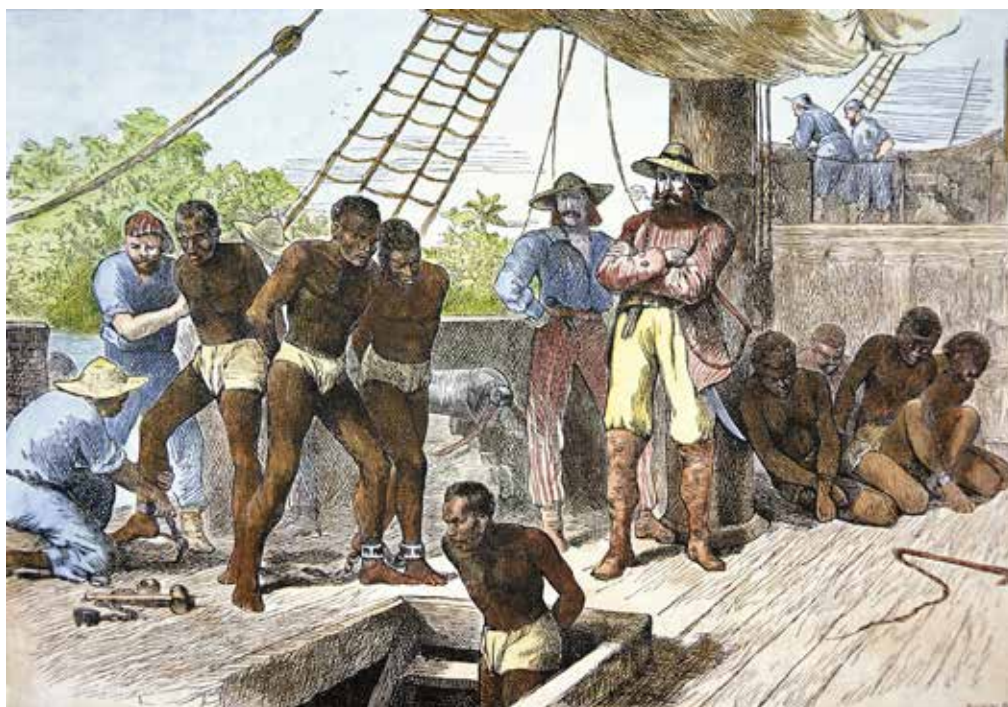
total; mentre que la tercera etapa, del 1810 al 1820, es va caracteritzar pel predomini absolut del pavelló espanyol en el tràfic negrer cubà i el desplaçament, progressiu i al final gairebé total, dels estrangers dels ports d'aquella illa. La legalització del tràfic d'esclaus acordada pel parlament britànic (el 1807) i pels Estats Units d'Amèrica (el 1808) va ser la condició que va permetre aquella aclaparadora hegemonia dels homes de negocis espanyols en el tràfic cubà registrat a partir del 1810. I va ser també, en aquell context, la causa que alguns grans comerciants catalans instal·lats a l'Havana es dediquessin al tràfic atlàntic de captius africans a gran escala.

Les xifres dels captius africans que van arribar a Cuba els deu anys compresos entre el 1811 i el 1820 són espectaculars: segons que han calculat David Eltis i Jorge Felipe-González (2020), un total de 137.728 persones, homes, dones i infants van arribar llavors contra la seva voluntat al port de l'Havana, des d'Àfrica, i hi van ser venuts com a esclaus. També cal destacar els amplis guanys econòmics que van obtenir els armadors i inversors d'aquelles expedicions: he calculat que els beneficis nets per cada captiu desembarcat a Cuba se situava, en aquells anys, en 133,1 pesos *fuertes* (o *duros*), fet que significava, per als armadors i inversors en aquell peculiar negoci,

uns guanys totals de 17.799.197 pesos (RODRIGO, 2022).

Entre els traficants negrers nascuts a Catalunya i establerts llavors a l'Havana, en podem destacar Raimon Josep Queraltó, Jaume Vilardebó Ferrer (natural de Mataró), Isidre Inglada Marquès, Pau Samà Parés i Josep Antoni Vidal Pascual (nascuts tots tres a Vilanova i la Geltrú), Llorenç Xiqués Gudumá (de Canet de Mar) i Domingo Martorell Guitart (nascut a Calella de Mar). També cal destacar la rellevància que van assolir les cases de comerç de l'Havana Pedro Oliver y Cía., primer, i Miró Pié y Cía., després, amb socis també catalans. Des de Santiago de Cuba es van dedicar també al tràfic africà Pau Bori o Magí Sagarra, mentre que des de Matanzas ho va fer Manuel Roig Milà.

En la gran majoria, les expedicions negreres amb destinació a Cuba i Puerto Rico van sortir de ports americans. Hi va haver, però, alguns ports europeus des dels quals van salpar vaixells negrers, primer, amb destinació a Àfrica o el Brasil i, després, a Cuba o Puerto Rico. Cal destacar alguns ports de la península Ibèrica i, entre aquests, alguns de Catalunya. Al març del 1815, per exemple, el comerciant Josep Francesc Ixart Pi va despatxar dues fragates des de Tarragona

Esclaus com a càrrega d'un vaixell, 1881

© de la fotografia: Wikimedia Commons.

(anomenades Nuestra Señora del Carmen i José Ramón) perquè anessin a Bahía (al Brasil) i hi compressin esclaus que havien de portar fins a Puerto Rico. I al cap d'un any, al juny del 1816, Joan Molins Martí va despatxar la goleta Nuestra Señora de la Merced, en aquell cas des de Salou, amb els mateixos objectius i iguals ports de destinació (SANET I JOVÉ, 2002).

Les negociacions entre Espanya i el Regne Unit per posar fi al tràfic, accelerades el 1817, van impulsar el despatx d'expedicions negres des de l'Espanya peninsular i, pel que ens interessa, des de Barcelona. De la capital catalana van salpar la fragata Las Dos Hermanas (de Martorell Pla y Cía.), al gener del 1817; el bergantí Santa Eulalia (també de Martorell Pla y Cía.), al març del mateix any; el bergantí San José (despatxat per Cristóbal Roig Vidal i per Martorell Pla y Cía.), al cap de quatre mesos, al juliol, i el bergantí Santa Rosalía (despatxat per Mariano Flaquer e Hijo), al novembre del 1817. Al cap d'uns quants mesos, a l'estiu del 1818, va ser Cristóbal Roig Vidal qui des de la capital catalana va despatxar, per a Moçambic o Zanzíbar, la fragata Preciosa. I un any més tard, al juny del 1819, la firma Mariano Flaquer e Hijo (el soci principal de la qual era natural de Torredembarra) va despatxar des de Barcelona, també cap a Zanzíbar, i finalment a l'Havana, la fragata Nuestra Señora de la Merced (MALUQUER DE MOTES, 1974). En aquell mateix mes Ramon Fons va començar a tramitar la documentació necessària perquè el bergantí El Soldado Español (propietat

de la firma negrera cubana Cuesta Manzanal y Hermano) pogués salpar des de Barcelona rumb a l'Àfrica, primer, i a l'Havana, després. Un altre home de negocis català que en aquell temps va despatxar, almenys, dos vaixells negrers amb destinació final a Cuba va ser Pere Gil Babot. Parlem de l'organitzador principal de les expedicions dels bergantins Cristina i Tellus, vaixells que van salpar de Tarragona al setembre del 1819 i l'abril del 1820, respectivament (ROVIRA I FORS, 1984).

Els termes del tractat bilateral signat pel Regne Unit i el regne d'Espanya al setembre del 1817 establien que des de l'octubre del 1820 el tràfic d'esclaus amb destinació a Cuba, així com la resta dels dominis americans de la Monarquia espanyola, havia de desaparèixer (MURRAY, 1990). Ara bé, a partir de la data assenyalada, el tràfic no va desaparèixer, sinó que es va tornar clandestí. Es va mantenir, de fet, durant gairebé cinquanta anys, fins al 1867, en què va desembarcar a l'illa més gran de les Antilles (i, en realitat, arreu del continent americà) l'últim captiu africà esclavitzat. Els càlculs més recents xifren el nombre d'africans venuts com a esclaus a Cuba en la fase il·legal, entre el 1821 i el 1867, en 550.818 persones (ELTIS I FELIPE-GONZÁLEZ, 2020). Una xifra espectacular per a una activitat il·legal i clandestina. El tràfic es va mantenir per la necessitat de continuar alimentant de força de treball l'economia agroexportadora cubana, la qual no havia deixat de créixer més i més des dels anys finals del segle XVIII.

Esclaus a una plantació de canya de sucre a Cuba

© de la fotografia: Wikimedia Commons

Una veritable màquina trituradora no només de canya, sinó sobretot d'éssers humans; trituradora de les vides de milers i milers de persones esclavitzades, condemnades a tenir una curta esperança de vida, especialment a les plantacions de canya de sucre.

Si tornem a Catalunya, veurem que, després de la il·legalització del tràfic d'esclaus, alguns comerciants vinculats a aquest comerç van abandonar aquesta activitat, mentre que d'altres van optar per mantenir-se en el negoci. Un d'ells va ser Cristóbal Roig Vidal, que va intentar organitzar, des de la capital catalana, una factoria negrera a Madagascar, malgrat la prohibició total del comerç d'esclaus. Amb aquest objectiu, entre el 1822 i el 1825, va enviar fins a aquest punt un total de cinc vaixells diferents, dels quals quatre tenien pavelló espanyol: els bergantins Nuestra Señora del Carmen, Carmen, Restaurador i María Isabel (FRADERA, 1983). A l'activitat negrera de Roig Vidal aviat se li va sumar l'activitat de Jaume Tintó Miralles, que el 1823 va tornar a la seva ciutat natal, Barcelona, des de l'Havana. Associat a un dels grans negrers de Cuba, el càntabre Joaquín Gómez Hano, Tintó va arribar a despatxar (des de Barcelona o des de Cadis) almenys tretze expedicions negreres en diferents velers (els vaixells de la seva flota negrera van ser Amalia, San Fernando, Fernando VII, Dichosa, Nueva Amalia, Catalana, Semiramis, Ninfa, Manzanares, Fortuna, Águila i Reemplazo) (RODRIGO, 2021a). Aquelles tretze expedicions van aconseguir desembarcar, a Cuba, la seva mercaderia humana sense que les marines britànica o espanyola fossin capaces d'interceptar-ne una de sola, a alta mar. A l'octubre de 1832 el mateix Tintó consignava, vantant-se'n: van ser «13 [els vaixells] despachados por el socio dn. Jayme [Tintó] sin haber perdido ni uno [13 els vaixells despachats pel soci Jaime Tintó sense haver-ne perdut cap] » (SOSA, 1998). Una de les firmes barcelonines que va contribuir a finançar aquelles expedicions organitzades per Tintó va ser Vilardaga, Julià i Reynals. La mateixa empresa que va comprar i matricular, anys després, el primer vaixell de vapor de Catalunya (El Balear), el primer

capità del qual va ser, per cert, un antic capità de vaixells negrers anomenat Francesc Granell.

La immersió de molts catalans en el món del tràfic africà, i també de l'esclavatge colonial, va provocar finalment un augment del nombre de persones esclavitzades en territori català. L'esclavatge era certament residual a la Catalunya del primer terç del segle XIX. Tot i així, hi va haver aquí persones esclavitzades, africans o afrodescendents, nascuts a Àfrica o a Amèrica, fins ben entrada aquesta centúria (SOLÀ, 1981; MARTÍN CORRALES, 2017; BARGALLÓ, 2022). I hi va haver, fins i tot, un petit mercat de compravenda d'esclaus, com testifiquen alguns anuncis de la premsa de Barcelona, com els dos següents, publicats el 1800 i el 1801, respectivament:

«*Sebastian Pages, confitero de la Vila de Arenys, tiene de venta un Negro de 14 años, que sabe bien la doctrina christiana [sic], y habla bien el catalán y castellano [Sebastià Pagès, confiter de la vila d'Arenys, té a la venda un negre de 14 anys, que sap bé la doctrina cristiana, i parla bé el català i castellà]*».

«*Hay un sugeto [sic] que desearía encontrar un Negro o Negra de unos 15 a 18 años, poco más o menos, y ajustará con persona que la tenga. En el despacho de este Diario darán razón de dicho sugeto [sic]* [Hi ha un subjecte que voldria trobar un negre o una negra d'uns 15 a 18 anys, més o menys, i s'ajustarà amb la persona que la tingui. Al despatx d'aquest diari donarà raó d'aquest subjecte]

La premsa catalana de llavors permet igualment documentar la fugida d'alguns d'aquells esclaus i esclaves de les cases dels amos. Les dues notes següents, publicades el 1834 i el 1842, respectivament, permeten veure que a Barcelona hi va haver tant esclaus com *cimarrones* fins ben entrada la dècada del 1830 i fins i tot la dècada del 1840:

«*Se suplica a la persona que haya encontrado un negrito de edad de 12 a 13 años, que se extravió en las inmediaciones de la Rambla, lo presente a D. Francisco Javier Armenta,*

que vive en la Rambla, frente del Correo, núm. 11, quien lo gratificarà [Se suplica a la persona que hagi trobat un negret de 12 a 13 anys d'edat, que es va extraviar a prop de la Rambla, que el presenti al Sr. Francisco Javier Armenta, que viu a la Rambla, davant del Correu, núm. 11, que ho gratificarà]».

«Se nos ha dicho que se ha fugado una negra de la casa de su ama, y que el señor gefe [sic] político ha dispuesto que permaneciese interinamente en clase de depósito en casa del coronel D. Ramon Sánchez Soto, sita en la Ciudadela. Estamos a la mira para ver cuáles serán las ulteriores disposiciones de dicha autoridad [Se'ns ha dit que s'ha escapat una negra de la casa de la seva mestressa, i que el senyor polític ha disposat que romangués interinament en classe de dipòsit a la casa del coronel Ramon Sánchez Soto, situada a la Ciutadella. Estem pendants per veure quines seran les ulteriors disposicions d'aquesta autoritat]».

Cal afegir que, a més dels vaixells noliejats, a Barcelona, per Cristóbal Roig Vidal i per Jaume Tintó Miralles, el 1820 i el 1830, hi va haver més vaixells negrers que van sortir de diversos ports catalans, un cop es va haver il·legalitzat el tràfic africà. Com que era, però, una activitat clandestina, els armadors i capitans d'aquelles expedicions van disfressar-ne el veritable objectiu, cosa que va dificultar la nostra capacitat per conèixer quantes en van poder ser en total. Sabem que al novembre del 1828 va salpar, per exemple, de Barcelona rumb a Ajudah el falutx Despejado, despatxat per la firma José Martorell y Cía (SUST, 2022); que al març del 1829 va salpar la goleta Semirámide, també cap a Ajudah, despatxada per Joan Roig Jacas i capitanejada per Joan Ferrer Roig, i sabem també que, a l'agost del 1834, el bergantí Marte va salpar, igualment des de Barcelona, rumb a la costa de Loango, on va carregar més de 600 captius.

Al cap de quatre anys i mig, al març del 1839, va salpar del port de Barcelona el falutx Sí, sota el comandament del capità Gaspar Roig, de Vilassar de Mar. L'armador d'aquella expedició va ser el veterà comerciant Marià

Serra Soler, que ja de jove havia participat en el comerç d'esclaus mentre vivia a Santiago de Xile. I un parell d'anys després, el mateix capità Gaspar Roig va tornar a comandar una expedició negrera, aleshores amb el falutx Huracán, un veler construït a Blanes a aquest efecte per Josep Vieta i que va aconseguir desembarcar 186 africans a prop de Guantánamo el 29 de març de 1843 (SUST, 2022).

La innegable (i alhora discreta) activitat negrera duta a terme al port de Barcelona, i en altres ports catalans, va motivar una nota que John S. Penleaze, cònsol britànic a la capital del país, va enviar al juliol del 1842 al Foreign Office en què, després d'insistir en la capacitat mostrada pels comerciants d'esclaus per amagar la seva activitat a Catalunya, afirmava literalment: «Tinc raons poderoses per creure que almenys catorze vaixells van salpar [d'algun port] d'aquest Consolat en els dotze últims mesos per dedicar-se al comerç d'esclaus». Es tracta, sens dubte, d'una apreciació exagerada, però serveix per il·lustrar, juntament amb els casos ressenyats fa poc, l'activitat del port de Barcelona (i d'algun altre port català) com a punt de sortida de vaixells d'esclaus. Una activitat que es mantindria encara durant vint-i-pocs anys més.

A l'abril del 1844, per exemple, va salpar des del Masnou el falutx No sé, a càrrec del capità Bartomeu Jaume Estaper. Un viatge que va tenir per objectiu l'abordatge a alta mar d'algun vaixell negrer que s'acostés a Rio de Janeiro per quedar-se amb la seva càrrega humana. Al juliol del 1844 va salpar, des de Barcelona, el falutx Pepito, sota el comandament del capità Joan Mas Roig, àlies El Xicarró, cosí germà de Gaspar Roig Llenas. Un dels pilots del vaixell va ser, per cert, Domingo Mustich. Aquell vaixell va aconseguir completar dos viatges successius, i va portar fins al Brasil 453 i 372 captius africans carregats a Popo (avui República de Benín), desembarcats al setembre i al desembre del 1844, respectivament. Un germà del Xicarró, anomenat Pere Mas Roig, àlies El Pigat, va comandar, per la seva banda, una expedició negrera de la balandra

Columbia. Un viatge que li va permetre desembarcar, al juliol del 1848, 150 africans en una badia propera a l'Havana. Dos anys i mig després, al febrer del 1851, va salpar des de Barcelona el bergantí-goleta Desengaño. Ho va fer rumb a la desembocadura del riu Gallinas, a l'actual Sierra Leone, on va ser capturat per l'armada britànica.

També hi va haver catalans al capdavant d'algunes factories negreres a les costes africanes, que eren propietaris o directors dels establiments on s'emmagatzemaven els captius, a l'espera de ser carregats als vaixells del tràfic amb destinació a Amèrica (NERÍN, 2015). Un d'ells va ser Pere Manegat, administrador d'una factoria a Cabinda (al nord de l'actual República d'Angola). Altres van ser els germans Pau i Magí Freixas Ribalta (la factoria dels quals se situava a la desembocadura del riu Nun, actual Nigèria), Francesc Canela (amb una factoria a l'antic regne de Gallines, avui integrat a Sierra Leone), Francesc Rovirosa (que operava a cap López, actual Gabon), els germans Domènec i Pere Mustich (traficants a Ajudah, actual Benín) o Bonaventura Mas (a l'illa de Zanzíbar) (NERÍN, 2023).

Tot i que durant el segle XIX hi va haver vaixells negrers que van salpar des de diferents ports de l'Espanya peninsular (des de Barcelona però també des de Bilbao, Santander o Cadis), la veritat és que la major part dels vaixells del tràfic cubà van salpar des de ports cubans. I entre els armadors d'aquells vaixells d'esclaus trobarem, també en la fase il·legal, un bon grapat d'homes de negocis catalans establerts a la Gran Antilla (FRANCO, 1980). Sense afany d'exhaustivitat, podem citar Salvador Samà Martí, Francesc Martí i Torrents, Josep Baró Blanxart, Josep Canella Raventós, Josep Carbó Cantó i Josep Martorell Peña, entre d'altres. També hi va haver nombrosos catalans entre els capitans, pilots, oficials i mariners d'aquells vaixells negrers que salpaven des de l'Havana, Matanzas o Santiago de Cuba, rumb a l'Àfrica. Dels primers, Josep Maria Fradera (1984) va oferir una primera llista, per al període del 1792 al 1845, en què relacionava més de 120 capitans catalans.

Tots aquells catalans (tant si operaven des de Cuba, des d'Àfrica, des de Catalunya com en alta mar), fossin homes de mar o de comerç, implicats en el tràfic africà representaven la banda de l'«oferta» de força de treball esclava. Mitjançant el tràfic de persones esclavitzades, tots eren necessaris i tots contribuïen a inundar «de braços» l'economia cubana. Ara bé, els qui determinaven, en última instància, les necessitats i el volum del tràfic eren aquells agents que requerien aquesta mà d'obra, és a dir, els que configuraven la «demanda» de força de treball esclava. Perquè un captiu africà deixés de ser una mercaderia (un «*bulto*» segons la terminologia emprada en l'època del tràfic il·legal) i es convertís en un esclau es requeria que algú el comprés i l'esclavitzés. Era, en definitiva, el propietari que el comprava i el feia treballar qui el convertia en un esclau. I també en aquesta banda de l'equació, tant a Cuba com a Puerto Rico, hi trobem catalans. Hi va haver catalans que van ser propietaris de diverses desenes i fins i tot d'uns quants centenars de persones esclavitzades, homes, dones i infants, a Puerto Rico i sobretot a Cuba. Els feien servir a casa seva, en els seus negocis i sobretot a les seves finques agràries, o sigui, als seus cafetars o als seus enginyers. La llista també en va ser àmplia. A tall de mostra, podem recordar Josep Xifré Casas, els esmentats Josep Baró Blanxart i Josep Carbó Cantó, Isidre Sicart Soler, Francesc Gumà Ferran, els germans Pau Lluís i Tomás Ribalta Serra, els germans Joan i Leandre Soler Morell, els també germans Aleix i Manuel Vidal Quadras, Joaquim Fàbregas, Francesc Aballí, Francesc Coll Julià, Geroni Rabassa, Sebastià Plaja Vidal, Joan Anglada Carreras i Josep Gallart Forgas, entre d'altres.

Molts d'aquells empresaris catalans de Cuba van optar per tornar a la seva terra natal, a la maduresa vital o a la vellesa, i van contribuir des de Catalunya a finançar l'economia catalana amb els seus capitals acumulats en terres americanes. Ho van fer durant bona part del segle XIX. No sols això, aquella emigració de tornada de rics, i per tant esclavistes, «catalans de les Antilles», va provocar que diversos homes de negocis

enriquits també allà, però que no eren d'origen català, optessin així mateix per endinsar-se en terres catalanes i, singularment, a Barcelona. Aquí podem nomenar el càntabre Antonio López y López, primer marquès de Comillas, el menorquí Josep P. Taltavull Garcia, els oriünds de l'Havana Pedro Sotolongo Alcántara i Agustín Irizar Declouet o el biscaí Agustín Goytisolo Lezarzaburu, entre d'altres. Tots ells van tenir una relació directa amb l'economia esclavista colonial i tots van invertir, a Catalunya o des de Catalunya, les seves fortunes respectives, fet que va contribuir al creixement registrat per l'economia catalana durant el segle XIX.

Un dels sectors que va rebre més inversió va ser l'immobiliari, especialment a la capital catalana. Ho va fer al llarg de tot el segle XIX, encara que, de manera singular, a l'últim terç del segle XIX, coincidint amb la construcció de l'Eixample de Barcelona. Cal no oblidar que la primera edificació de l'Eixample es va començar a aixecar el 1864 i que la primera guerra d'independència a Cuba va esclatar quatre anys després, el 1868. Tal com recollia un informe de la Junta Provincial d'Agricultura Indústria i Comerç de Barcelona, datat el 1879: «*La insurrección de Cuba [...] hizo venir a la península inmensos capitales que buscaban colocación en la industria o en las construcciones civiles, viéndose entonces levantarse casas a centenares en el ensanche de Barcelona y en los pueblos de su llano*

[La insurrecció de Cuba [...] va fer venir a la península inmensos capitals que cercaven col·locació en la indústria o en les construccions civils, i llavors es va veure com es van construir centenars de cases a l'eixample de Barcelona i als pobles del seu pla]».

Barcelona es va convertir, especialment en el segon i el tercer terços del segle XIX, en una ciutat on residien molts indians enriquits prèviament a Cuba i Puerto Rico, esclavistes la majoria, els quals acostumaven a mantenir negocis en alguna de les dues Antilles espanyoles. Per aquesta raó, en aquelles conjuntures en què semblava que el Govern espanyol podia abolir l'esclavatge a Cuba o a Puerto Rico, aquells rics indians es van organitzar per impulsar campanyes públiques en defensa de l'esclavatge i en contra de la seva abolicció. Així va succeir en els primers anys de 1840, en el marc del Trienni Esparterista (RODRIGO, 2021b) i, sobretot, en temps del sexenni democràtic quan es va fundar l'influent Círculo Hispano Ultramarino de Barcelona (MALUQUER DE MOTES, 1974; RODRIGO, 2023), una entitat, o grup de pressió, fundada el 1871 i el primer president de la qual va ser Joan Güell Ferrer, un industrial que s'havia enriquit, de jove, precisament a l'Havana. En aquelles dates, tots els països europeus havien abolit l'esclavitud a les seves colònies americanes (la Gran Bretanya, el 1833; França, el 1848; els Països Baixos, el 1863) i fins i tot els Estats Units havien

Palau de les Hores,
Barcelona. Casa de Josep
Gallart Forgas

© de la fotografia: Creative Commons

posat fi a la institució de l'esclavatge, el 1865. Defensar l'esclavitud, com es va fer a la dècada del 1870 a Barcelona (i a Madrid, i en altres ciutats espanyoles), era una veritable anormalitat. Era també, això sí, una mostra del pes que acreditaven llavors els interessos esclavistes en el si de les elits catalanes i espanyoles.

Bibliografia

BARGALLÓ, Josep (2022), «Esclavistas y esclavos en la Torredembarra indiana», a Martín Rodrigo (ed.), *Del olvido a la memoria. La esclavitud en la España contemporánea*, Barcelona, Icaria, p. 151-176.

DELGADO, Josep Maria (1982), «La emigración española a América Latina durante la época del comercio libre: el caso catalán (1765-1820)», *Boletín Americanista*, núm. 22, p. 115-137.

DELGADO, Josep Maria; FRADERA, Josep Maria (1996), «La diàspora atlàntica: de Cadis a les Antilles, 1750-1860», a Maria Teresa Pérez Picazo *et al.*, *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Barcelona, Afers, p. 31-34.

ELTIS, David; FELIPE-GONZÁLEZ, Jorge (2020), «The Rise and Fall of the Cuban slave trade: New Data, New Paradigms», a Alex Borucki, David Eltis i David Wheat, *From the Galleons to the Highlands. Slave Trade Routes in the Spanish Americas*, Albuquerque, New Mexico University Press, p. 201-222

FRADERA, Josep Maria (1983), *Crisi colonial i mercat interior: 1814-1837. Les bases comercials de la indústria catalana moderna*, tesi doctoral, UAB.

FRADERA, Josep Maria (1984), «La participació catalana en el tràfic d'esclaus (1789-1945)», *Recerques*, núm. 16, p. 119-139.

FRANCO, José Luciano (1980), *Comercio clandestino de esclavos*, L'Havana, Editorial de Ciencias Sociales.

MALUQUER DE MOTES, Jordi (1974), «La burgesia catalana i l'esclavitud colonial: modes de producció i pràctica política», *Recerques*, núm. 3, p. 83-136.

MARTÍN CORRALES, Eloy (2017), «La esclavitud negra en Cataluña entre los siglos XVI y XIX», a Martín Rodrigo

i Lizbeth Chaviano (eds.), *Negreros y esclavos. Barcelona y la esclavitud atlántica (siglos XVI-XIX)*, Barcelona, Icaria, p. 17-45.

MURRAY, David R. (1990), *Odious commerce. Britain, Spain and the abolition of the Cuban slave trade*, Cambridge University Press.

NERÍN, Gustau (2015), *Traficants d'ànimes. Els negrers espanyols a l'Àfrica*, Barcelona, Pòrtic.

NERÍN, Gustau (2023), «Omertá en Zanzíbar. Un comerciante de esclavos catalán en el Índico, entre el tráfico de esclavos y las dinámicas imperiales», *Historia y Política*, núm. 49, p. 153-183.

RODRIGO, Martín (2021a), «Comerciendo con esclavos africanos desde Barcelona: Jaime Tintó Miralles (1770-1839)», *Hispania*, vol. 81, núm. 267, p. 73-100,

RODRIGO, Martín (2021b), «Defendiendo la esclavitud en las Antillas, en la Barcelona del trienio esparterista», *Historia Contemporánea*, núm. 66, p. 371-401.

RODRIGO, Martín (2022), «Beneficios y beneficiarios del comercio de esclavos en Cuba (1815-1867)», *Ayer*, núm. 128, p. 103-129.

RODRIGO, Martín (2023), «Defendiendo el “suave yugo” de “la mal llamada esclavitud”: el Círculo Hispano Ultramarino de Barcelona (1871-1880)», *Historia y Política*, núm. 49, 217-247.

ROVIRA I FORS, Josep (1984), «El bergantí negrer *Tellus*», *L'Avenç*, núm. 75, p. 52-55.

SANET I JOVÉ, Josep Maria (2002), «Vaixells negrers despatxats des de Tarragona, 1815-1820», *TAG*, núm. 28, p. 14-17.

SOLÀ, Àngels (1981), «Tres notes entorn les actituds i valors de l'alta burgesia barcelonina a mitjan segle XIX», *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, núm. 3, p. 102-128.

SOSA, Enrique (1998), *Negreros catalanes y gaditanos en la trata cubana, 1837-1833*, L'Havana, La Siempre Viva.

SUST, Xavier (2022), *Deu històries negreres. Expedicions transatlàntiques catalanes al segle XIX*, Barcelona, Icaria.

Les colònies industrials tèxtils a Catalunya.

Una aproximació.

Raquel Castellà i Perarnau

Historiadora i conservadora del Museu d'Història de Catalunya

La colònia industrial és un dels elements més característics del nostre patrimoni industrial, que, emmarcat en un paisatge singular, dona identitat pròpia al procés d'industrialització de Catalunya. Entre les més d'un centenar de colònies industrials que hi ha a Catalunya, no en trobem dues d'iguals; han estat i són, en alguns casos, encara pobles vius. Les colònies, petits pobles equipats amb els serveis bàsics per mantenir autònomament una població dedicada de ple a la fàbrica, neixen en zones rurals a prop del riu a partir de mitjan segle XIX. La seva concentració geogràfica dona una fisonomia pròpia a les conques fluvials dels rius Llobregat i Ter i dels seus afluents més cabalosos. I aquesta densitat de colònies que s'assolí al llarg dels rius catalans és precisament el que resulta realment excepcional. Les primeres colònies, que no són un fenomen català o europeu, sinó un fenomen d'abast internacional, van néixer a Anglaterra a finals del segle XVIII per moure les primeres màquines, molt vinculades a la recerca d'una font d'energia, la hidràulica. Aquest és el cas de la colònia escocesa de New Lanark (1785), situada a la vora del riu Clyde i dedicada al sector tèxtil, i de Saltaire (1851), a Yorkshire, també tèxtil. A Itàlia es troben exemples com la colònia tèxtil cotonera de Crespi d'Adda (1878), prop de Bèrgam. N'hi ha exemples als Estats Units, com la Lowell (Massachusetts) o a Santa Rosa, a Mèxic, també del sector tèxtil (BALCELLS I SERRA; 2019).

L'origen de les colònies

Fins fa poc la discussió general sobre la seva aparició partia de dos models explicatius: el de l'aprofitament de l'aigua com a font

d'energia alternativa al carbó (tesi defensada, entre altres persones, per la historiadora Gràcia Dorel-Ferré per al cas de la colònia Sedó) i el dels avantatges derivats de la pau social, els salaris baixos i la consolidació de la colònia com a projecte a llarg termini (tesi defensada per l'historiador Ignasi Terrades per al cas de l'Ametlla de Merola) (CASTELLÀ I PERARNAU; 2006). Per tant, hi ha una interpretació energètica i una interpretació social davant d'aquest fenomen. Segurament es tracta d'un fet complex en què entren en joc molts aspectes, com poden ser les exempcions fiscals, els costos reduïts del terreny i la construcció, i una tradició artesanal tèxtil entre la població de la ruralia i, per tant, ensinistrada en la manufactura. Darrerament s'ha imposat l'evidència de la importància que tingueren els empresaris cotoners de la zona, amb capitals acumulats prèviament en aquestes mateixes contrades i un bon coneixement geogràfic i social del terreny, que bastien fàbriques com a conseqüència del desenvolupament del seu petit negoci (FERRER I ALÒS; 1992). En aquest sentit, cal parlar de la construcció de les colònies com a obra majoritàriament realitzada per empresaris del territori. Aquest desenvolupament, que va provocar una demanda creixent d'energia hidràulica, va obligar a cercar l'explotació de salts allunyats de les poblacions quan dins d'aquestes ja no hi havia més opcions. Els fabricants de l'interior, provinents de l'artesanat local, van reorganitzar el seu negoci i van construir fàbriques que, amb el temps, van esdevenir colònies. I la localització industrial a la ruralia va fer necessària la construcció de la colònia obrera, és a dir, un poble amb tots els serveis, en transformació contínua davant dels reptes de cada època.

Mapa de situació de les colònies industrials al llarg de conca del riu Llobregat i el riu Ter, i els seus afluents.

Fons: Museu d'Història de Catalunya / GradualMap

Un marc legislatiu únic

El 21 de novembre de 1855 es va promulgar la llei de colònies agrícoles, per la qual es concedien privilegis fiscals als negocis privats que s'establien de nou, i que beneficiaven especialment les fàbriques situades en zones rurals. Aquests avantatges, sumats a d'altres de tipus energètic, fiscal, social i polític, van suposar un gran impuls per als assentaments fabrils a casa nostra. Altres disposicions legals van ser les lleis d'aigües de 1866 i de 1873, que suposaven l'exempció d'impostos durant

quinze anys per a qualsevol industrial que adquirís un salt d'aigua i hi instal·lés una empresa abans de dos anys des de la compra, i les lleis de les colònies agrícoles, que ja hem esmentat, de 1855, 1866 i 1868, que van atorgar privilegis i beneficis fiscals als concessionaris d'aprofitaments hidràulics i als propietaris de les colònies (SERRA I ROTÉS; 2000). Tot i així, no totes les colònies van gaudir de tots o de part dels beneficis de la legislació colonial. De fet, més aviat van ser molt poques, i a Catalunya, només se'n beneficiaren trenta-cinc, un reduït grup d'empresaris agrícoles,

tèxtils, metal·lúrgics i miners, fet que constitueix un percentatge molt baix si tenim en compte que eren més d'un centenar les colònies que es van construir a Catalunya. Ben aviat es van generalitzar alguns conflictes entre les colònies i els municipis petits, que no s'oposaven a la nova ocupació urbana i industrial, però sí que es queixaven dels greus desequilibris socioeconòmics que les colònies amb estatut causaven al municipi, i de la gran independència de què gaudien els propietaris, i sobretot dels perjudicis que provocava a la hisenda municipal la no-percepció d'impostos. Finalment, davant d'aquesta situació, la legislació espanyola va aplicar la llei de pressupostos de 30 de juny de 1892 que disposava, a l'article 19, la suspensió de la tramitació de noves concessions i la revisió de les donades (BALCELLS I SERRA; 2019).

Nuclis vius en canvi constant

Una colònia no naixia completa, s'anava fent de manera gradual. De fet, es pot dir que era

producte d'un nucli embrionari constituït per una fàbrica amb unes quantes habitacions per a obrers que, de mica en mica, s'anava conformant pràcticament com si fos un nou poble, fins que es convertia en un conjunt urbà format pels edificis de la fàbrica, moguda per energia hidràulica, i un espai d'habitatges i serveis bàsics per als treballadors i les seves famílies, que amb el temps s'anava ampliant. La colònia disposava dels serveis indispensables que permetien viure en un cert aïllament, a la ruralia. Tot plegat sota l'administració i l'organització del propietari de l'empresa, conegut com «l'amo».

El creixement de les colònies i del seu conjunt urbanístic ha estat una constant des de la seva creació o fundació, i s'ha anat adaptant de manera continuada a la marxa de la fàbrica i la producció, a les crisis econòmiques, però també a les vicissituds de la naturalesa. Les crescudes dels rius, els estiatges i les inundacions van formar part de la vida quotidiana. Eren una constant.

A dalt, uns treballadors caminen per la palanca sobre el riu Ter que dona accés a la fàbrica de la colònia Salou a la dècada dels deu del segle XX.

Fotògraf: L.I.O. Col·lecció Raquel Castellà

Panoràmica de les instal·lacions de la colònia Còdol-Dret als anys cinquanta. S'hi distingeix, en primer terme, una filera de cases per als obrers i, al seu darrere, les instal·lacions industrials.

Col·lecció Conxita Roqué

A sota, Villa Antonina, torre dels propietaris de la colònia Salou-Baurier construïda l'any 1914. Les torres dels propietaris, totalment singulars, envoltades de jardins i de bosc, creaven expectació entre els treballadors del Ter, que vivien en uns habitatges molt diferents.

Fotògraf: J.P. Col·lecció Raquel Castellà

De la mateixa manera, les condicions orogràfiques dels terrenys de la riba del riu van condicionar, també, el desenvolupament urbanístic de les colònies, que estaven conformades per quatre espais: el productiu, el residencial, el de serveis i equipaments i el de domini, amb edificis simbòlics. L'espai productiu estava format d'elements com la resclosa, el canal, les turbines i la màquina de vapor, la fàbrica amb les seves seccions, els magatzems, els tallers de manyans i de fusters, els electricistes, i les oficines. L'espai residencial i de serveis, és a dir, la colònia obrera pròpiament dita, el formaven els habitatges per als treballadors, i diferenciats i de més qualitat, els dels encarregats o tècnics; les botigues i la cooperativa o economat;¹ l'escola; els horts; els galliners; els corrals; la fonda, juntament amb edificis recreatius, com eren el cafè, el teatre, la sala de ball, el camp de futbol i els jardins. L'espai de domini o simbòlic, en general, destacava i estava format per l'església i la torre de l'amo, sovint edificis majestuosos pràcticament simbòlics enmig del conjunt industrial, que eren una mostra del poder i la magnanimitat de l'amo.

L'aigua i el carbó

La localització de les colònies a la vora dels rius tenia l'origen en els problemes energètics que afectaven des dels seus inicis la indústria catalana, com la manca de carbó autòcton, i en els menors costos de l'energia hidràulica respecte a l'energia del vapor. La concentració a les conques del Ter i del Llobregat estava relacionada amb l'existència de carbó a les capçaleres d'ambdues conques carboníferes, que eren les més importants del país. La de Sant Joan de les Abadesses-Ogassa i la de Berga (Fígols-Cercs), ben aviat, proporcionaren carbó perquè funcionessin les fàbriques durant els llargs i continuats períodes d'estiatge, gràcies a l'arribada del ferrocarril a les mines.

L'eficiència de l'energia hidràulica va millorar des de mitjan segle XIX, quan els avenços tècnics van permetre substituir les velles rodes de calaixos realitzades amb fusta per modernes turbines perfeccionades contínuament. Així fou com la turbina va començar a substituir la roda hidràulica.

Els tipus de turbina més utilitzats eren la Fontaine, o la seva versió catalana, la Planas (fabricada per l'empresa gironina Planas, Junoy i Barné, la més destacada de l'època), la Francis i la Pelton. Les turbines eren estructures de ferro calibrat que s'enfilaven pel cor de la fàbrica i que, mitjançant un complex sistema de politges, corretges i embarrats, transmetien la força a les màquines.

La irregularitat dels cabals dels rius catalans feia necessari l'auxili d'altres tipus de fonts d'energia, a causa del règim dels rius mediterranis, que tenen cabals forts que creixen sobtadament a la primavera i a la tardor, i donen lloc a les temudes crescudes destructores, conegudes com a «riuades» o «aiguats». Aquestes es donen en el període de primavera i tardor, just quan hi ha els cabals màxims del riu, a causa dels desglaiços primaverals i les pluges típiques tardorenques al Mediterrani. En canvi, a l'estiu poden baixar pràcticament eixuts. Per tant, el caràcter del Ter i el Llobregat està molt influït per la distribució irregular de les pluges al llarg de l'any i per la seva torrencialitat. Els cabals migrats del Ter i del Llobregat es compensaven amb bones instal·lacions en salts naturals i amb la construcció d'infraestructures hidràuliques —la resclosa i el canal—, relativament barates, en terrenys encara més barats, i beneficiades per la Llei d'aigües de 1868, revisada el 1879, que eximia l'empresari de pagar impostos de contribució industrial per un període de deu anys i permetia utilitzar l'aigua com a font d'energia gratuïta (SERRA I ROTÉS; 2000).

Sovint les colònies tèxtils compraven carbó quan no disposaven d'aigua suficient, cosa que passava sovint. Les colònies mineres de

---

¹ El 5 de maig de 1891, el diari de Madrid *El Liberal* va publicar un article del periodista republicà Luis Morote titulat «Feudalismo en las fábricas», on comentava entre molts altres aspectes: «Cada sábado cobran los obreros chapas de hoja de lata o vales de cartón para imposibilitarles que vayan a comprar a otra parte. Con este sistema resulta que el jornal que percibe el obrero el sábado vuelve a poder del fabricante el lunes sin que éste necesite metálico para verificar los pagos». Aquest sistema de pagament obligava l'obrer a comprar a la botiga i el forn de la colònia, però l'amo abans havia hagut de comprar tots els queviures. Aquesta pràctica es va deixar de fer aviat i les botigues de queviures passaren a mans d'alguna família de residents a la colònia. (SERRA I CASTELLÀ; 2015).

carbó proporcionaven el combustible dels motors auxiliars de l'energia hidràulica (les màquines de vapor i el combustible de gas pobre). Les màquines de vapor fornien la regularitat energètica que necessitaven les màquines i que el Ter i el Llobregat no podien oferir. Tot indica que l'opció exclusiva de l'aigua només es va poder mantenir els primers anys, entre el 1858 i el 1880 com a molt tard. A partir d'aquesta data, gairebé totes les grans fàbriques de les colònies funcionaven amb l'energia complementària proporcionada per les màquines de vapor.

Aquestes fonts d'energia auxiliars (alternatives energètiques barates com el gasogen, més conegut amb el nom de «motor de gas pobre») que necessitava l'empresari per moure la maquinària van ser molt importants durant les restriccions elèctriques de la postguerra espanyola. L'energia hidroelèctrica va ser adoptada progressivament d'ençà dels anys de la Primera Guerra Mundial (1914-1918).

Amb la generalització de l'electricitat, moltes de les velles màquines de vapor es van vendre i, a les turbines, s'hi van connectar generadors, de manera que moltes d'elles es van convertir en centrals hidroelèctriques locals. En realitat l'electrificació de molts pobles es va produir gràcies a les fàbriques que van convertir les turbines en petites centrals elèctriques que podien subministrar electricitat i vendre-la a les poblacions veïnes. A més a més, l'electricitat va permetre l'arribada de fàbriques a molts pobles allunyats dels cursos fluvials, ja que van possibilitar que les fàbriques es construïssin sense cap tipus d'aprofitament hidràulic.

Colònies industrials, vida i treball a la vora del riu

Podríem dir que la industrialització va arribar aviat a Catalunya per modificar, de manera irreversible, el paisatge físic i humà. Físic, perquè les xemeneies ompliren el territori i els canals i les naus industrials traçaren un nou perfil als pobles banyats pels rius. Humà, perquè la fressa dels telers i el toc de les sirenes marcaren un nou ritme a la vida

d'aquelles persones de pobles que fins aquell moment s'havien dedicat a l'ancestral activitat del camp, suplementada amb el treball dins la llar en els telers. De fet, la feina manufacturera va ser un complement decisiu per a la subsistència de la petita explotació agrícola.

L'èxit de les colònies fou conseqüència dels diferents avantatges: mà d'obra capacitada, lideratge industrial, coneixements tècnics, energia hidràulica barata, mà d'obra barata i versàtil a causa de la complementarietat laboral amb altres activitats... Tant la màquina de vapor com a complement per generar energia com la «pretesa» pau social eren, si de cas, altres avantatges que se sumaven als que ja tenia com a tal i que n'expliquen el desenvolupament al llarg del segle XIX.

Construir una fàbrica de riu —resclosa i canal inclosos— i posar-la en marxa —motors, màquines, sistemes de transport, matèries primeres, etc.— exigia una gran inversió, encara més elevada si calia construir també la colònia. Els industrials de colònia van intentar sempre pal·liar, ni que fos amb pagaments a terminis i amb sous molt baixos, el cost extraordinari que comportava la construcció d'una colònia obrera amb tots els seus serveis (BALCELLS I SERRA; 2019).

En aquests nous nuclis de poblament es va desenvolupar una intensa vida social, cultural i religiosa que constituïa un autèntic microcosmos social, impulsat pels seus propietaris i moltes vegades delegat en directors, capellans i mestres. A les colònies es van establir unes relacions socials molt àmplies, dominades pel paternalisme dels amos i allunyades de la conflictivitat social de les ciutats més grans. Tot i així, cal dir que el paternalisme no fou una política que només es va practicar a les colònies, sinó quasi en totes les comarques banyades pels rius Ter i Llobregat. Van ser molts els industrials importants de cada poble que van col·laborar a finançar esglésies, teatres, cementiris, i en la promoció d'escoles o obres de beneficència, etc. Es van convertir en protagonistes indiscutibles de la vida econòmica, política i social, i la majoria d'ells excel·lien en l'aplicació del paternalisme.

A partir del 1880, les colònies es van convertir en autèntics pobles industrials, amb escoles, botigues, cafè, casino, església i habitatges obrers amb més o menys prestacions, en funció de l'estatus del treballador dins de la fàbrica. L'objectiu era aconseguir una estabilitat entre la vida laboral i la vida social i familiar del treballador, una «pau social» que afavoria la producció. En realitat, els beneficis que l'empresari aconseguia el permetien finançar els serveis patronals a les colònies.

Les famílies eren un engranatge més dins de la colònia industrial, un actor indispensable. Val a dir que a les colònies comptaven sobretot les famílies, no els individus, i sobresortir de la resta o distingir-se de la parentela comportava la possibilitat de perjudicar els altres membres de la família que treballaven a la mateixa fàbrica. De fet, en qualsevol poble o unitat petita de població el control social era molt més fort que a la ciutat. Però a més a més, a la colònia fabril resultava que el veí o el parent treballaven a la mateixa empresa (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

Com s'ha esmentat, ben aviat es van desenvolupar llaços comunitaris de pertinença i una identitat col·lectiva local, per mitjà d'aficions com el teatre amateur, el futbol, les corals, les festes típiques de la colònia i les tradicions, que anaven acompanyats de llaços de parentiu entre famílies i tot plegat resultava compatible amb un marc de control social i de disciplina. L'oci, a escala social, creava llaços entre les persones i, de manera natural, promovia el coneixement mutu, la cohesió i el sentit de pertinença.

La tradició oral recull molts testimonis d'antics treballadors i treballadores que consideraven molt positivament el fet de viure en aquell marc protector que era la colònia. En molts casos, una família podia trobar més avantatjós viure en una colònia desenvolupada amb tots els serveis col·lectius que no pas en una fàbrica de riu o en una fàbrica de la plana sense aquests serveis i aquesta vida comunitària tan desenvolupada i arrelada que incidia en la cohesió social a partir de l'enfortiment dels llaços comunitaris, el sentiment de pertinença a la col·lectivitat i el territori. A més, la comunitat de les colònies acostumava a crear

uns llaços d'ajuda mútua, sobretot entre les dones, que hi tenien un fort paper socialitzador i de cohesió interna de la comunitat. Tot plegat generava sovint vincles de pertinença i una cultura que promovia el compromís amb les persones del nucli de la colònia.

Segons l'estudi de Llorenç Ferrer i Alòs, el treball a la colònia no sempre passava de pares a fills i la mobilitat que es produïa entre colònies i entre pobles i colònies era considerable, sobretot durant els primers anys de creació d'aquests nuclis. Però això no contradiu l'efectivitat del conjunt dels serveis patronals (economat, cafè, teatre, escola...), sinó que confirma la seva necessitat per retenir i atreure mà d'obra, de manera que hi havia competència entre les colònies. Per una banda, totes les colònies del Ter competien entre elles en l'àmbit dels serveis, igual que ho feien les del Llobregat. Però també, per l'altra, competien les d'un riu amb les de l'altre, i fins i tot els habitants d'una banda es referien als de l'altra com «els de l'altre riu». No hem d'oblidar, tampoc, l'atracció que tenien pels obrers les ciutats del pla de Barcelona; per això calia sobretot retenir i atreure famílies d'operaris, sobretot qualificats. De fet, la industrialització dels rius Ter i Llobregat frenava l'emigració cap a les ciutats del pla i afavoria el consum local dels productes de l'agricultura local.

Els fabricants de les colònies acostumaven a viure a Barcelona, on tenien els magatzems, les oficines i la seu de la raó social, i només visitaven les colònies de tant en tant o, en ocasions, només a l'estiu perquè hi tenien la torre d'estiuieg. Molts d'aquests amos van participar en el poder polític i van fer-se elegir diputats o senadors a fi de defensar millor els seus interessos. De fet, hi ha més d'un cas en què els amos visitaven o feien que es visitessin els obrers electors de les seves colònies per persuadir-los de la conveniència que el votessin a ells o el candidat més beneficiós per a l'amo, i per tant, per a la colònia.

La fàbrica

La majoria de fàbriques de les colònies van adoptar la solució arquitectònica de la fàbrica

de pisos de diverses plantes amb golfes, perquè s'adaptava bé als terrenys abruptes de les valls fluvials. Tenien parets exteriors de pedra, pilars interiors de ferro colat, jàsseres de fusta amb tirants de ferro, forjats amb revoltos i un gran nombre de finestres, gairebé sempre emmarcades amb totxo, que permetien una bona il·luminació de les naus.

Amb aquest tipus de fàbrica d'altura s'aconseguia un bon rendiment energètic. La turbina i fins i tot els motors auxiliars —màquines de vapor— s'instal·laven a la zona central, atès que amb un sol eix vertical es podia transmetre la força, mitjançant rodes i embarrats, a totes les màquines de la fàbrica.

A l'interior, la fàbrica tèxtil es dividia en tres grans seccions: la filatura, el tissatge i els acabats. Els oficis principals de la fàbrica eren els de la preparació de la filatura: bataners, obridores, peons de carda, manuares o manadores, pentinadores, pujametxes i metxeres; en la filatura: el filador o la filadora i els seus ajudants, i les

aspiadores; en la preparació del tissatge: rodeteres, ordidores, bitlleres, canilleres, paradors i ajudants, i en el tissatge: l'ajudant de contramestre o posapeces, el contramestre i els teixidors o les teixidores. En moltes colònies no hi havia secció d'acabats, però, si aquest era el cas, els tintorers i els aprestadors eren els oficis més importants d'aquella secció. Altres oficis indispensables eren els dels tallers: turbinare, manyà, paleta, untador, maquinista, electricista, serraller, fuster, etc., i els del personal general: director, encarregats de secció, escrivents, comptables, porters, sereno, xofer, etc.

Els oficis més especialitzats i més ben pagats a la colònia els ocupaven homes: manyans, electricistes, paletes, fusters i muntadors. Es perpetuava dins la fàbrica la jerarquia de sexes que hi havia a la llar i a la família. L'existia la figura de l'aprenent, per la qual cosa l'intercanvi de sabers entre generacions potenciava el coneixement. Sovint s'ha utilitzat l'expressió d'«aristocràcia obrera» per

A dalt, un grup de treballadors del ram de la construcció al carrer de Baix de Còdol-Dret a finals dels anys vint del segle passat.

Fotògraf: Francisco Roqué i Rierola. Col·lecció Conxita Roqué

Treballadores davant d'una continua de retort en una de les naus de la fàbrica de la colònia de Salou als anys seixanta.

Fotògraf: Josep Arqués Vallbona. Col·lecció Josep Arqués Vallbona

A sota, el taller de fusteria de la fàbrica Salou a la dècada del vint.

Col·lecció Raquel Castellà

designar tots aquells oficis més ben valorats dins la colònia i agrupava contramestres, majordoms, encarregats, escriptors, manyans, fusters i paletes.

La iniciació laboral es produïa a una edat molt primerenca. En els nois passava per l'aprenentatge d'un ofici, mentre que les noies s'iniciaven com a ajudantes. Generalment, abans dels divuit anys, les noies ja eren metxeres, filadores o teixidores, que era la màxima categoria laboral a la qual podien accedir (CASTELLÀ I PERARNAU; 2007).

La primera llei protectora de les dones i els infants a les fàbriques fou promoguda al març del 1900 pel govern conservador d'Eduardo Dato i establí la prohibició del treball dels menors de deu anys, una reducció de la jornada per als menors de catorze i el permís de maternitat després del part de les mares obreres. La llei de 1900 també prohibia el treball nocturn de les dones de menys de divuit anys; per a les altres es fixava una jornada màxima de vuit hores en el torn de la nit. Val a dir que el vuitanta per cent del personal del torn nocturn era format per noies de menys de divuit anys.

La legislació protectora de la infància va ser escassa i es va aplicar sense gaire interès, cosa que va convertir el treball dels infants en una mostra de la duresa de les condicions de vida que va imposar la Revolució Industrial. Hi ha testimonis documentats que expliquen com els nens i les nenes de set anys que treballaven a la fàbrica eren amagats a les golfes quan se sabia que hi arribava l'inspector. Aquestes inspeccions depenien de les Juntetes Locals de Reformes Socials, però mai no van acabar de funcionar correctament. De fet, la millora dels ingressos va ser més decisiva per acabar amb el treball dels menors de deu anys que la legislació laboral (BALCELLS I SERRA; 2019).

Els habitatges

Els habitatges eren pisos modestos però que sovint superaven en superfície els estàndards dels pobles i les ciutats, o cases, que majoritàriament es reservaven per als encarregats. La tipologia arquitectònica més

comuna dels habitatges de les colònies era el bloc de pisos de dues o tres plantes, amb galeries exteriors on s'instal·lava la comuna i, posteriorment, el vàter i el safareig. També hi ha exemples de colònies amb habitatges unifamiliars adossats i un petit jardí o hort exterior, que tenien una funció higiènica i alhora alimentària. Tots tenien un lloguer baix i disposaven de cuina, menjador i dues o tres habitacions, una sempre interior, distribuïdes en un espai d'entre 50 i 80 m² (CASTELLÀ I PERARNAU; 2008).

Els encarregats, els majordoms i el personal de rang superior, com podien ser els manyans, els paletes, els fusters, etc., vivien en habitatges més grans i de vegades concentrats en un carrer específic i més assolellat.

L'amo contractava famílies senceres, a les quals ofería un habitatge que podia variar segons l'ofici del cap de la família. El pis estava lligat al lloc de treball i sempre pensat per a famílies senceres, que alhora eren treballadors de la fàbrica i llogaters. De fet, perdre la feina volia dir perdre la llar. Al segle XIX, els preus dels lloguers de les colònies industrials eren molt més assequibles que els dels lloguers urbans, perquè, de fet, els amos de les colònies feien el negoci amb els teixits i no pas amb els pisos.

Val a dir, però, que els fabricants es prengueren el seu temps en introduir-hi la llum elèctrica, l'aigua corrent i, encara més, la dutxa i els safareigs individuals. Com ja s'ha esmentat, disposaven d'una comuna a la galeria i durant molts i molts anys les dones van rentar roba al canal o al safareig comunitari.

La proporció de treballadors que vivien a la colònia és una qüestió que varia molt segons les empreses i les èpoques. Però cal tenir en compte que una bona part dels treballadors arribaven cada dia a peu dels pobles veïns, que es trobaven a dos o tres quilòmetres. La mà d'obra que no residia a la colònia veia els treballadors residents a la colònia com uns privilegiats. De fet, d'algunes colònies no només s'envejava el model urbanístic dels habitatges obrers o els serveis en general, sinó també altres serveis únics, com ara un fons de jubilació per a l'obrer.

Serveis a la colònia

El desenvolupament d'un conjunt de serveis per als habitants de la colònia era tant una necessitat a causa de la distància a la qual es trobava el poble com una forma de patronatge empresarial. El paternalisme social volia mantenir l'harmonia a la colònia mitjançant diferents institucions, com ara cooperatives, germandats, mútues, escoles, residències per a noies, ateneus, corals, colles sardanistes, esbarts, equips de diversos esports, grups teatrals i activitats pastorals. Les grans colònies ja disposaven en aquell moment de fonda per als muntadors i viatjants (COLOMER I ROMA; 2019).

Els espais de lleure, com el casino o l'ateneu, amb cafè i sala per fer-hi teatre o veure-hi cinema, es localitzaven al bell mig de places públiques, jardins i passeigs arbrats, que generalment es trobaven presidits pels dos edificis emblemàtics de la colònia, la torre de l'amo i l'església. Altres escenaris del lleure

a la colònia eren el camp d'esports, la font, la ribera del riu, els horts i els galliners.

El cafè casino era un lloc de sociabilitat masculina, només obert a les dones en festes molt assenyalades. Una bona part de les colònies disposava de teatres estables o d'espais que periòdicament es reconvertien en escenaris. Anys més tard, es van reconvertir en cinemes, alguns de documentats des de principis de segle i de llarga tradició i popularitat, que aplegaven gent del poble i de les rodalies, en llargues sessions en una època en què les imatges del setè art omplien d'emocions, aventures i somnis el cap i el cor de la gent d'aquest país.

Des de finals del segle XIX, i vinculats a l'impuls del cant coral, en algunes colònies es va potenciar la formació dels Cors de Clavé i dels orfeons, agrupacions corals masculines, nascudes en el si de l'obrerisme o bé impulsades pels amos i directors, interessats

A dalt, instantània presa al pati de la colònia durant un acte de celebració de l'Homenatge a la Vellesa als anys cinquanta.

Fotògraf: Joaquim Mercader. Col·lecció Joaquim Mercader

Festa Major de la colònia Salou a principis del segle XX. Tots els actes celebrats a la colònia tenien un fort component religiós i hi assistia tothom.

Col·lecció Raquel Castellà

A sota, instantània presa al cafè de la colònia de Còdol-Dret durant els anys cinquanta.

Col·lecció Raquel Castellà

a fomentar activitats de lleure i d'identificació amb l'empresa. Sovint eren dirigides pels capellans de la colònia, que tenien formació musical i aconseguien, així, la participació en les cerimònies religioses que resultaven alhora més lluïdes.

L'església

L'església tingué un paper molt destacat dins d'aquest microcosmos. Es concedí a l'església i a l'adoctrinament religiós una funció d'importància cabdal, que explica l'autoritat dels capellans i les monges a les colònies i la seva fidelitat envers l'amo.

El capellà era una autoritat delegada de l'amo, similar i paral·lela al director de la fàbrica i, per tant, la seva fidelitat a l'empresari era màxima. Els directors, capellans i mestres d'escola eren nomenats i pagats per l'amo (COLOMER I ROMA; 2019).

L'escola

L'escola, juntament amb l'habitatge i la botiga, era el servei més ben valorat de les colònies, tant pels treballadors, que la veien com una oportunitat pels seus fills i filles, com pels amos, que encarregaven als mestres l'educació dels seus futurs treballadors. Les escoles de les colònies, com les dels pobles i les ciutats, separaven en aules diferents els nens i les nenes, que aprenien matèries comunes però també específiques: els nens, més matemàtiques, i les nenes, labors i religió.

A les colònies més grans es van crear les escoles i residències per a noies treballadores, on es formaven per ser bones esposes i mares, i excel·lents treballadores a la fàbrica i a casa. Quan es convertien en mares podien gaudir de guarderies i cases bressol, un servei important per als seus fills més petits, que els permetia continuar

A dalt, la plaça de la colònia de Còdol-Dret amb la façana de la fàbrica engalanada, a la dècada dels quaranta.

Fotògraf: Joaquim Mercader. Col·lecció Joaquim Mercader

Treballadors de Salou amb els seus fills a les escales de l'església, a la dècada dels anys vint.

Col·lecció Raquel Castellà

A sota, grup de treballadores de la colònia de Còdol-Dret als anys cinquanta.

Col·lecció Conxita Roqué

treballant a la fàbrica. Abans els infants es deixaven a càrrec de noies joves de pagès que feien de mainaderes. Tot i així, hi havia xarxes de solidaritat intergeneracionals i d'ajuda mútua entre dones per poder atendre la doble feina: productora a la fàbrica i reproductora a la llar (CASTELLÀ I PERARNAU; 2007).

Les residències de noies joves començaren acollint les dels masos i els pobles de la contornada. En les dècades del 1950 i el 1960, sovint alguns amos de colònies anaren a reclutar personal femení molt més lluny, i algunes d'aquestes noies entraven directament a treballar a la fàbrica, mentre que d'altres passaven primer per les residències de noies joves.

Els primers anys de les colònies industrials, les dones que hi treballaven sovint eren anomenades «xinxes de fàbrica». El tracte despectiu que rebien moltes de les treballadores de les fàbriques es devia a una campanya en contra de l'entrada de la dona en el món laboral dels homes, ja que des dels sectors més religiosos es considerava que

desatenien els seus deures com a dones de la llar i que no era correcte que es barrejessin en un mateix recinte amb els homes. Eren fins i tot considerades una competència per als homes perquè feien la mateixa feina, però cobrant menys (CASTELLÀ I PERARNAU; 2023).

Entre la subsistència i la reivindicació

Les comunitats ubicades al voltant de les fàbriques van esdevenir alguna cosa més que centres de treball i, fins i tot, van ser l'epicentre d'algunes de les principals proclames revolucionàries del món obrer, amb vagues i moviments reivindicatius importants.

Des de la dècada del 1880 i fins ben entrat el segle xx, les colònies tèxtils van ser l'escenari d'episodis de conflictivitat laboral entre obrers i propietaris de les colònies. En aquells anys, les condicions de treball dels obrers eren molt dures, subjectes a jornades interminables, amb salaris molt baixos i una forta repressió per part dels empresaris a tots aquells treballadors que s'associaven per defensar una millora de les condicions

A dalt, els gegants i capgrossos de la colònia Salou, a principis del segle xx. A les colònies hi havia manifestacions tradicionals festives i folklòriques com els gegants i capgrossos que solien actuar per la Festa Major.

Col·lecció Xavier Baurier

Teatre a la colònia de Còdol-Dret durant la festa d'Homenatge a la Vellesa, als anys quaranta.

Col·lecció Raquel Castellà

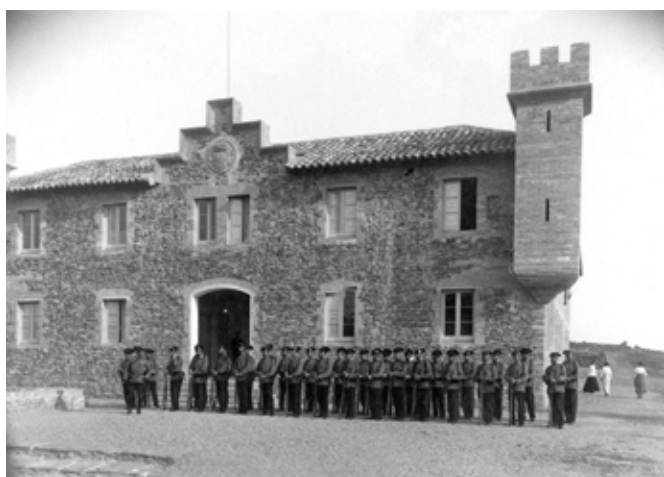
A sota, processó durant la festa Major de la colònia Salou-Baurier, a principis del segle xx.

Col·lecció Raquel Castellà

de treball. Els patrons podien acomiadar qualsevol treballador sense donar-li cap mena d'explicació, amb especial atenció cap als dirigents sindicals, que sovint eren substituïts per mà d'obra més dòcil. Una pràctica estesa era acomiadar els vaguistes i substituir-los per obrers dels pobles veïns, com va passar amb veïns de l'Esquirol, fins al 2014 Santa Maria de Corcó, que substituïren els treballadors d'algunes fàbriques de teixits de Manlleu i de Roda de Ter durant la vaga del 1855. Arran d'això, «esquirol» va començar a fer-se servir per referir-se despectivament a aquells que no seguien una vaga, i aquesta paraula ha estat assimilada per la llengua castellana (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015). Un altre element de pressió dels patrons cap als obrers era el fet que l'acomiadament significava no solament perdre la feina, sinó també tots els avantatges que comportava viure i treballar en una colònia tèxtil, com ara gaudir dels preus més barats de l'economat, una escola per als fills i, sobretot, un habitatge per a la família. Un obrer acomiadat no solament perdia la feina, sinó

també la casa i, com a conseqüència d'allò, havia d'abandonar la colònia. Com expliquen Albert Balcells i Rosa Serra, «acomiadament, desnonament i desterrament anaven de la mà a les colònies fabrils». Resulta, així, explicable el major grau de submissió de la mà d'obra resident a les colònies.

Les demandes obreres se centraven, sobretot, en la reducció de la jornada laboral, en una millora salarial, en la defensa del dret d'associació i, a partir de les primeres dècades del segle xx, en una oposició manifesta a la intenció dels empresaris de substituir les filadores selfactines, portades per homes, per filadores contínues, que podien portar les dones, ja que necessitaven mà d'obra menys qualificada i, com a conseqüència, més barata. D'altra banda, algunes fàbriques van voler introduir el sistema de treball a l'estil anglès, que consistia a doblar el nombre de màquines que portava cada treballador. La reacció obrera davant d'aquests intents d'intensificar el treball i reduir salaris va ser la confrontació.

A dalt, els treballadors surten de la fàbrica de la colònia Salou en acabar la jornada laboral a la primera dècada del segle xx.

Fotògraf: J.P. Col·lecció Raquel Castellà

Palanca de fusta que unia la població de Roda de Ter amb la colònia Salou-Baurier situada al terme de les Masies de Roda.

Fotògraf: J.P. Col·lecció Josep Castellà

A sota, imatge de la caserna de la guàrdia civil de Roda de Ter acabada de construir, entre el 1910 i el 1915. Situada a la riba contrària a la fàbrica de Salou, és una construcció de pedra picada de dos pisos bastida l'any 1910 i té una planta en forma d'U, amb pati central.

Col·lecció Raquel Castellà

Es van viure escenaris d'una forta lluita entre obrers i patronal. Per exemple, entre el 1880 i el 1881, en el cas de la colònia Còdol-Dret, aquesta confrontació acabà amb violència física, ja que els fabricants de Còdol van contractar els serveis de la «banda de la porra» per intentar pressionar els treballadors. La banda armada es dedicava a amenaçar i atemorir obrers associats i insubmisos, i també a reclutar esquiroles i a intimidar els obrers. El conflicte fou tal, que va obligar el sometent a prendre-hi part. Finalment, el conflicte es va resoldre d'una manera favorable per als treballadors, amb la readmissió dels vaguistes als seus llocs de treball en les condicions que tenien anteriorment i amb l'expulsió del grup armat i de les seves famílies (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

L'historiador Carles Enrech ha estudiat com, a partir del 1881, amb l'arribada al poder dels liberals i la legislació de les associacions obreres, com el sindicat de les Tres Classes de Vapors, s'inicià un moviment combatiu important, tant al Ter com al Llobregat.

L'any 1888 es va registrar una vaga generalitzada a la conca del Ter que va tenir una durada de gairebé un any. La culminació de la conflictivitat social de la dècada del 1880 fou el locaut de 1890-1891.

En moltes fàbriques banyades pels rius Ter i Llobregat els homes van ser substituïts progressivament per dones en el lloc de treball, al mateix temps que es canviaven les selfactines per les modernes contínues, molt més fàcils de portar i que, per tant, no necessitaven mà d'obra especialitzada. Tot i que els treballadors, des d'un primer moment, hi oposaren resistència, la substitució va ser inevitable. Al Llobregat els homes continuaven portant els telers amples i les dones portaven els estrets; els homes seguien a les selfactines i les dones controlaven les contínues. Sembla que només a Manlleu i Roda de Ter els homes mantingueren les seves posicions, amb setmanades iguals o superiors a les del pla.

En aquesta època es va popularitzar una corrandà despectiva cap a les noies de Roda de Ter que substituïen els homes acomiadats

a la colònia de Salou. Una cançó, representativa d'aquest període de conflictes entre homes i dones, diu així: «Les noies de Can Mariano van a treballar a Salou / els hi llevarem la cua i els hi penjarem al sol. / Elles diran: "I tu, pare, per què ens hi feies anar!, / abans dúiem cua i ara no ens podem pentinar"» (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

Tots aquests canvis i la progressiva introducció de la dona en feines que abans es reservaven als homes generaren una forta oposició per part dels treballadors de la conca del Ter, els quals iniciaren un període de lluita que culminà, l'any 1910, en un conflicte a la colònia de Salou, que va provocar un xoc entre els esquiroles i les dones. Un dels esquiroles resultà ferit de consideració a causa dels cops d'un picador, una pala de fusta usada per picar la roba en rentar-la a la vora del Ter. Hi va haver d'intervenir la Guàrdia Civil, que va arrestar les obreres Antònia Vilardell i Concepció Nogué com a instigadores principals de l'enfrontament. Aquests fets van ser el desencadenant de la construcció de la caserna de la Guàrdia Civil a Roda de Ter, element repressor del moviment obrer (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

Els patrons de Salou volien arribar a un acord amb els obrers amb la proposta que les màquines contínues poguessin ser portades tant per homes com per dones, però els obrers volien mantenir-ne l'exclusivitat i, davant el desacord, es va anar a la vaga, a la qual es van adherir no solament els filadors, sinó també tot el personal de la fàbrica.

La situació es va fer cada vegada més insostenible i, el 21 de juny, arribaren a Roda cinquanta membres de la Guàrdia Civil per tal d'ajudar a restablir la normalitat.

L'1 d'agost de 1910, els propietaris de la colònia, Enric Baurier Lacombe i Pere Baurier Capron, van demanar que s'iniciessin els tràmits oportuns per a la creació d'una comandància subalterna de la Guàrdia Civil a Roda de Ter: «Las únicas fuerzas disponibles eficazmente para estos casos [de huelga] son las de la guardia civil y mozos de la escuadra que tienen sus respectivos puestos en Vich

y Manlleu, las primeras, y los otros en Santa María de Corcó. [...] Los recurrentes [Enric Baurier Lacombe i Pere Baurier Capron] están dispuestos a construir a sus expensas y en todas sus partes, a completa satisfacción y bajo la inspección inmediata del Estado, el expresado edificio en condiciones tales que no solo puedan utilizarlo continuamente las fuerzas que formen el puesto cuya creación previa solicitamos, sino 20 o 30 guardias más». Enric Baurier i Pere Baurier manifesten en el document de sol·licitud de construcció: «A este fin [construir una caserna] disponemos del terreno a propósito en la meseta que corona la ladera del Ter sobre la cual se asienta Roda. De este modo la vigilancia podrá extenderse a ambas poblaciones [Roda i Masies] y la acción de dichas fuerzas podrá ser inmediata sobre cualquier punto de esos dos importantes centros fabriles para los cuales principalmente ha de ser establecida la Comandancia subalterna» (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

Amb aquest document, el 1910 s'iniciaren les obres de la caserna de la Guàrdia Civil i, amb ella, el control del moviment obrer en una vila bàsicament industrial sovint oprimida per la dura patronal osonenca.

A partir del 1913 a Catalunya s'iniciaren una sèrie de mobilitzacions obreres molt importants que culminaren el 1919 amb la legislació de la jornada de vuit hores.

Un final anunciat

Les famílies vingudes de municipis veïns van possibilitar que les fàbriques s'ampliessin de la mateixa manera que ho feien els serveis que en rebien, bàsicament l'escola, l'església i el lleure. Es va generar, així, una relació que vinculava vida laboral i vida privada i recreava un model productiu en el qual els treballadors depenien dels amos. Aquesta dependència anava més enllà d'un sou, ja que es proporcionava als treballadors l'habitatge i els serveis essencials, com ara l'educació dels fills i les filles.

Amb els anys, aquest vincle entre amos i treballadors va anar canviant i va deixar de ser tan fort, fins que va arribar el tancament

de les fàbriques que els donaven feina, a causa de la greu crisi del sector tèxtil a partir de la dècada del 1970, que va posar fi a un model de colònia i a una indústria tèxtil de llarga trajectòria familiar.

El sotrac de la crisi del petroli del 1973 va representar un cop fort per a l'economia catalana, que va afectar sobretot el sector tèxtil, la mineria i la construcció. El tèxtil va intentar remuntar la situació i modernitzar el sector, que havia quedat antiquat i mancat d'inversions durant l'època del franquisme. Malgrat això, el sector estava tocat de mort i els tancaments d'empreses es van anar succeint en cadena, l'un rere l'altre, de manera pràcticament irremeiable. L'ensorrada de les colònies va significar una davallada econòmica i demogràfica, a causa de la pèrdua de molts llocs de treball a les empreses i també en els territoris del voltant dels rius. Tot plegat no només va suposar la pèrdua de milers de llocs de treball, sinó també una forta crisi d'identitat per a moltes persones.

Aquests tancaments van provocar uns canvis més profunds per a totes aquelles famílies de treballadors i treballadores que residien a les colònies, que es van veure obligats a deixar-les perquè necessitaven trobar una nova feina, o a negociar per quedar-se als habitatges amb unes noves condicions i, en cas de no ser possible, va suposar l'abandonament i la degradació dels espais i, en alguns casos, parts de la fàbrica o dels habitatges van ser enderrocats (COLOMER I ROMA; 2019).

Anys més tard, cercant nous usos per a vells espais patrimonials en algunes d'aquestes fàbriques, es va recuperar l'activitat manufacturera amb petits tallers, o es van ocupar algunes naus de les antigues colònies, prèviament mecanitzades i digitalitzades, per a altres usos industrials.

Bibliografia

BALCELLS, Albert (2015). *Les dones treballadores a la fàbrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX*. Catalan Historical Review, p. 171-180, núm. 8.

- BALCELLS, Albert; SERRA, Rosa (2019). *Les colònies industrials a la Conca del Llobregat. 150 anys d'història*. Diputació de Barcelona.
- BAYÓ I SOLER, Conxa (2012). *Les màquines de vapor a Catalunya*. Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya.
- BUXEDA I MAJORAL, Gerard (2009). *Les colònies industrials selvatanes del Ter: motor de transformació econòmica, social i paisatgística de la contrada*. Quaderns de la Selva, p. 29-44, 21.
- CAMPRUBÍ, Josep (1995). *Colònies tèxtils: una vitalitat que desapareix*. L'Erol, p. 32-37, núm. 47.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2006). *Còdol-Dret. Vida d'una colònia industrial (1862-1964)*. Ajuntament de les Masies de Roda.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2008). «La colònia de Còdol-Dret i els seus habitatges. Masies de Roda, 1862-1964», dins les Actes de les Jornades (2002) i del Congrés (2005) *Habitatge obrer i colònies industrials a la península ibèrica*, celebrats al Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya. Publicacions del Museu de la Ciència i la Tècnica, p. 159-163.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2010). «L'avi Nitús. Una nissaga de músics a la colònia de Còdol-Dret», dins revista *Caramella, música i cultura popular*. Agost-setembre, núm. 21, p. 68-72.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2010). «Breus apunts sobre l'origen i la història dels gegants centenaris de Rupit», dins la revista *Els Cingles del Collsacabra*. Vic: Conselleria de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya. Juliol, núm. 63, p. 12-14.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2007). «La feina de les dones a la fàbrica, el cas exemplar de la colònia de Còdol-Dret», dins la revista *El Masienc*, setembre. Les Masies de Roda: Ajuntament de les Masies de Roda, núm. 1, p. 18-20.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2014). «Una col·lecció d'art per salvar Còdol-Dret». A *Revista RDT*, juliol-agost. Roda de Ter: Ajuntament de Roda de Ter, núm. 738, p. 66-68.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2015). *L'Abans. Roda de Ter: recull gràfic 1870-1977*. El Papiol: Efadós i Ajuntament de Roda de Ter.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2019). *Roda de Ter desapareguda*. Col·lecció Catalunya Desapareguda. El Papiol: Efadós i Ajuntament de Roda de Ter.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2022). «Ròmul Bosch i Alsina, un indià paradigmàtic». *Eix. Cultura industrial, tècnica i científica*, núm. 13, p. 18-23
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2022). «Còdol-Dret, una colònia sota les aigües». *Eix. Cultura industrial, tècnica i científica*, núm. 14, p. 12-17
- COLOMER I ROMA, Pere (2019). *1001 curiositats de les colònies industrials de Catalunya*. L'Arca Redbook.
- CLUA I MERCADAL, Jordi (1992). *Les colònies industrials al Berguedà: estudi d'una transformació econòmica i urbana*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, p. 145-170, núm. 33-34, v. VII.
- CLUA I MERCADAL, Jordi (2001). *Morfologia urbana de les Colònies Industrials a Catalunya*. Actes del Primer Congrés Català de Geografia, Vol. lila, p. 221-230.
- DOREL-FERRÉ, Gràcia (2003). «La qüestió de les colònies industrials: un fenomen discutit de la història industrial de la Catalunya dels segles XIX i XX». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, p. 97-112, n. 14.
- DOREL-FERRÉ, Gràcia. «Les colònies industrials, pistes de recerca», a *Habitatge obrer i colònies industrials a la Península Ibèrica*. Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, p. 127-130, 2008
- ENRECH, Carles (2009). «Orígens i formació de les colònies industrials a Catalunya (1868-1923)», a *Colònies industrials*. Col·legi de Periodistes de Catalunya, Museu d'Història de Catalunya, Generalitat de Catalunya, p. 46-79.
- LLINÀS, Joan; MERINO, Jordi (2011). *El Ter. El patrimoni vinculat als usos de l'aigua*. Consorci Alba Ter. Editorial Gavarres.
- FERRER I ALÓS, Llorenç (1992). *Notes sobre la industrialització de la Catalunya interior: de les petites fàbriques a les colònies industrials*. Actes del Congrés Internacional d'Història Catalunya i la Restauració (1875-1923). CEB.
- FERRER I ALÓS, Llorenç (1995). *Una revisió d'alguns tòpics sobre les colònies industrials*. L'Erol, p. 16-21, núm. 47.

MARÍN I SURROCA, Jeroni (2003-2004). *Les colònies industrials tèxtils del Ripollès a començaments del segle XX*. Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, p. 1-13.

MARÍN I SURROCA, Jeroni (2005). *Les colònies tèxtils del Ripollès (1900-1920)*. L'Erol, p. 100-103, núm. 86-87.

MARÍN I SURROCA, Jeroni (2006). *Condicions de vida i de treball de la classe obrera i conflictivitat social al Ripollès 1900-1923*. Consorci Ripollès Desenvolupament.

MARÍN I SURROCA, Jeroni (2009). *Conflictivitat i pau social a les colònies industrials: l'oasi artificial*. Col·legi de Periodistes de Catalunya, Museu d'Història de Catalunya, Generalitat de Catalunya, p. 168-191.

NADAL PIQUÉ, Francesc; MARTÍ-HENNEBERG, Jordi (2012). *Cambio agrario y paisaje vitivinícola en la Cataluña occidental durante el primer tercio del siglo XX: la creación moderna del poblado de Raimat*. *Ería*, p. 171-183, núm. 88.

NOGUERA I CANAL, Josep (2013). *Industrialització i caciquisme al Berguedà 1886-1907*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.

PERARNAU, Jaume (2000). *La colònia Sedó d'Esparreguera*. Quaderns de Didàctica i Difusió-4, Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya.

PERARNAU, Jaume (2005). *La colònia Jorba. Una colònia industrial al riu Calders*. L'Erol, p. 65-68, 86-87.

SERRA I ROTÉS, Rosa (1993). *Les colònies mineres de Sant Corneli, Sant Josep i la Consolació (Cercs, Berguedà)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, p. 209-225, núm. 36, vol. VIII.

SERRA I ROTÉS, Rosa (2000). *Colònies tèxtils de Catalunya*. Fundació Caixa Manresa i Angle Editorial.

SERRA I ROTÉS, Rosa (2008). «Els habitatges de les colònies industrials», a *Habitatge obrer i colònies industrials a la Península Ibèrica*. Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, p. 191-196.

SERRA I ROTÉS, Rosa; CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2015). «Models paramonetals cooperativistes i sistemes de pagament a les colònies industrials catalanes durant l'etapa industrial», a *Altres formes de diner: dels vals al Banc del Temps*. XIX Curs d'Història Monetària

Hispanica. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 67-93.

**Para
saber
más**

MM

Á

02_Siglo XIX

Temas clave

S

PRESENTACIÓN

Les presentamos el segundo número de la publicación digital *Para saber más*. Coincide con la nueva presentación de las salas del siglo XIX de la exposición permanente del Museo de Historia de Cataluña y está dedicado a profundizar en algunos temas clave de la historia de la Cataluña del siglo XIX.

En primer lugar, cabe decir que la selección temática que hemos elaborado no solo ha sido concebida ciñéndose el criterio de la importancia del tema en el relato de historia de Cataluña, sino también pensando en que fueran aspectos sugerentes para el público interesado y bastante nuevos en lo que respecta a la investigación histórica. Los artículos «El trabajo de las mujeres en el ochocientos», de la doctora Mònica Borrell; «La participación catalana en el comercio de esclavos y en el esclavismo colonial (1789-1886)», del doctor Martín Rodrigo; «El canal de Urgell, un milagro humano», de Francesc Canosa, y «Las colonias industriales textiles en Cataluña. Una aproximación», de la conservadora Raquel Castellà, cubren con creces esta expectativa. Los artículos están disponibles en catalán, castellano e inglés.

Les invitamos, también, a visitar el nuevo espacio permanente del Museo de Historia de Cataluña, que se presenta con una narrativa y un discurso actualizados y centrados en la sociedad y la vida cotidiana en la Cataluña del siglo XIX, un momento de cambios importantes a escala política, social y económica, que conformaron la nueva sociedad contemporánea.

El objetivo de esta nueva presentación ha sido, por un lado, conseguir un discurso inclusivo y con perspectiva de género, y una museografía respetuosa con la diversidad funcional y con criterios de accesibilidad, y por otro, potenciar una experiencia emocional y lúdica con la mejora de los módulos interactivos y manipulables.

Teresa Rodon Borràs

Conservadora y coordinadora del proyecto de reforma de la exposición permanente

Mujeres y trabajos.

Una aproximación a la participación femenina en el mercado de trabajo catalán del ochocientos

Mònica Borrell-Cairol
Universitat de Barcelona

A raíz del proceso de industrialización, el mundo del trabajo se transformó con gran rapidez y complejidad. En este contexto, las mujeres, al igual que en los periodos anteriores, siguieron participando en el mercado de trabajo, donde combinaban el trabajo asalariado con el doméstico, destinado tanto al mercado como a la familia, y desarrollando diferentes tareas, a menudo ocultas por el sesgo de la documentación histórica (BORRELL-CAIROL, 2020). En la nueva sociedad industrial, la burguesía se convirtió en la clase dominante y el modelo social hegemónico, asumido por diferentes grupos sociales, dividía la sociedad en dos esferas: la pública, vinculada al ámbito público y productivo, y la privada, circunscrita al ámbito privado y doméstico. El llamado «discurso de la domesticidad» adscribía la primera al hombre, responsable de la producción y encargado de aportar el salario familiar, y la segunda a la mujer, cuyo destino se inscribía en el mundo reproductivo, dedicada al matrimonio y la maternidad (NASH, 1995). Este modelo de *male breadwinner family* (hombre ganador de pan), que en determinados contextos burgueses podía funcionar, resultó impracticable para unas clases populares que necesitaban el salario de hombres y mujeres (y niños y niñas) para asegurar la subsistencia familiar (GÁLVEZ Y SARASÚA, 2003). Asimismo, definió el trabajo femenino extradoméstico como una situación anómala, provisional, discontinua y, por lo tanto, secundaria frente al trabajo masculino concebido como usual, continuado y garante de la subsistencia familiar. Adicionalmente, la participación laboral femenina en determinados sectores laborales era reprobada por diferentes sectores

sociales bajo diferentes argumentaciones: porque eran trabajos duros y peligrosos, porque se desarrollaban en espacios —las fábricas— moralmente inadecuados para las mujeres o porque las trabajadoras descuidaban su función «natural» vinculada a las labores domésticas y a la maternidad (BORDERÍAS, 2007; Nielfa, 2006). Todo ello contribuía a la invisibilidad de unas trayectorias femeninas que combinaban el trabajo productivo asalariado con el trabajo reproductivo no asalariado en la nueva sociedad industrial del siglo XIX.

En continuidad con periodos anteriores, las mujeres participaban del trabajo agrícola y ganadero y se dedicaban a múltiples y diversas actividades, tanto productivas como reproductivas: producían para la familia, realizaban labores domésticas, transformaban productos para uso familiar o comercial y participaban en la explotación agraria o ganadera, según el tipo de explotación agraria, de sistema de cultivo, de estructura familiar o de mercado local (CARBONELL, 1996; Ferrer, 1994, 2012). Por ejemplo, a mediados del siglo XIX, en los municipios de las comarcas de L'Anoia y L'Alt Penedès, la viña ocupaba más del 75 % de la superficie agrícola y las mujeres trabajaban en las explotaciones vinícolas, ya fuera como miembros de la familia *rabassaire*, que las explotaban a través de los contratos de *rabassa morta* (cepa muerta), o como asalariadas. En estas mismas comunidades también ejercían de nodrizas, parteras o criadas (COLOMER, 2017, 183-184).

La estacionalidad agrícola facilitó poder combinar el trabajo rural, concentrado durante unos meses al año, con el *putting out system*

(sistema de taller doméstico), realizando trabajo prefabricil en el hogar, mayoritariamente vinculado a la producción textil —a pesar de la notable variedad de productos según el territorio— y no sometido al control gremial. Por ejemplo, en la Cataluña interior, las familias rurales combinaban el trabajo agrícola, generalmente realizado por hombres, con la hilatura llevada a cabo mayoritariamente por mujeres y niños, que proveía de nuevos ingresos a la unidad familiar (FERRER, 1994). La acumulación de capital por parte de algunos pequeños artesanos o propietarios agrarios enriquecidos a finales del XVIII con la especialización agraria o el comercio en el mercado colonial contribuyó a la fundación de las primeras indianas. Así, los cambios tecnológicos derivados de la mecanización con energía de vapor e hidráulica, junto con la experiencia acumulada por los trabajadores y trabajadoras preindustriales, facilitó la concentración en las primeras fábricas de esta mano de obra dispersa en talleres domésticos (DOREL-FERRÉ, 2003;

BALCELLS, 2015, FERRER, 2017; ITURRALDE, 2018). De esta forma, el trabajo femenino contribuyó al proceso de industrialización catalán.

En Cataluña, el sector algodonero se situó al frente del proceso de industrialización y favoreció la contratación de mano de obra femenina, que también seguía participando en las mencionadas manufacturas domésticas protoindustriales. En un mercado de trabajo ya segmentado, las mujeres se ocupaban en la hilatura cuando todavía era manual. Ellas hilaban con las *jennies*, las *berguedanes* y las mule-jennies, accionadas con caballerías en Barcelona o Sallent durante el primer tercio del siglo XIX, mientras los hombres se ocupaban de la preparación del algodón o de supervisar la hilatura en estas primeras pequeñas fábricas de hilados o talleres algodoneros domésticos (SOLÀ, 2014). Por el contrario, en la zona de Reus y su *hinterland* (alrededores), desde principios de siglo, se fueron implementando fábricas de dimensiones mayores que presagiaban el nuevo modelo fabril que se consolidó

Pelando remolacha / Josep Maria Armengol i Bas, 1900

© de la fotografía: Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya

a lo largo del siglo y que, en esta zona, se caracterizó por la feminización de la mano de obra ya durante las décadas de 1840 y 1850 (GARCIA BALAÑA, 2003, 195-198). Desde mediados de siglo, los cambios tecnológicos que implicó la sustitución de las máquinas mule-jennies por las selfactinas y, más tarde por las continuas, que requerían menos fuerza física y mano de obra menos especializada, fue un elemento que incentivó a los fabricantes a contratar trabajadoras, ya que los salarios femeninos eran inferiores a los masculinos, lo que reducía los gastos del fabricante (BALCELLS, 2015). De esta manera, a menudo, la actividad femenina fue concebida como una amenaza para los trabajadores y las asociaciones obreras que veían en los bajos salarios femeninos un mecanismo de competencia que generó resistencias en cuanto a la participación de las trabajadoras en el sector, y diferentes estrategias para excluirlas de determinados oficios (BORDERÍAS, 2007). En Barcelona, por

ejemplo, la huelga de las selfactinas (1855) también fue una respuesta al temor al descenso salarial y a la pérdida de la cultura del oficio de hilador ante la feminización de la hilatura (ENRECH, 2005; BALCELLS, 2015). A pesar del menor salario femenino respecto al masculino, los ingresos que representaban sus salarios eran imprescindibles para las economías familiares (BORDERÍAS Y GUALLAR, 2003; BORDERÍAS, 2003).

Desde el último tercio del siglo XIX, la legislación española fijaba beneficios fiscales y exenciones para la adquisición de saltos de agua en el caso de fundar una fábrica. El coste del traslado del carbón hasta las zonas fabriles favoreció que una parte de la industria textil catalana que estaba situada «en el llano», es decir, en el litoral y en los alrededores de Barcelona, se estableciera «en la montaña», en el interior y, principalmente, en la orilla fluvial del Ter y del Llobregat, para aprovechar la fuerza del agua que, a través

La nena obrera, 1889
Joan Planella
Óleo sobre lienzo
© de la fotografía: MHC (Manel Larriba)

de una turbina hidráulica, permitía mover las máquinas de hilar. Fue entonces cuando se inauguraron las primeras colonias industriales, como Viladomiu Vell, Sedó, L'Ametlla de Merola, Cal Marçal, etc., y las fábricas de río situadas cerca de núcleos urbanos como Manresa, Manlleu o Roda de Ter (DOREL-FERRÉ, 2003; ENRECH, 2009). Las colonias, de notables dimensiones y mayoritariamente alejadas de los núcleos urbanos, incorporaron viviendas, economato, iglesia, un trozo de huerto, etc., con la voluntad de estabilizar la mano de obra e intentar evitar la conflictividad con medidas de cariz paternalista (ENRECH, 2005). En las colonias, la mano de obra femenina, más económica que la masculina y que «la del llano», fue primordial en la organización del trabajo, aunque, igual que en las fábricas textiles, era clara la segregación sexual del trabajo y la diferencia salarial. Los hombres se ocupaban de las labores de mantenimiento ajenas al textil, las labores administrativas, los altos cargos y los mandos intermedios en las diferentes secciones del conjunto fabril, todas ellas tareas ajenas a las mujeres. E, incluso en aquellas secciones textiles en las que trabajaban conjuntamente, la división de las labores era estricta, el aprendizaje diferenciado por sexo y la promoción laboral más difícil para las trabajadoras (ENRECH Y MARTÍ, 2009).

A pesar de la centralidad del trabajo textil, las trabajadoras también participaban en otros sectores de la industria. En la industria del corcho, de larga tradición en las comarcas gerundenses durante el periodo preindustrial, a pesar de la impermeabilidad de las fuentes, la historiografía ha detectado una participación femenina notable, especialmente si tenemos en cuenta el trabajo a domicilio. La participación femenina en las fábricas de corcho, y especialmente en las fábricas taponeras aumentó progresivamente en el cambio de siglo, atendiendo a la especificidad local y el tipo de establecimiento (ALVARADO, 2022). Al mismo tiempo, las nuevas técnicas para realizar discos para taponeras, papel de corcho para cigarrillos y aglomerados agruparon a mujeres en las fábricas corcho-taponeras

(ITURRALDE, 2018).

Ante la elevada presencia de mujeres en el trabajo industrial, tanto solteras como casadas, había que establecer estrategias para combinarlo con el trabajo doméstico y reproductivo —que según el «discurso de la domesticidad» era responsabilidad femenina—. La maternidad y el trabajo doméstico se resignificaron y entraron en conflicto con las actividades productivas. Como veremos, el trabajo a domicilio se consideró una actividad óptima para las mujeres, especialmente para las que tenían responsabilidades familiares. Sin embargo, la participación femenina en el rígido trabajo fabril las obligó a establecer estrategias de conciliación. El predominio en algunos municipios textiles catalanes de la familia troncal como eje vertebrador de las familias en las que convivían miembros de diferentes generaciones permitió repartir las funciones entre los diferentes miembros de la familia (BORDERÍAS Y FERRER, 2017). Otras trabajadoras optaron por encargar el cuidado de los menores a otras mujeres de la familia y de la comunidad, y contrataron a niñas o personas mayores para ello (BORDERÍAS, 2011). Algunas fábricas empezaron lentamente a introducir las guarderías para facilitar la conciliación (BALCELLS, 2015; Iturralde, 2018). Y así, a lo largo del siglo XIX, las largas jornadas laborales en las fábricas afectaban especialmente a las obreras, ya que les dificultaba —incluso les imposibilitaba— realizar el trabajo doméstico y de cuidado sin recurrir a una red vecinal, familiar o comunitaria. De hecho, las organizaciones obreras defendieron algunas de las reivindicaciones para la reducción de la jornada bajo el argumento de la incompatibilidad del trabajo productivo con el reproductivo, concebido este último como una responsabilidad exclusivamente femenina, considerando la exclusión de las mujeres del mercado de trabajo como una solución a la doble jornada y un símbolo de la condición social (BORDERÍAS, 2006).

Junto con el trabajo fabril, el servicio doméstico ocupaba a gran parte de la mano de obra femenina. En la ciudad de Barcelona,

en 1856, el trabajo femenino se repartía entre el sector textil (40%) y el servicio doméstico (39,8%) (BORDERÍAS, 2003, 260). Igual que en otras urbes europeas, en el siglo XIX, el servicio doméstico se había feminizado. En Cataluña, el servicio doméstico masculino retrocedió de manera constante de 1860 a 1930. El descenso del servicio doméstico rural, que incluía a los mozos agrícolas y los aprendices, la disminución de labores que obligaran a residir en el domicilio del patrón, el incremento de las oportunidades laborales en otros sectores, especialmente en la industria, o el descenso de los servicios personales propios de un modelo aristocrático que iba desapareciendo explicarían la menor presencia masculina en el sector (TUSELL, 2020).

El servicio doméstico rural, todavía significativo hasta 1860, fue perdiendo peso en las zonas agrícolas y rurales ante la proletarización de las relaciones laborales, y el servicio doméstico urbano ganó centralidad, favorecido por la consolidación de una burguesía que se convirtió en la demandante principal de servicio doméstico. En Tarragona, según el padrón de 1844, el

4,2% de su población se dedicaba al servicio doméstico (GRAU, 2014, 96) y en Girona, en 1900, un 5,2% de las mujeres en edad de trabajar lo hacían como criadas (TUSELL, 2020, 51). La tendencia a concentrar el servicio doméstico en las ciudades se mantuvo estable: la ciudad condal concentraba en 1860 a dos de cada diez criadas y, en 1930, a la mitad de mujeres ocupadas en el servicio doméstico catalán (TUSELL, 2020, 49-50). Durante el siglo XIX, tanto en el medio urbano como en el medio rural, una parte importante de las ocupaciones femeninas vinculadas al servicio doméstico —sirvientas, niñeras, cocineras, doncellas— se seguían desarrollando en régimen interno, dentro del domicilio de la familia que las contrataba (BORRELL-CAIROL, 2016; TUSELL, 2020).

Las mujeres ocupadas en el servicio doméstico eran chicas jóvenes, solteras e inmigrantes: en el caso de la ciudad de Tarragona, según el padrón de 1844, el 71,52% de las sirvientas tenían menos de 30 años (GRAU, 2014, 98). En Valls y en Montblanc, el porcentaje de solteras llegaba al 98% (GRAU Y ANGLÈS, 2014, 155). De esta manera,

Trabajadoras del servicio doméstico de la casa Baurier, a principios del siglo XX

© de la fotografía: MHC (Manel Larriba)

el sector era una entrada al mercado de trabajo que se abandonaba con el matrimonio (GRAU, 2014), y un refugio en momentos de crisis o períodos de vulnerabilidad (BORRELL-CAIROL, 2016). Estas chicas que se ocupaban en el servicio doméstico provenían de zonas rurales cercanas a las ciudades en las que servían. En el caso de Tarragona, un 67,2% de las trabajadoras domésticas venían del Camp de Tarragona, de los pueblos más cercanos geográficamente a la capital: Altafulla, Constantí, El Catllar, Torredembarra y La Nou de Gaià, en este orden. El 10% de las sirvientas que trabajaban en Tarragona y de las que servían en Valls venían de la Conca de Barbera, comarca donde el servicio doméstico se convirtió en una de las trayectorias ocupacionales de las chicas de familias campesinas (GRAU, 2014, 100). También en Barcelona, en 1848, por cada criada nacida en Barcelona, 7 eran inmigrantes (LÓPEZ GUALLAR, 2014, 76) y provenían mayoritariamente de la provincia de Barcelona (32,34%) o del resto de Cataluña (32,84%), y solo un 16,92%, de la Ciudad Condal (BORRELL-CAIROL, 2016, 48).

Antaño, cuando el servicio doméstico, además de tener una función productiva, era también un símbolo de ostentación social, había sido un sector mixto, donde participaban hombres y mujeres con diferentes ocupaciones, salarios y estatus, que progresivamente había perdido diversidad. Así, el sector se feminizó y se homogeneizó en la figura de la «chica para todo» capaz de llevar a cabo múltiples labores y funciones (cocinar, coser, limpiar, cuidar de los niños, hilar, bordar, etc.) (SARASÚA, 1994; BORRELL-CAIROL 2016).

Los mecanismos de contratación en este sector eran diversos: redes informales de conocidos, que ya funcionaban para períodos anteriores y actuaban como intermediarias, como por ejemplo, el tejido de arrieros o carreteros que transportaban productos rurales hacia las ciudades, los vendedores ambulantes, los comerciantes o los clérigos. La prensa, también fue un mecanismo para poner en contacto a los contratantes del servicio con las trabajadoras domésticas, a través de anuncios de ofertas y demandas

que ya funcionaban en el siglo XVIII y que se intensificaron desde finales del siglo XIX y principios del siglo XX (GRAU, 2014; ANGLÈS Y GRAU, 2014; BORRELL-CAIROL, 2016; ITURRALDE, 2020). Las condiciones de trabajo dentro del servicio doméstico se caracterizaban por combinar la escasa remuneración salarial con el alojamiento y la manutención, las elevadas jornadas laborales, la desprotección ante la accidentalidad, el acoso o las enfermedades laborales (SARASÚA, 1994; BORRELL-CAIROL, 2016).

Vinculadas al servicio doméstico, las ocupaciones de nodriza o niñera eran eminentemente femeninas, y eran ejercidas por mujeres, generalmente jóvenes, tanto en familias acomodadas que las contrataban, en régimen externo o interno, para amamantar a los niños como en instituciones asistenciales —hospicios, casas de maternidad— u hospitales (TUSELL, 2021; LÓPEZ ANTON Y MUTOS XICOLA, 2021)

En la ciudad de Barcelona, en 1856, Ildefons Cerdà cifró entre 340 y 370 el número de lavanderas barcelonesas, concentradas muchas de ellas en el barrio de la Clota-Horta y Sant Pere-Ciutat Vella (CERDÀ 1991, vol. I, p. 202 en TATJER, 2002). Medio siglo después, el censo obrero de 1905, incrementó el número de lavanderas a 1.553 y el número de planchadoras a 2.132 (TATJER, 2002). Las clases acomodadas encargaban las labores de lavado o planchado de la ropa de manera externa en lugar de incluir esta labor como una prerrogativa de las criadas (TATJER, 2002; SARASÚA, 2003).

El trabajo a domicilio, especialmente en la confección, era una opción laboral femenina que tuvo su momento de auge durante las primeras décadas del siglo XX, aunque ya estaba presente durante el siglo XIX (NASH, 2010). La confección de ropa, de carácter manual, realizada en el domicilio y sin necesidad de grandes espacios e inversiones, fue llevada a cabo muy mayoritariamente por mano de obra femenina a destajo, a la que los fabricantes hacían encargos (BALCELLS, 2015). Esta ocupación era bien aceptada por la sociedad de la época, ya que, por un lado,

alejaba a las mujeres del espacio fabril que era concebido como un espacio de inmoralidad y, al mismo tiempo, no representaba una competencia con el trabajo masculino. Además, permitía a la unidad familiar obtener ingresos y, a pesar de la cantidad de horas diarias que implicaba, facilitaba la combinación con las labores domésticas. La máquina de coser se incorporó a los domicilios catalanes a finales del siglo XIX: en 1862, Miquel Escuder Castella, establecido en Barcelona, comercializaba la primera máquina de coser española —bautizada con el nombre femenino de Aurora— (PUERTAS, 2018, 38), y posteriormente se incorporó la máquina con pedal, las conocidas Singer o Alfa. Esta tipología permitió trabajar a mayor velocidad, si bien había que abonar el coste de la compra de la máquina (entre 200 y 300 pesetas), así como los hilos, las agujas o las tijeras (TATJER, 2002). Al mismo tiempo, los primeros currículums escolares, impulsados a raíz de la Ley Moyano (1857), que ya nacieron segregados con estudios diferenciados entre niños y niñas, contemplaban en el currículum educativo de las chicas, ya desde muy

jóvenes, unas horas dedicadas a «las labores». Así, según el discurso de reformadores, autoridades, fabricantes o asociaciones obreras, el trabajo a domicilio era óptimo para las trabajadoras, sin embargo, las duras condiciones laborales caracterizadas por largas jornadas, bajos salarios o la proliferación de enfermedades como la tuberculosis entre las trabajadoras a domicilio, matizaron estas consideraciones (PUERTAS-NOVAU, 2012). Y, a pesar de las dificultades para contabilizar su número, el número obreras de la confección barcelonesas en 1917 se ha cifrado en diez mil, unas ocho mil de las cuales trabajaban a domicilio (BALCELLS, 2015, 176).

Con un perfil diferenciado al de las trabajadoras a domicilio de la confección, empezaron a firmar sus producciones las primeras modistas de renombre que se dedicaron a la alta costura: las hermanas Marie Berthe, Maria Montagne, Maria Molist, Madame Lebrun y Madame Renaud, estas dos últimas de origen francés e instaladas en Barcelona (SOLÀ, 2006, 399; CASALS-VALLS, 2012, 89). Las modistas conocían las

Conjunto de chaqueta y falda femeninas, 1870-1876
Seda acanalada y moaré de seda

© de la fotografía: MHC (Manel Larriba)

tendencias de la costura francesa, tenían conocimientos de anatomía para poder conseguir una buena caída de los vestidos y requerían buenas telas y materiales (KAY, 2006). En el último tercio del siglo XIX, el oficio de modista empezó lentamente a profesionalizarse. La técnica y los métodos se desarrollaron al compás de la demanda de una burguesía que aumentaba el consumo de vestuario. Entre 1887 y 1902 proliferaron el registro de patentes vinculado al sistema de «corte de patrones» o el de «confección de ropa de señoras», la mayor parte de las cuales fueron registradas por mujeres. El *Anuari Riera* de Barcelona, en 1896, enumeraba 13 academias de «corte y confección» que fueron incrementándose de forma continuada en los años posteriores (CASALS-VALLS, 2012, 90-91). El 58% de las tiendas de moda y modistas; el 55% de la confección de corsés y el 68% de «las encajeras con tienda abierta» eran de titularidad femenina (SOLÀ, 2004, 64).

Durante el siglo XIX, las mujeres también estuvieron presentes en negocios dentro del marco familiar o de forma autónoma con una mayor presencia en aquellos que tradicionalmente han sido considerados apropiados y adecuados a los roles femeninos de la época. Tal es el caso de la venta de comestibles (frutas y verduras) en los mercados barceloneses, donde las mujeres representaban el 90% de las ocupadas. Como hemos visto anteriormente, estaban presentes en el sector de la confección como trabajadoras a domicilio, y también como propietarias de pequeños talleres y tiendas en la Ciudad Condal; eran propietarias titulares de 30 «posadas secretas» —prostíbulos barceloneses, que representaban el 42,5% de los existentes—, y a finales de 1869, eran titulares de dos talleres de fotografía. Sin embargo, tuvieron menor presencia en la gestión de los lavaderos de la ciudad de Barcelona, donde solo 10 de los 47 que funcionaban (un 21,2%) estaban gestionados por mujeres (SOLÀ, 2004, 63-64), pero el número de lavanderas, al menos en Barcelona, fue aumentando a lo largo del siglo (TATJER, 2002).

La legislación que se fue implementando a lo largo del siglo XIX —Código de Comercio (1829 y 1888), Código de Bolsa (1831) o Código Civil (1889)— no fue favorable a la participación femenina como propietarias autónomas. Menos restrictiva fue en el caso de las viudas que, aunque no en todos los sectores económicos, podían actuar más libremente (SOLÀ, 2006).

A raíz de la Ley Moyano y con la voluntad de reducir el analfabetismo, se constituyó un cuerpo de maestros dentro del sistema educativo español, que incorporó a mujeres para encargarse de la instrucción de las niñas, a pesar de que el método de acceso a los estudios, la formación y las condiciones laborales estaban diferenciadas según el sexo (CORTADA, 1999, 2000). Así, desde mediados del siglo XIX, las jóvenes que estudiaban y ejercían de maestras convirtieron el magisterio en una de las primeras profesiones que permitió la incorporación de mujeres, que fue facilitada por la identificación de la instrucción de las niñas, sobre todo en edades infantiles, con la prolongación de la socialización que desarrollaba la figura materna. Significativamente, primero se incorporaron a la educación infantil y, después, a las escuelas rurales; más difícil les fue acceder a ejercer el magisterio en los estudios de grado medio y se las mantuvo excluidas de la docencia en educación superior (BALLARÍN, 2006; FLECHA, 2003). También trabajaron de institutrices en familias adineradas y en escuelas privadas: en Barcelona, en 1849, 15 mujeres dirigían escuelas privadas, que representaban el 20,5% de las existentes (SOLÀ, 2004, 63).

A finales de siglo empezaron a licenciarse las primeras universitarias. Las doctoras Dolors Aleu, Elena Maseras y Martina Castellví, en 1879, 1882 y 1881, respectivamente, fueron las tres primeras mujeres licenciadas.¹

---

¹ Dolors Aleu se matriculó en la Facultad de Medicina en 1874 y finalizó los estudios en 1879. Hasta 1882 no obtuvo el permiso para realizar el examen de licenciatura y ese mismo año se doctoró en la Universidad Central de Madrid. Martina Castellví finalizó la carrera en 1881 y el doctorado al año siguiente. María Elena Maseras finalizó en 1878 y, como sus compañeras, no obtuvo el permiso para realizar el examen de licenciatura hasta 1882.

Lo fueron en el campo de la medicina, ya que estos estudios representaban una ruptura menos brusca con los cánones sociales de la época y, como el magisterio, se concebían como una prolongación de los trabajos de cuidado vinculados a la maternidad. Sin embargo, las universitarias pioneras, poco numerosas y vinculadas a clases acomodadas, tuvieron que superar numerosos problemas para licenciarse y poder transformar sus títulos en acreditaciones profesionales que les permitieran ejercer su profesión. A pesar de los obstáculos consiguieron practicar la medicina en consultas privadas o instituciones no dependientes del Estado, participaron en congresos médicos y pedagógicos, siguieron estudiando, defendieron tesis doctorales e investigaron y publicaron (FLECHA, 2003).

En el ámbito artístico y cultural, a pesar de la dificultad en documentar las trayectorias femeninas, participaron un reducido número de mujeres vinculadas a las clases acomodadas. Las mujeres de esta clase social, durante su etapa educativa, a menudo tomaban clases de música, dibujo o pintura con voluntad de exhibición o distracción y no con intención de profesionalización. En cualquier caso, algunas de ellas como Josefa Massanès González publicó poesía en 1841 y trece años más tarde era miembro honoraria de la Academia de Buenas Letras de Barcelona y miembro de diversas corporaciones científicas y literarias. Àngela Grassi, nacida en Italia e instalada en Barcelona, también publicó poesía y dirigió la revista *El Correo de la Moda*. La pintora Elionor Carreras i Torrecasana desarrolló su actividad artística durante los primeros años de casada con el también pintor Modest Urgell i Inga (SOLA, 2004, 60-62). Las primeras mujeres se matricularon en la Escuela de Artes y Oficios de Barcelona en el curso 1884-1885 (RIUS, 2001, 84) y, a finales de siglo, algunas artistas ya exponían en salas de exposiciones (RODRIGO, 2017). Por ejemplo, en la ciudad de Girona, Martiriana Boada fue, en 1872, la primera pintora en exponer, concretamente, en la Exposición Provincial de Bellas Artes, seguida, al año siguiente,

por Pilar Nouvilas o Ramona Banquells (FAXEDAS, 2020, 68).

En definitiva, la variada presencia femenina en el mercado de trabajo del ochocientos, al igual que en periodos anteriores, está fuera de cualquier duda. A raíz del proceso de industrialización, las mujeres siguieron combinando el trabajo productivo y reproductivo en la nueva sociedad industrial. Participaron en el trabajo industrial, primordial durante este periodo histórico, tanto en el sector textil, líder en Cataluña, y donde la mano de obra femenina fue muy significativa, como en otros sectores industriales como el corchero. Sus salarios eran inferiores a los masculinos y generalmente estaban situadas en las jerarquías laborales inferiores, pero su contribución salarial era esencial para las economías familiares y contribuyeron a la industrialización catalana. Siguieron actuando en régimen de pluriactividad en el trabajo rural y ocupándose en el servicio doméstico, como habían hecho en periodos anteriores. Este último sector fue concentrándose progresivamente en las ciudades y se convirtió en una de las vías de acceso al mercado laboral urbano para las mujeres jóvenes, solteras e inmigrantes. El trabajo a domicilio, que se podía combinar con mayor facilidad con las labores domésticas, entendidas como una responsabilidad exclusivamente femenina, ocupó a un notable número de trabajadoras. Progresivamente, en el último tercio de siglo, las mujeres empezaban a estar presentes en las profesiones que requerían algún grado de instrucción. Al mismo tiempo, se preparaban para los cambios que los avances urbanísticos e industriales o la modernización del sector servicios comportaría para el trabajo femenino, ya desde inicios del siglo XX.

Bibliografía

ALVARADO COSTA, Joaquim, «Aproximación al trabajo femenino en el sector corchero catalán (c. 1850-1940)», *Arenal*, 29, enero-junio 2022, pp. 97-125.

ARBAIZA VILALLONGA, Mercedes, «La “cuestión social” como cuestión de género: Femenidad y trabajo en

- España (1860-1930)», *Historia contemporánea*, N° 21, 2000, pp. 395-458.
- ANGLÈS SANAHUJA, Jordi; GRAU I PUJOL, Josep M., «Anar a servir: Les minyones a Montblanc durant la primera meitat del segle XX (1930-1950)», *Podall*, 2014, núm. 3, pp. 147-164.
- BALCELLS, Albert, «Les dones treballadores a la fàbrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX», *Catalan Historical Review*, 8, 2015, pp. 171-180.
- BALLARÍN, Pilar, «Educatrices», en Isabel MORANT DEUSA (dir.), Vol. 3, *Del siglo XIX a los umbrales del XX. Historia de las mujeres en España y América Latina*, coord. por Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS, Asunción LAVRIN, 2006, pp. 505-522.
- BORDERÍAS, Cristina, «La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno», en Lina Gálvez y Carmen Sarasúa (ed.), *¿Privilegios o eficiencias? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, pp. 247-249.
- BORDERÍAS, Cristina, «El trabajo de las mujeres: discursos y prácticas», en Isabel Morant Deusa (dir.), Vol. 3 (Del siglo XIX a los umbrales del XX. *Historia de las mujeres en España y América Latina*, coord. por Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS, Asunción LAVRIN, 2006, pp. 353-379.
- BORDERÍAS MONDEJAR, Cristina (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea: 1836-1936*, Universitat Autònoma de Barcelona, Servicio de Publicaciones, Icaria, 2007.
- BORDERÍAS, Cristina y LÓPEZ GUALLAR, Pilar, «A Gendered view of family budgets in Mid-nineteenth Century Barcelona», *Histoire & Mesure*, XVIII-1/2, 2003, pp. 113-146.
- BORDERÍAS, Cristina y FERRER, Llorenç «Hogar e industria textil. Mercado de trabajo y estrategias familiares en Catalunya (1900-1936)», *Historia social*, núm. 81, 2015, pp. 3-27.
- BORDERÍAS, Cristina y FERRER, Llorenç, «The Stem Family and Industrialization in Catalonia (1900-1936)», *The History of the Family*, 22/1, 2017, pp. 34-56.
- BORRELL-CAIROL, Mónica, «La feminización del servicio doméstico. Barcelona, 1848-1950», *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies*, Vol. 34, núm. 1, 2016, pp. 25-62.
- BORRELL-CAIROL, Mónica, «Trabajo y género: una visión a largo plazo», en Maria Adela FARGAS PEÑARROCHA, *Alternativas: Mujeres, género e historia*, 2020, pp. 181-208.
- Carbonell, Montserrat (2005) «Trabajo femenino y economías familiares», en M. Ortega, A. Lavrin, P. Pérez Cantó, *Historia de las mujeres en España y América Latina*, Vol. II, El mundo moderno, Madrid, Cátedra, 2005, pp. 237-262.
- CARRASCO, Cristina; BORDERÍAS, Cristina y TORNS, Teresa, «Introducción» en Cristina CARRASCO, Cristina BORDERÍAS y Teresa TORNS, *El trabajo de cuidados: historia, teoría y políticas*, Los Libros de la Catarata, 2011, pp. 13-95.
- CASAL-VALLS, Laura, «Aproximació a la figura de la modista a final del segle XIX: de la producció anònima a l'etiqueta», *EMBLECAT, Estudis De La Imatge, Art i Societat*, (1), 2012, pp. 83-92.
- COLOMÉ, Josep, «Comunitat, societat i gènere en el món rabassaire a les terres de l'Anoia i l'Alt Penedès en el segle XIX», *Miscellanea Aqualatensis*, 2017, núm. 17, pp. 155-186.
- CORTADA, Ester y SEBASTIÀ, Montserrat, «La dona i la institucionalització de l'educació», en *Més enllà del silenci*, Mary Nash (coord.), Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1988, pp. 210-211.
- CORTADA, Ester, «De la "calcetera" a la maestra de escuela: expectativas y activismo profesional», *Arenal*, 6, 1 (enero-junio, 1999), pp. 31-53.
- CORTADA, Ester, «El acceso de las maestras al magisterio público en el siglo XIX: ¿concesión o logro profesional?», *Historia Social*, 38, 2000, pp. 35-55.
- DOREL-FERRÉ, Gràcia, «La qüestió de les colònies industrials: un fenomen discutit de la història industrial de la Catalunya dels segles XIX i XX», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 2003, Vol. 14, pp. 97-112.
- Enrech, Carles, *Indústria i ofici: conflicte social i jerarquies obreres a la Catalunya tèxtil (1881-1923)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2005.

- ENRECH, Carles y MARTI, Xavier, «La transformació d'uns vells espais de vida i treball», en RUIZ, Isabel (coord.) *Les colònies industrials*, Departament de Cultura i Mitjans Audiovisuals, Museu d'Història de Catalunya, 2009, pp. 18-46.
- FAXEDAS, Lluïsa, «El llegat d'unes grans creadores no sempre conegudes», *Revista de Girona*, 319, pp. 68-69.
- FERRER ALÒS, Llorenç, «Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Cataluña Central (siglos XVIII-XX)», *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies*, Vol. 12, núm. 2-3, 1994, pp. 199-232.
- FERRER ALÒS, Llorenç, «El creixement divers de la Catalunya del segle XVIII. Protoindustrialització?», *Catalan Historical Review*, núm. 5, 2012, pp. 195-209.
- FERRER ALÒS, Llorenç, «Més enllà dels gremis i de les fàbriques d'indianes. La diversitat de formes de produir a la Catalunya del segle XVIII i primera meitat del segle XIX», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 83, 2017, pp. 183-211.
- FLECHA GARCÍA, Consuelo, «Los obstáculos a la entrada de las mujeres en el empleo cualificado formación y profesionalización», en Lina GÁLVEZ y Carmen SARASÚA (ed.), *¿Privilegios o eficiencias? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, pp. 57-78.
- GÁLVEZ, Lina y SARASÚA, Carmen (ed.), *¿Privilegios o eficiencias? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003.
- GARCIA BALANÀ, Albert, «La fabricació de la fàbrica: treball i política a la Catalunya cotonera (1784-1884)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XIV, 2003, pp. 188-200.
- GRAU I PUJOL, Josep M, «El servei domèstic a la ciutat de Tarragona: minyones, criats i mossos en el padró d'habitants de 1844», *Estudis de Constantí*, 2014, núm. 30, pp. 95-140.
- ITURRALDE, Martín, «Les dones en l'economia, la política i la cultura catalanes. Segle XIX-1920: una aproximació a la historiografia», en CASTELLÀ, Raquel (coord.), *Dones: història i memòria a Catalunya 2017*, pp. 59-67.
- ITURRALDE, Martín, «Trabajo infantil y género en el servicio doméstico barcelonés, 1792-1850», *Arenal: Revista de historia de las mujeres*, Vol. 27, núm. 2, 2020, pp. 463-494.
- KAY, Alice, «Retailing, respectability and the independent woman in nineteenth-century London», en B. BEACHY, A. CRAIG y OWENS (eds.), *Women, Business and Finance in Nineteenth-Century Europe: Rethinking Separate Spheres*, Oxford, Berg, 2006, pp. 152-166.
- LÓPEZ ANTÓN, Margarita y MUTOS XICOLA, Céline, «Nutriendo la economía familiar: nodrizas, incluidas y salarios en Cataluña y Baleares (1700-1900)», en Carmen Sarasúa (ed. lit.) *Salarios que la ciudad paga al campo: las nodrizas de las incluidas en los siglos XVIII y XIX*, Ed. Universitat d'Alacant, Servicio de Publicaciones, 2021, pp. 132-173.
- LÓPEZ GUALLAR, Pilar, «Naturales e inmigrantes en Barcelona a mediados del siglo XIX», *Barcelona Quaderns d'Història*, 11, 2014, pp. 70-92.
- NASH, Mary, «Identitat cultural de gènere, discurs de la domesticitat i definició del treball de les dones a l'Espanya del segle XIX», *Documents d'anàlisi geogràfica*, núm. 26, 1995, pp. 135-146.
- NASH, Mary, *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*, Departament de Treball - Generalitat de Catalunya, 2010.
- NIELFA, Gloria, «La regulación del trabajo femenino: estados y sindicatos», en Isabel MORANT DEUSA (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina*, Vol. 3, 2006, Del siglo XIX a los umbrales del XX, coord. Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS, Asunción LAVRIN, pp. 313-351.
- PÉREZ-FUENTES HERNÁNDEZ, Pilar, «Ganadores de pan y amas de casa: los límites del modelo de "Male Breadwinner Family". Vizcaya, 1900-1965», en Lina GÁLVEZ y Carmen SARASÚA, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, 2003, pp. 217-240.
- PUERTAS NOVAU, Sílvia, «La màquina de cosir i la història social de les dones, dues vides paral·leles», *Datatèxtil*, 2018, núm. 38, pp. 31-39.
- RIUS, Núria, «La Llotja, un espai per a les dones?», *Revista de Catalunya*, 158, 2001, pp. 69-92.

RODRIGO, Isabel, «Las artistas catalanas, su lugar en la revista *Feminal*» (1907-1917), *Locus amoenus*, núm. 15, 2017, pp. 223-244.

SARASÚA, Carmen, *Criados, nodrizas y amos: el servicio doméstico en la formación del mercado de trabajo madrileño, 1758-1868*, Madrid, Siglo XXI, 1994.

SOLÀ, Àngels, «La societat barcelonina en una època de canvis», Barcelona: Quaderns d'història, núm. 11, 2004, pp. 39-68.

SOLÀ, Àngels, «Las mujeres y sus negocios en el medio urbano», en MORANT, Isabel (dir.), Vol. 3 (Del siglo XIX a los umbrales del XX / coord. por Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS, Asunción LAVRIN), *Historia de las mujeres en España y América Latina*, 2006, pp. 381-403.

TATJER, Mercè, «El trabajo de la mujer en Barcelona en la primera mitad del siglo XX: lavanderas y planchadoras», *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, Universitat de Barcelona, vol. VI, núm. 119 (23), 2002.

TUSELL LATORRE, Tura «“Anar a servir”. Una aproximació al servei domèstic i al treball de les minyones a partir de fonts demogràfiques Catalunya, 1848-1930», trabajo final de máster, 2020, Universitat de Barcelona.

TUSELL LATORRE, Tura, «Las nodrizas internas en las inclusas de Barcelona (siglo XIX)», Congreso Internacional Contemporáneas: Políticas, trabajadoras y hacedoras de sociedad, coord. por Fundación Juana de Vega, Universidade de Santiago de Compostela, 2022.

El canal de Urgell, un milagro humano

Francesc Canosa Farran

Periodista y escritor (FCC Blanquerna-URL)

El canal de Urgell no es solo una canal de agua que va de El Tossal (La Noguera) a Montoliu de Lleida (El Segrià). Es una telaraña que entelaraña la vasta llanura del oeste catalán. 144 kilómetros de canal principal. 76 de canal auxiliar. 4 acequias principales que suman 102 kilómetros más. 3.000 kilómetros de acequias de distribución y desagües. Decenas de túneles y construcciones para tejer el agua, pero, como una aguja de neón de la ingeniería universal, el túnel de Montclar: 4,917 kilómetros de longitud. El túnel más largo de Europa durante un siglo. Porque el canal también es una de las obras hidráulicas más importantes, colosales y complejas del planeta en el momento en que se construye, y una de las más trascendentes de Cataluña y que tiene efectos en el resto del mundo. Cuando se empieza a construir en 1853 y cuando se acaba en 1861 (en 1862 se riega la primera finca), no se cree que esto sea posible, que pueda existir. Algo así no se ha visto nunca. El canal es el futuro, el mañana. El canal es un milagro.

El prodigio consiste en que se pasa del marrón miseria al verde esperanza. Del desierto real al jardín real. Del secano al regadío. De beber algunos días a beber cada día. De no ver a ver. De nada a todo. El agua llega a más de 70.000 hectáreas de una tierra yerma de 4.862 kilómetros cuadrados: la zona regada más extensa de Europa. El gran y lejano Oeste de Cataluña. El Occidente catalán. Ponent resulta Imponente. La Terra Ferma se desata. La gran llanura, el holgado mantel color envero: el país del horizonte. Es decir: L'Urgell, el Pla d'Urgell, La Noguera, El Segrià, Les Garrigues (y a pesar de que no la riega el canal, La Segarra). Eso

era un desierto. Desde Montmaneu (La Panadella) hasta Fraga, la Franja de Ponent: el antiguo «camí ral» (camino real). Y el canal es un milagro humano. Un milagro hecho en la tierra, no en el cielo.

Es el fenómeno de la multiplicación de la carne y los huesos. Primero son las personas. En 1860 hay 67.841 habitantes en toda la geografía de la zona regada (a partir de 1862). En 1910, 90.741. En 1924, 124.582. En 1990, 230.466. Y, a principios del siglo XXI, unos 341.000 habitantes. Van llegando, como una peregrinación hacia el futuro, van bajando de las montañas, de los Pirineos. Y también los que ya están allí se van espigando, elevando, reproduciendo: las generaciones nacidas aquí, entre 1875 y 1936, crecen seis centímetros. El libro de la tierra dice que la peor cosecha es no sembrar. La tierra plantada, la tierra abonada, la tierra brota y rebrota y da frutos. El valor en 1860 es de 460 pesetas por hectárea. En 1910, 1.800 pesetas. En 1924, 3.500 pesetas. En 1990, 2 millones de pesetas. A principios del siglo XXI, 25.000 euros por hectárea. Solo en los primeros cincuenta años de riego del canal (entre 1862 y 1912), el precio de la tierra aumenta un 300 por ciento. El sudor es la madre del milagro.

Sudar y regar. Todo, como un árbol, lo llevamos dentro. De la raíz al fruto. Todo está por llegar, plantar, podar, cosechar, comer. En este país, una enramada de 77 pueblos confederados, con 98.057 hectáreas de tierras laborables, es decir, en el lenguaje del país: 225.000 jornales. El jornal es el pan de cada día. Un jornal es el trozo de tierra que se puede

trabajar en un día. Un jornal es un micropais dentro del país. Un jornal: 4.368 metros cuadrados. Es el país del puzle. El país hecho a pedazos: cada uno tiene su trocito, su jirón de tierra. El país de la casita y el huertecito. El país de la medianía. Los minifundios (y Cataluña es minifundista). La geografía de la inmensa llanura equilibrada económica y socialmente. El canal es un pasaporte, una patria, una nacionalidad, un destino. Un nuevo Estado confederado por el agua, un nuevo estado de ánimo en cada trozo por donde se pasa.

El agua del canal hace reflotar el valor de las cosechas un 600 por ciento. De un naufragio de secano: cereales, viñas, olivos, almendros... que dependen del cielo. De aquella agua arbitraria, caprichosa, ocasional. De una geografía donde no llueve, no sabe llover, al agua permanente, constante, como un chaparrón fiel que intensifica, reproduce y aumenta los cereales como nunca se ha visto. Y que hace que nazca el color verde caleidoscópico de los forrajes, las hortalizas... y el oro dulce: la fruta. Seres que sin agua no existirían. El milagro de ese chirimiri que no cae del cielo: de los 7 metros cúbicos por segundo en 1862 a los 33 metros cúbicos por segundo, marca de la casa. De los 10.000 regantes regados en 1882 a los más de 20.000 del siglo XXI. Pero todo cuesta mucho y viene de muy lejos.

El 1 de octubre de 1346 el poderoso Jaime I de Urgell, conde de Urgell, escribe una carta a los *paers* (concejales) de Manresa para pedirles un profesional que hace milagros: Guillem Catà. Este arquitecto barcelonés hace que llueva. A partir de 1339 acomete las obras de la acequia de Manresa. Agua llevada a casa y a la tierra. 26 kilómetros de acequia. 34 puentes de piedra. 70 puentecillos. Una gran obra de ingeniería: la más importante de la Baja Edad Media en Cataluña. Una gran alegría para la salud, la economía, los alimentos y el futuro. Un pequeño gran prodigio.

Jaime I de Urgell también busca un milagro: hacer el canal de Urgell. Y llama a Catà. Así empieza el primer proyecto. El arquitecto llega a la original y lujosa casa de los condes

de Urgell: el castillo Formós de Balaguer. Catà acepta. El arquitecto ve el Oeste como un gran jeroglífico. Especialmente un lugar, un topónimo, una palabra, una realidad: Montclar (La Noguera). Una sierra de rocas impenetrables. Para poder hacer el canal es imprescindible agujerear Montclar (a una decena de kilómetros de El Tossal, donde nace el canal). Es abrir la puerta a la gran explanada, el gran Urgell, y que el agua dé juego al horizonte. Montclar es y será siempre la gran ecuación por resolver. Aquel primer sueño de proyecto no progresa. Por muchas razones.

Todo es adverso. Jaime I muere, misteriosamente, en 1347. La geopolítica del condado cambia. Existen interrogantes técnicos para poder agujerear Montclar... El tiempo del primer proyecto muere de golpe. Pero, el canal se ha empezado a soñar. Y la realidad se tiene que imaginar. La semilla, el deseo de agua, la sed de sed, ya está plantada en la tierra. A aquel primer deseo convertido en proyecto le sucederán otros 15 más hasta que se llegue a hacer el canal. 16 proyectos en total y 5 siglos. Todo para

El Canal de Urgell en el salto del Duran, en Gólmés, Mollerussa

© de la fotografía: Francesc Canosa

hacer uno de los grandes pactos de Cataluña desde 1714 y que supone el primer gran reequilibrio territorial y emocional. Un acuerdo de país que actualiza las relaciones bilaterales entre el condado de Barcelona y el condado de Urgell, porque, sobre todo, con el canal, se ve un país y un modelo de país en todos los sentidos. Es una obra de Estado y para cambiar el estado de ánimo.

Segundo proyecto. Llega Carlos V y en 1506 se desempolva el sueño del canal, pero la materia onírica ya pasa a su hijo, Felipe II. Realiza tres viajes al Oeste de Cataluña. Existen planos. Quieren hacer una gran acequia que atravesase todo el Oeste hasta Lleida. Idea: para una burguesía y un campesinado de la ciudad y el campo. El espíritu condado de Barcelona-condado de Urgell está vivo. ¿Qué pasa? Chocan el poder del pueblo y el poder de la corona. Fracaso. Olvido. Adiós... pero por poco tiempo.

Tercero. Entre 1589 y 1600. Vuelve el pacto Oriente-Occidente. Se alían el Consejo de Ciento de Barcelona y la estructura humana del campesinado de L'Urgell. No se consigue nada. Se alegan dificultades económicas del país y que no se puede llevar adelante una obra de esa envergadura. Pero el espermatozoide resurge.

Cuarto. 1614-1762. Retoña el espíritu, material y espiritual post 1714 de los condados de Barcelona y de Urgell. El «mercader» de Anglesola Pere Ripoll, de una estirpe de nobles de L'Urgell, presenta un memorial al Consejo de Ciento barcelonés: se tiene que hacer el canal. Vuelve el bumerán Oeste-Este. Este deleite de agua se huele, se toca. Hasta tal punto que en 1726 se presenta a Felipe V. Se quiere hacer una autopista de agua con dos sentidos: una acequia para regar y un canal para navegar. Incluso se calculan los números. ¿Qué sucede? Divisiones y choques de todas las partes: Iglesia y rentistas; los bancos y el Consejo de Ciento; los ciudadanos del Este que no quieren pagar agua para los del Oeste; los comerciantes barceloneses importadores de trigo dicen que no hace falta comida. Pero se abre un camino: espiritual y real. El camino de tierra, impracticable desde

1550, entre Levante y Ponent, entre Barcelona y L'Urgell, se empieza a ver, a pisar, a transitar.

Quinto. 1737. Regresa Felipe V, y se suma el marqués de Verboom militar-ingeniero a sueldo del rey. Y Jaume Durant, presidente de la Junta de Comercio de Barcelona. Desembarcan en el Oeste un alud de topógrafos e ingenieros militares. Y se piensa hacer todo con una primera campaña de suscripción popular. Un canal hecho por todos. Pero la cosa se hunde porque pesa demasiado: cuesta mucho dinero.

Sexto. 1749-1755. Aparece un encargado de Felipe V: el jurista Josep Francesc de Alòs i de Rius. Viaja al Oeste en 1753. Encargo rápido al ingeniero militar Bernardo de Lana. Proyecta una idea de dos presas (en Tiurana y Camarasa). Potencia máxima. Mucho dinero. Tira adelante pero el proyecto queda inundado de mentiras, rumores, estado de opinión desfavorable, como una epidemia. Se tiene miedo de que el agua sea perjudicial para la salud pública. Ni los informes de la Facultad de Medicina de la Universidad de Cervera, que lo desmienten, calman al pueblo. El agua no va a ninguna parte.

Séptimo. 1765. Se retoma la dialéctica Barcelona-Urgell. Retornan la Junta de Comercio de Barcelona y el campesinado del Oeste. Regresa la idea de la autopista de dos sentidos: uno para regar, el otro para navegar. Se sueña a lo grande y se hace el estudio para que el canal desagüe en Torredembarra. ¿Qué sucede? Pues que el Gobierno español y la monarquía no están para agua, ni para realizar inversiones en Cataluña. Ni un real.

Octavo. 1769-1770. Es como una segunda parte de la anterior: se toma la estructura básica en todos los sentidos. Se suma una presa en Àger, puentes, filigranas. Más estética que posibilidades reales. Resultado: inviable. Demasiado dinero y poca voluntad de aflojar la caja estatal.

Noveno. 1779-1786. Una tercera parte de las otras dos partes anteriores. Se suma la poderosa Sociedad Económica de Amigos del País de Tàrrrega. Y se suman arquitectos

de renombre como Tomàs Soler Ferrer y Joan Soler Faneca. Aquí todo se duplica. Vuelve la autopista de dos pistas: regar y navegar. Presa en Oliana. Se hacen estudios sobre el terreno. Todo avanza, pero la guerra no entiende de agua. Las guerras contra Inglaterra y Francia (1779-1801), la Revolución Francesa (1789) son un freno real. Pero, también existe un conflicto paralelo que se mantiene siempre vivo: los malentendidos y los enfados entre Barcelona (Junta de Comercio) y L'Urgell (Sociedad Económica de Amigos del País de Tàrrrega). Nada.

Décimo. 1816. Esto es la génesis de un clúster. Tenemos la Universidad de Cervera, la Junta de Comercio de Barcelona, el capitán general de Cataluña, el campesinado hacendado del Oeste. Alianza sociedad civil y Estado. Público y privado. Proyecta Tomàs Soler Ferrer con la dualidad del canal para regar y navegar. Se coloca la primera piedra en La Sentiu de Sió, al lado de Balaguer, en 1817. Vuelven los cálculos: imposición de dar parte de los frutos para los pueblos que riegue el canal. Vías de transporte para hacer

llegar la comida hacia el puerto de Barcelona y exportar. Pero vuelve a hacer aguas por lo mismo de siempre: dinero y técnica. Se suma otra constante: la desconfianza de los campesinos, los pueblos. Lo quieren, pero no lo ven. Hay una maldición crónica: años de malas cosechas. Está claro, no llueve.

Undécimo. 1825. Vuelve el clúster: Junta de Comercio de Barcelona, Diputación de Lleida, campesinos hacendados y cada vez más sociedad civil de L'Urgell. Ahora dibuja el arquitecto ilerdense Antoni Cellés. Cambia la visión. Atención a este proyecto porque ya estamos en una génesis. Un canal solo para regar. La presa en El Tossal. Colaboración internacional con ingenieros franceses. Mano de obra (para ahorrar) formada por presidiarios. Se pone la primera piedra en 1829. Y se deja de poner piedras en 1833. La primera guerra Carlista y el chup chup de bullangas en la caldera política lo dejan todo yermo.

Duodécimo. 1842. Los de Ponent se desmarcan. Y se las arreglan por su cuenta. Diputación Provincial de Lleida; hacendados,

Obras de la construcción del canal de Urgell a finales del siglo XIX

© de la fotografía: Arxiu de la Comunitat General de Regants del Canal d'Urgell

campesinos, habitantes de L'Urgell. Se mantiene el arquitecto Antoni Cellés con sus planes originales. El Tossal como presa. Un canal de riego único. Hasta parece que se ve el agua brotar. Pero España hace ¡bum! Es un año 1843 atómico. Conspiraciones contra el Gobierno del general Espartero. El Estado bombardea Barcelona desde el castillo de Montjuïc. Los barceloneses se rebelan contra el Estado porque pasan hambre y solo tienen miseria. Y absolutamente nada más.

Decimotercero. 1847. Un grupo de empresarios de Barcelona y Ponent están detrás del proyecto. Potentes. Por ejemplo, uno de los nombres tiene futuro: Pere de Andrés Puigdollers, ingeniero reconocido y propietario de la gran llanura agrícola de Raimat (El Segrià). Hacen un *mix* de otros estudios. Y aquí el problema es que van caducando las concesiones (se amplían hasta 1851) para llevar adelante el canal. Claro, porque no se ponen de acuerdo, porque la bestia es muy grande, porque falta liderazgo. Falta, falta de todo.

Decimocuarto. 1851. Aquí se pone al frente el ingeniero Jeroni Ferrer Valls. Un tecnólogo real: construye España con infraestructuras. Además, piensa. Se mantiene en el proyecto el ingeniero Pere de Andrés Puigdollers. Continúa la alianza entre el Este y el Oeste. Y se firma un convenio en Lleida entre promotores y representantes de la junta formada para hacer este canal. Sucede lo de siempre: caduca la concesión porque hace aguas. No se llega, no se cumple, sobrepasa, el canal inunda, ahoga de trabajo, sudor, complejidad, a todo el mundo. Y, sobre todo, nunca, nunca es posible quitarse de encima la falta de agua.

Cuando toda esa gente ilusionada firma en agosto de 1852 el decimocuarto proyecto para tirar adelante el canal, la sequía en el Oeste es de las que recuerdan los inicios de los tiempos. Desde Montmaneu a Fraga (unos cien kilómetros) la voz de los pueblos grita en la prensa: «Estamos casi sin agua para beber, y en una gran parte de L'Urgell la resignación ha empezado muy formalmente hace muchos días. Parece imposible que estemos

condenados a ver durante tantos siglos, cómo la miseria expulsa a cada paso a los escasos habitantes de uno de los países mejor dispuestos a la fertilidad que pueden encontrarse: con agua sería un paraíso, sin agua es un páramo». Se suma que la cosecha de cereales es tan escasa que cabe en una mano. La epidemia contagia a los olivos que sollozan que tardarán cuatro años en volver a dar aceitunas. Aquí, en el desierto de bolsillos vacíos, la sequía es «la miseria que amenaza a la clase proletaria, y la probabilidad de muchos crímenes si el Gobierno, con una preferencia especial, no destina los fondos». Aquí el desierto es un mar de desesperación.

Y pasa el verano y no pasa la sequía. Y llegan el otoño y el invierno y no llueve, pero sí que llega el decimoquinto proyecto de agua milagrosa. En Barcelona se crea una sociedad anónima con 32 millones de reales (16.000 acciones de 2.000 reales). Detrás está el primer banco: el Banco de Barcelona. Delante, un chup chup de campesinos de la gran llanura que aguzan el oído porque vuelven a oír llover. Hay agua en el proyecto: una autorización real del 28 de noviembre de 1852. Pero los promotores traspasan la concesión a una nueva y flamante empresa: S.A. Canal de Urgel. Nos encontramos ante el decimosexto sueño líquido. Detrás del proyecto decimoquinto y decimosexto están los mismos promotores: la familia Girona y su socio de confianza Joan Baptista Clavé (Girona Hermanos, Clavé y Compañía). Esto ya apunta que serán de las familias más ricas de Cataluña, España. Y son de Tàrraga, de L'Urgell. Ellos convierten en realidad el milagro de los cinco siglos.

Los Girona son un modelo de burguesía nueva, flamante, única y que construye el futuro. Los Girona fundan el Banco de Barcelona, el primer banco privado del Estado. El dinero se busca para hacer cosas que den más dinero. Los Girona las fabrican en sus metalurgias. De ahí salen más cosas que les permiten fabricar vías y construir el ferrocarril de Zaragoza a Barcelona. La línea de Barcelona a Granollers. Carreteras. Puentes. Minas.... Hacen cosas en todas partes: comercio, industria, finanzas, agricultura...

Una tela de araña. Los Girona, piensan, crean, fundan más de 70 empresas. Son el gran grupo inversor (seguidos de lejos por la familia Güell), la gran fortuna. Una familia con un tatuaje en la piel, en el cerebro, en el bolsillo y sobre el dintel de principios de neón genético del Castell del Remei: «El hombre hace la casa y la casa hace al hombre».

El castillo es una finca modelo, paradigma agrícola de Europa, la bodega más antigua de Cataluña y la capital simbólica del canal. Los Girona compran la tierra y el castillo, como primera piedra del sueño del agua. Aquí, en el desierto de L'Urgell, se hace uno de los laboratorios de la Revolución Industrial de Cataluña y Europa. El desierto de L'Urgell es el ensayo nuclear del nuevo mundo. El método Girona es este: donde no hay nada, lo ven y lo hacen todo. Donde hay desierto, ven verde. Hacen el canal, que lleva agua, que dará frutos, construyen el ferrocarril, que llevará alimentos a los que quieren comer. Todo atado, todo aprovechado. Los Girona convierten la llanura de Ponent en «el granero», la despensa de Cataluña y Europa.

Estamos ante la conquista del Oeste catalán. Precisamente, al mismo tiempo que tiene lugar la conquista del Oeste norteamericano. Nace una nueva mitología. Si los americanos salen corriendo hacia California, el Estado dorado del oro, del progreso, del futuro, del sueño americano, en Cataluña, el oro líquido del agua se lleva a domicilio. Y este oro

producirá un nuevo oro que cotizará en todas partes: el oro dulce, la fruta. Los campesinos son los *cowboys* catalanes y la agricultura es la rampa de despegue del futuro de un país, de la industria. El canal de Urgell es un sueño catalán.

Un sueño que es un acuerdo de continuidad que atraviesa los siglos, las generaciones, los cambios políticos, sociales, económicos... Un pacto Barcelona-Ponent. Campo-ciudad. Burgueses-campesinos. Una alianza interclasista que permite que personas de diferentes condiciones se beneficien: burguesía, hacendados rurales, campesinos de todos los tamaños, profesionales liberales... Los pueblos no se abandonan. Y se multiplican. Hay migraciones de todo tipo: desde el Pirineo bajan a la llanura de agua para ganarse la vida; hay movimientos incesantes de personas de todo Ponent y sus fronteras (Barcelona, Tarragona); una comunicación y una interacción permanentes de perfiles humanos técnicos (ingenieros, capataces...) y económicos (banqueros, empresarios, propietarios...) entre Barcelona y Ponent (el canal tiene muchas capitales, Ponts, Agramunt, Tàrrrega, el Castell del Remei, Lleida... y la oficial: la casa canal se sitúa en Mollerussa).

El canal es un antídoto, contra un país que amenaza con las migraciones hacia la ciudad, con vaciarse y que arraiga a las personas en la tierra, en casa. El canal es también una

Casa en el canal de Urgell, Mollerusa, 1904

© de la fotografía: Arxiu de la Comunitat General de Regants del Canal d'Urgell

primera liberación de la nueva Cataluña que vislumbra el cambio de siglo y hace cambiar la oftalmología de país. El país empieza a ver las posibilidades desde el Oeste catalán de la inmensa minoría (Ponent) ante el Este catalán de la pequeña mayoría (Barcelona). Cuando la Ciudad Condal todavía es pequeña, cerrada, amurallada, aquí se hace saltar por los aires todo con el inicio y la proyección de la construcción del canal. Aquí se derriban las «murallas» mentales y físicas antes que en Barcelona. Y se ve de repente un país, un nosotros. Desde aquí se dibuja la Cataluña de los siglos XIX, XX y XXI.

El canal es un arado humano que labra la frontera de un nuevo Estado creado por el agua y un estado de ánimo gracias a lo que puede dar el agua. Lo viejo y lo nuevo. Lo conocido y lo desconocido. Un mundo que se va y uno que viene. El canal es una explicación, una respuesta a los interrogantes de los días clavados en la tierra. Un decir y un hacer. Mientras Cataluña inicia también una *Renaixença* (renacimiento) cultural que recupera la lengua, la cultura, el espíritu... aquí se hace una *Renaixença* constructiva, material, real. Pero es cierto que esta también tiene otra cara.

En 1853, el presupuesto de la obra (que empezaría a finales de aquel año), es de 57.642.695 reales. A 31 de diciembre de 1861 (faltaban menos de tres meses para que se empezara a regar) el coste de todo (canal, acequias, obras complementarias, expropiaciones, intereses...) es de 93.132.695 reales. Esa es la realidad. Y la otra realidad, la del dinero de la empresa que hacía la obra, S.A. Canal de Urgel: 76.042.000 reales. Acciones, ampliaciones de capital, subvenciones... Un déficit de 17.090.695 reales... más los intereses y el coste de la conservación del canal. Amenazas de suspensión de pagos. Enfrentamiento empresa y regantes. Leyes. Revisiones. Desestimaciones. Reversiones. Cánones. La soga de la novena: los campesinos estaban obligados a dar una novena parte de la cosecha a la sociedad del canal. La pugna constante entre empresa y regantes: una concesión que los primeros querían para

siempre y los segundos, que acabara al cabo de 99 años. Y con un final en 1964. Una victoria. Los campesinos plantan a la Comunidad General de Regantes del canal de Urgell: concesionarios a perpetuidad. El canal para los hijos del país del milagro. Aunque el sudor viene de todas partes.

Primero, tienen que pasar más de cincuenta años. Hasta principios del siglo XX el agua del canal no da los primeros frutos de sus cultivos. Un milagro que necesita una sobredosis de fe. Hace falta inocular un nuevo estado mental a unos campesinos que tienen que actualizar su cabeza de secano a regadío. Pensar, reflexionar, preparar, hacer nuevos cultivos, mecanización, gastos. Y todo quiere regar un paisaje, una escenografía moral y real: una voluntad de acercar a ricos y pobres. Todo se quiere engendrar: la agricultura, la economía, la demografía... es costoso, ansioso, deprimente, ruinoso, desesperanzador... y también letal. Lo que trae la vida también trae la muerte.

Entre 1853 y 1870 el paludismo afecta a más del 70 por ciento de las tierras por donde pasa el canal. Muchas de aquellas personas que reciben la llegada del agua a los pueblos con cazuelas, vasos, disparos al aire de trabuco, fiestas, risas, alegría... enfebrecen, enferman e incluso mueren por aquellas aguas estancadas, venenosas, víricas y que los mosquitos se encargan de diseminar con su vuelo por todas partes. Hará falta mucha salud, mucha espera, mucha confianza, esperanza... y muchas personas para hacerlo posible.

Calculamos que entre 12.000 y 15.000 personas hacen el canal. Es difícil saber las cifras exactas, pero de ese primer dato global, unos 10.000 o 12.000 deben de ser peones, braceros, trabajadores manuales. La mayoría, vecinos de todos los pueblos que, al paso de la obra por su casa, trabajan en ella. Esta es una fuente económica decisiva para el futuro de las personas, la familia y los pueblos, ya que, el dinero les permite comprar tierras, tener un futuro campesino económicamente viable y dejar

atrás una autosuficiencia ancestral, antigua, solo alimentaria. Además, después, muchos vecinos seguirán trabajando a lo largo del año en el mantenimiento del canal o como asalariados en trabajos directos: canaleros, vigilantes, técnicos... Dentro de la cifra humana total hay unos 500 o 600 albañiles que hacen la obra. También se cuentan además: ingenieros, técnicos, personal de oficinas, abogados, empresarios... que podrían llegar a unas 200 o 300 personas. Y finalmente unos 1.500 presos, que podrían alcanzar los 2.000.

Llegan presos desde diferentes cárceles del Estado, pero el grueso, es sobre todo de Cataluña. Los penados se emplean en los casos de dificultad, dureza y peligrosidad en determinados puntos de la obra. El punto nuclear es el túnel de Montclar. Su complejidad es elevada y hacen 14 pozos encima de la roca, todo a pico y pala. La traducción es mortal. Un bufet libre de enfermedades: tuberculosis, tifus, hepatitis, ictus cerebrales, tumores, gangrenas... Accidentes: caídas, quemaduras, ahogamientos... Pero también asesinatos, disparos, navajazos, fugas, suicidios... es difícil cifrar cuántos presos mueren durante la obra. Algunos datos oficiales, vía actas de defunción, y aquí hay otro problema, ya que a los presos muertos solo se les entierra en un cementerio si han recibido el sacramento de la extremaunción, pero si no, podían acabar sepultados en cualquier lugar, sin información, sin constancia, sin nada.

Todo eso solo si nos referimos al periodo (el más duro) de la construcción del túnel de Montclar. Así, según los certificados de defunción, tendríamos 185 cadáveres entre el 4 de octubre de 1856 y el 22 de septiembre de 1861. Otro documento (*El cuaderno de defunciones especial y peculiar para las que ocurran en la Enfermería de este Túnel de Montclar durante este año de 1861 y el de 1862*) registra 121 cadáveres entre enero de 1861 y febrero de 1862. Es difícil saber de qué total de presos hablamos. En cualquier caso, son centenares...

Por ese motivo, el canal de Urgell no es solo un canal de agua. No. El canal no está hecho

de piedras ni de agua. El canal está hecho de pieles, sudor, luchas, tristezas, alegrías, esperanzas, ilusiones, dolores de cabeza, decepciones... Un canal humano. No visto. No edificado. No construido. Hay un canal técnico, de ingeniería, científico, pero hay un canal emocional, anímico, espiritual. Una infraestructura humana. El canal es un canal de personas. De aquellas que también cambian la mitología, que, como la energía, se transforma. Aquí unos cuantos, pocos, dan todo a otros, muchos. Y así se hace un nosotros cuando no había nosotros. Así se produce un milagro.

Dos siglos después el canal continúa. Es un presente continuo con los nuevos interrogantes plantados en la tierra: la sequía, el agua, el despoblamiento, la agricultura, los alimentos... El canal de Urgell vive un proceso de actualización, modernización, optimización total: mejora del riego, cambios de cultivos, nuevos procesos técnicos y agrarios... Pero también emerge un nuevo canal. El canal humano que permite que él guíe todo el Oeste catalán: las rutas en bicicleta, las caminatas, la ornitología, el estudio de fauna y flora... El canal verde y azul. Y también un canal de memoria. Porque por los canales del siglo XXI sigue circulando agua, pero también datos, informaciones, historias, explicaciones... Personas. Son el oro, líquido y real, de esta nueva infraestructura técnica y humana.

Bibliografía

ALDOMÀ, Ignasi. *La Lluita per l'aigua a Catalunya: de l'ús i abús a la gestió integral (1900-2007)*. Lleida: Pagès editors, 2007.

CANOSA, F. *Aigua a les venes. Crònica d'un miracle català universal*. Juneda: Fonoll, 2021.

IGLÉSIES, Josep. *Els conflictes del canal d'Urgell*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1968.

JUNQUERAS, Oriol; MARTÍ ESCANYOL, Maria Antònia. *Manel Girona, el Banc de Barcelona i el Canal d'Urgell: pagesos i burgesos en l'articulació del territori*. Lleida:

Pagès editors, 2003.

MATEU, Jaume *et al.* *Els tresors dels Canals d'Urgell: l'aigua com a factor transformador d'un territori*. Lleida: Pagès editors, 1996.

PLA, Lluïsa. *Els Girona. La gran burgesia catalana del segle XIX*. Lleida: Fundació Noguera, 2014.

RENYER, Josep. *Història del canal d'Urgell*. Fondarella: Palestra, 1990.

VILA, Jaume. *Els canals d'Urgell i la seva història*. Lleida: Diputació de Lleida, 1992.

La participación catalana en el comercio de esclavos y en la esclavitud colonial (1789-1886)

Martín Rodrigo y Alharilla
Universitat Pompeu Fabra

En la década de 1770 despegaron definitivamente las relaciones económicas de los comerciantes de Barcelona y de otros puertos catalanes con América. La aprobación del Reglamento de Libre Comercio, en octubre de 1778, ayudó, más aún, a impulsar el comercio marítimo entre Cataluña y la América española. Y la intensidad creciente de los intercambios comerciales de Cataluña con diversos puertos americanos acabó provocando la instalación de numerosos catalanes en el Nuevo Mundo. Así, en la proyección catalana hacia América, emigración y comercio fueron dos variables de una misma ecuación. Como señalaron hace tiempo Josep Maria Delgado y Josep Maria Fradera, «con la reforma del “comercio libre” el número de catalanes que podían participar en la Carrera de Indias aumentó de forma considerable» (DELGADO Y FRADERA, 1996). Fueron muchos los catalanes que, en aquel contexto, emprendieron con éxito la aventura americana. Así, en las décadas del comercio libre (entre 1778 y 1820), aumentó significativamente el número de catalanes que se instalaron en América, especialmente en la zona del Caribe, donde se concentraron el 43 por ciento de los catalanes emigrados a ultramar (DELGADO, 1982). Nacieron entonces amplias colonias catalanas en puertos como Veracruz, Maracaibo o La Habana, integradas básicamente por hombres de negocios nacidos en Cataluña y dedicados al comercio marítimo, entre América y Europa, de todo tipo de mercancías.

La aprobación, por otro lado, de una Real Cédula, el 28 de febrero de 1789, permitió a los comerciantes catalanes y al conjunto de

súbditos de la Monarquía hispánica, así como a cualquier hombre de negocios de cualquier nacionalidad, participar, en régimen de libre concurrencia, en el tráfico atlántico de africanos esclavizados con destino a los dominios de la Corona en América. Se abrió entonces una etapa, que se alargó hasta 1820, en la que el tráfico de esclavos hacia la América española fue abierto y legal. Aquella liberalización de la trata impulsó la participación de hombres de negocios catalanes en el tráfico negrero. En los años finales del siglo XVIII y en los primeros lustros del XIX funcionó, por ejemplo, en América del Sur una activa red de importación y redistribución de cautivos africanos que entraban por Montevideo y acababan en Buenos Aires, en Chile o en el Perú. Una red participada por comerciantes vascos (Pedro Nicolás de Chopitea y Francisco Javier de Izcue) y catalanes (Jaume Alsina Vergés, Josep Ramon Milá de la Roca, Marià Serra Soler, Olaguer Reynals Buch, Manuel Semir y Josep Moreu).

La liberalización de la trata tuvo un gran impacto en Cuba, isla que estaba empezando, precisamente entonces, su acelerada transformación en una economía de corte plantacionista, basada en el trabajo de personas esclavizadas y en la que acabarían instalándose un buen número de catalanes. Atendiendo exclusivamente a dicha isla, Josep Maria Fradera (1984) dividió en su día la fase del tráfico libre y legal de esclavos (1789-1820) en tres etapas: en la primera, que comprende de 1789 a 1796, registró el gran predominio de los buques de bandera extranjera, aunque constató también una

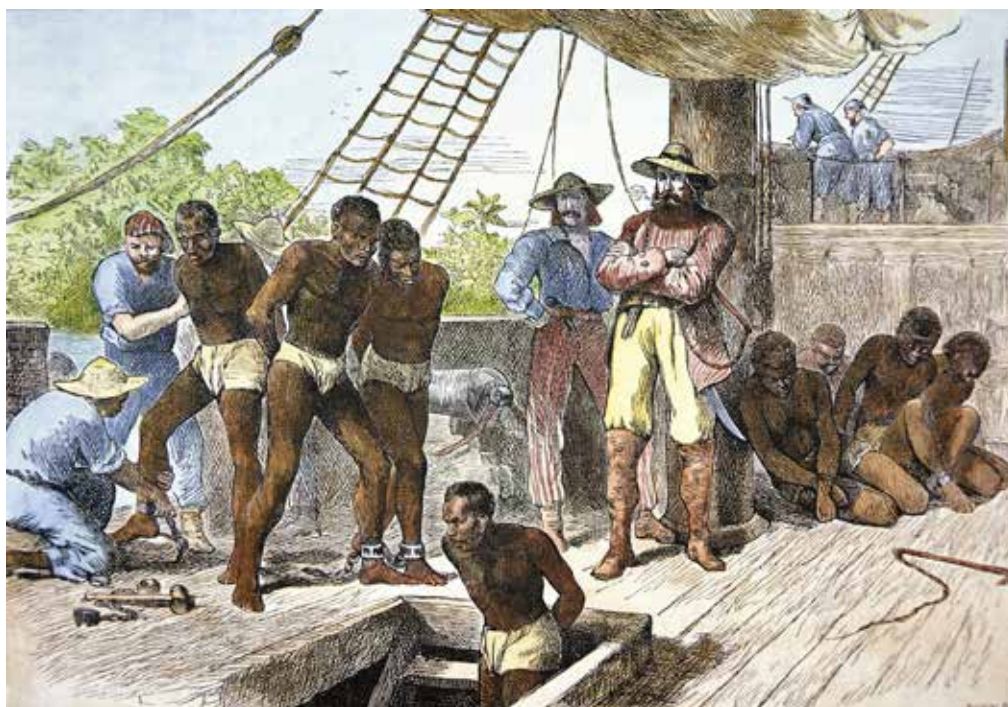
importante presencia catalana y española; en la segunda, que abarca de 1796 a 1810, la hegemonía de los pabellones extranjeros en aquel odioso comercio fue total; mientras que la tercera etapa, de 1810 a 1820, se caracterizó por el absoluto predominio del pabellón español en la trata negrera cubana y el desplazamiento, progresivo y al final casi total, de los extranjeros de los puertos de aquella isla. La ilegalización del tráfico de esclavos acordada por el parlamento británico (en 1807) y por los Estados Unidos de América (en 1808) fue la condición de posibilidad que permitió aquella abrumadora hegemonía de los hombres de negocios españoles en la trata cubana registrada a partir de 1810. Y fue también, en aquel contexto, cuando algunos grandes comerciantes catalanes instalados en La Habana se dedicaron al tráfico atlántico de cautivos africanos, a gran escala.

Las cifras de los cautivos africanos que llegaron a Cuba en los diez años comprendidos entre 1811 y 1820 son espectaculares: según han calculado David Eltis y Jorge Felipe-González (2020), un total de 137.728 personas, hombres, mujeres, niñas y niños arribaron entonces contra su voluntad al puerto de La Habana, desde África, y allí fueron vendidos como esclavos. Merece asimismo destacar las amplias ganancias económicas que obtuvieron los armadores

e inversores de aquellas expediciones: he calculado que los beneficios netos por cada cautivo desembarcado en Cuba se situaba, en aquellos años, en 133,1 pesos fuertes (o duros) lo que significa, para los armadores e inversores en aquel peculiar negocio, unas ganancias totales de 17.799.197 pesos (RODRIGO, 2022).

Entre los traficantes negreros nacidos en Cataluña y avecindados entonces en La Habana podemos destacar a Raimon Josep Queraltó, a Jaume Vilardebó Ferrer (natural de Mataró), a Isidre Inglada Marqués, Pau Samá Parés y Josep Antoni Vidal Pascual (nacidos los tres en Vilanova i la Geltrú), a Llorenç Xiqués Gudumá (de Canet de Mar) y a Domingo Martorell Guitart (nacido en Calella de Mar). Cabe asimismo destacar la relevancia alcanzada por las casas de comercio de la Habana Pedro Oliver y Cía., primero, y Miró Pié y Cía., después, cuyos socios eran también catalanes. Desde Santiago de Cuba se dedicaron también a la trata africana Pau Bori o Magí Sagarra, mientras que desde Matanzas hizo lo propio Manuel Roig Milá.

En su gran mayoría, las expediciones negreras con destino a Cuba y Puerto Rico salieron de puertos americanos. Hubo, sin embargo, algunos puertos europeos desde los que zarparon buques negreros, primero,

Esclavos como carga de un barco, 1881

© de la fotografía: Wikimedia Commons.

con destino a África o Brasil y, después, a Cuba o Puerto Rico. Cabe destacar algunos puertos de la península Ibérica y, entre ellos, algunos de Cataluña. En marzo de 1815, por ejemplo, el comerciante Josep Francesc Ixart Pi despachó dos fragatas desde Tarragona (llamadas Nuestra Señora del Carmen y José Ramón) para que fueran a Bahía (en Brasil) y allí compraran esclavos que debían llevar hasta Puerto Rico. Y un año después, en junio de 1816, Joan Molins Martí despachó la goleta Nuestra Señora de la Merced, en aquel caso desde Salou, con idéntico objetivo y puertos de destino (SANET I JOVÉ, 2002).

Las negociaciones entre España y el Reino Unido para acabar con la trata, aceleradas en 1817, impulsaron el despacho de expediciones negreras desde la España peninsular y, para lo que nos interesa, desde Barcelona. Desde la capital catalana zarparon: la fragata Las Dos Hermanas (de Martorell Pla y Cía.), en enero de 1817; el bergantín Santa Eulalia (también de Martorell Pla y Cía.), en marzo del mismo año; el bergantín San José (despachado por Cristóbal Roig Vidal y por Martorell Pla y Cía.), cuatro meses después, en julio; y el bergantín Santa Rosalía (despachado por Mariano Flaquer e Hijo), en noviembre de 1817. Varios meses después, en el verano de 1818, fue Cristóbal Roig Vidal quien desde la capital catalana despachó, para Mozambique o Zanzíbar, la fragata Preciosa. Y un año más tarde, en junio de 1819, la firma Mariano Flaquer e Hijo (cuyo socio principal era natural de Torredembarra) despachó desde Barcelona,

también para Zanzíbar, y finalmente para La Habana, su fragata Nuestra Señora de la Merced (MALUQUER DE MOTES, 1974). En aquel mismo mes Ramon Fons empezó a tramitar la documentación necesaria para que el bergantín El Soldado Español (propiedad de la firma negrera cubana Cuesta Manzanal y Hermano) pudiera zarpar desde Barcelona rumbo a África, primero, y a La Habana, después. Otro hombre de negocios catalán que en aquel tiempo despachó, al menos, dos buques negreros con destino final en Cuba fue Pere Gil Babot. Hablamos del principal organizador de las expediciones de los bergantines Cristina y Tellus, buques que zarparon de Tarragona en septiembre de 1819 y en abril de 1820, respectivamente (Rovira i Fors, 1984).

Los términos del tratado bilateral firmado por el Reino Unido y el reino de España en septiembre de 1817 establecían que desde octubre de 1820 el tráfico de esclavos con destino a Cuba, así como al resto de los dominios americanos de la Monarquía española, debía desaparecer (MURRAY, 1990). Ahora bien, a partir de la fecha señalada la trata no desapareció, sino que se volvió clandestina. Se mantuvo, de hecho, durante casi cincuenta años, hasta 1867, cuando desembarcó en la mayor de las Antillas (y, en realidad, en todo el continente americano) el último cautivo africano esclavizado. Los cálculos más recientes cifran el número de africanos vendidos como esclavos en Cuba en su fase ilegal, entre 1821 y 1867, en 550.818 personas (ELTIS Y FELIPE-GONZÁLEZ,

Esclavos en una plantación de caña de azúcar en Cuba

© de la fotografía: Wikimedia Commons

2020). Una cifra espectacular para una actividad ilegal y clandestina. La trata se mantuvo por la necesidad de seguir alimentando de fuerza de trabajo la economía agroexportadora cubana, la cual no había dejado de crecer y crecer desde los años finales del siglo XVIII. Una verdadera máquina trituradora no sólo de caña sino sobre todo de seres humanos; trituradora de las vidas de miles y miles de personas esclavizadas, condenadas a tener una corta esperanza de vida, especialmente en las plantaciones de caña de azúcar.

Si regresamos a Cataluña veremos que, tras la ilegalización del tráfico de esclavos, algunos comerciantes vinculados a la trata abandonaron dicha actividad, mientras que otros optaron por mantenerse en el negocio. Uno de ellos fue Cristóbal Roig Vidal, el cual intentó organizar, desde la capital catalana, una factoría negrera en Madagascar, a pesar de la prohibición total del comercio de esclavos. A tal efecto, entre 1822 y 1825 envió hasta dicho punto un total de cinco buques distintos, de los cuales cuatro tenían pabellón español: los bergantines Nuestra Señora del Carmen, Carmen, Restaurador y María Isabel (FRADERA, 1983). A la actividad negrera de Roig Vidal pronto se le sumó la actividad de Jaume Tintó Miralles, quien en 1823 regresó a su ciudad natal, Barcelona, desde La Habana. Asociado a uno de los grandes negreros de Cuba, el cántabro Joaquín Gómez Hano, Tintó llegó a despachar (desde Barcelona o desde Cádiz) al menos trece expediciones negreras en diferentes veleros (los buques de su flota negrera fueron Amalia, San Fernando, Fernando VII, Dichosa, Nueva Amalia, Catalana, Semiramis, Ninfa, Manzanares, Fortuna, Águila y Reemplazo) (RODRIGO, 2021a). Aquellas trece expediciones consiguieron desembarcar, en Cuba, su humana mercancía sin que las marinas británica o española fueran capaces de interceptar una sola, en alta mar. En octubre de 1832 el propio Tintó consignaba, vanagloriándose: Fueron «13 [los barcos] despachados por el socio dn. Jayme [Tintó] sin haber perdido ni uno» (SOSA, 1998). Una de las firmas barcelonesas que contribuyó a financiar aquellas expediciones organizadas por Tintó fue

Villardaga, Julià y Reynals. La misma empresa que compró y matriculó, años después, el primer buque de vapor de Cataluña (El Balear), cuyo primer capitán fue, por cierto, un antiguo capitán de buques negreros llamado Francesc Granell.

La inmersión de muchos catalanes en el mundo de la trata africana, y también de la esclavitud colonial, acabó provocando un aumento del número de personas esclavizadas en territorio catalán. La esclavitud era ciertamente residual en la Cataluña del primer tercio del siglo XIX. Aun así, hubo aquí personas esclavizadas, africanos o afrodescendientes, nacidos en África o en América, hasta bien entrada dicha centuria (SOLÀ, 1981; MARTÍN CORRALES, 2017; BARGALLÓ, 2022). Y hubo, incluso, un pequeño mercado de compra-venta de esclavos, como atestiguan algunos anuncios publicados en la prensa de Barcelona, como los dos siguientes, publicados en 1800 y 1801, respectivamente:

«Sebastian Pages, confitero de la Vila de Arenys, tiene de venta un Negro de 14 años, que sabe bien la doctrina christiana [sic], y habla bien el catalán y castellano».

«Hay un sugeto [sic] que desearía encontrar un Negro o Negra de unos 15 a 18 años, poco más o menos, y ajustará con persona que la tenga. En el despacho de este Diario darán razón de dicho sugeto [sic]».

La prensa catalana de entonces permite igualmente documentar la huida de algunos de aquellos esclavos y esclavas, de las casas de sus dueños. Las dos notas siguientes, publicadas en 1834 y 1842, respectivamente, permiten apreciar que en Barcelona hubo tanto esclavos como cimarrones hasta bien entrada la década de 1830 e incluso en la década de 1840:

«Se suplica a la persona que haya encontrado un negrito de edad de 12 a 13 años, que se extravió en las inmediaciones de la Rambla, lo presente a D. Francisco Javier Armenta, que vive en la Rambla, frente del Correo, núm. 11, quien lo gratificará».

«Se nos ha dicho que se ha fugado una negra de la casa de su ama, y que el señor gefe [sic] político ha dispuesto que permaneciese interinamente en clase de depósito en casa del coronel D. Ramon Sánchez Soto, sita en la Ciudadela. Estamos a la mira para ver cuáles serán las ulteriores disposiciones de dicha autoridad».

Cabe añadir que, además de los buques fletados, en Barcelona, por Cristóbal Roig Vidal y por Jaume Tintó Miralles, en 1820 y 1830, hubo más barcos negreros que salieron de diversos puertos catalanes, una vez se hubo ilegalizado la trata africana. Al ser, no obstante, una actividad clandestina, los armadores y capitanes de aquellas expediciones disfrazaron el verdadero objetivo de las mismas, lo que dificultó nuestra capacidad para conocer cuántas pudieron ser en su totalidad. Sabemos que en noviembre de 1828 zarpó, por ejemplo, de Barcelona rumbo a Ajudah el falucho Despejado, despachado por la firma José Martorell y Cía (SUST, 2022); que en marzo de 1829 zarpó la goleta Semirámide, también rumbo a Ajudah, despachada por Joan Roig Jacas y al mando del capitán Joan Ferrer Roig; y sabemos también que en agosto de 1834 el bergantín Marte zarpó, igualmente desde Barcelona, rumbo a la costa de Loango, donde cargó más de 600 cautivos.

Cuatro años y medio después, en marzo de 1839, zarpó del puerto de Barcelona el falucho Sí, al mando del capitán Gaspar Roig, de Vilassar de Mar. El armador de aquella expedición fue el veterano comerciante Marià Serra Soler, que ya en su juventud había participado en el comercio de esclavos mientras vivía en Santiago de Chile. Y un par de años después, el mismo capitán Gaspar Roig volvió a comandar una expedición negrera, entonces con el falucho Huracán, un velero construido en Blanes a tal efecto por Josep Vieta y que consiguió desembarcar 186 africanos cerca de Guantánamo el 29 de marzo de 1843 (SUST, 2022).

La innegable (y a la vez discreta) actividad negrera llevada a cabo en el puerto de Barcelona, y en otros puertos catalanes,

motivó una nota que John S. Penleaze, cónsul británico en la capital del país, envió en julio de 1842 al Foreign Office en la que, después de insistir en la capacidad mostrada por los comerciantes de esclavos para esconder su actividad en Cataluña, afirmaba literalmente: «Tengo razones poderosas para creer que al menos catorce buques zarparon [de algún puerto] de este Consulado en los últimos doce meses con el objeto de dedicarse al comercio de esclavos». Se trata, sin duda, de una apreciación exagerada pero sirve para ilustrar, junto a los casos recién reseñados, la actividad del puerto de Barcelona (y de algún otro puerto catalán) como punto de salida de buques de esclavos. Una actividad que se mantendría todavía durante otros veintipocos años más.

En abril de 1844, por ejemplo, zarpó desde El Masnou el falucho No sé, al mando del capitán Bartomeu Jaume Estaper. Un viaje que tuvo por objetivo el abordaje, en alta mar, de algún barco negrero que se acercara a Río de Janeiro para quedarse con su humana carga. En julio de 1844 zarpó, desde Barcelona, el falucho Pepito, al mando del capitán Joan Mas Roig, alias El Xicarró, primo hermano de Gaspar Roig Llenas. Uno de los pilotos del buque fue, por cierto, Domingo Mustich. Aquel buque consiguió completar dos viajes sucesivos, y llevó hasta Brasil 453 y 372 cautivos africanos cargados en Popo (hoy República de Benín), desembarcados en septiembre y en diciembre de 1844, respectivamente. Un hermano del Xicarró, llamado Pere Mas Roig, alias El Pigat, comandó, por su parte, una expedición negrera de la balandra Columbia. Un viaje que le permitió desembarcar, en julio de 1848, 150 africanos en una bahía cercana a La Habana. Dos años y medio después, en febrero de 1851, zarpó desde Barcelona el bergantín-goleta Desengaño. Lo hizo rumbo a la desembocadura del río Gallinas, en la actual Sierra Leona, donde fue capturado por la armada británica.

Hubo también catalanes al frente de algunas factorías negreras en las costas africanas, que eran propietarios o directores de los establecimientos en los que se almacenaban

los cautivos, a la espera de ser cargados en los buques de la trata con destino a América (Nerín, 2015). Uno de ellos fue Pere Manegat, administrador de una factoría en Cabinda (al norte de la actual República de Angola). Otros fueron los hermanos Pau y Magí Freixas Ribalta (cuya factoría se ubicaba en la desembocadura del río Nun, actual Nigeria), Francesc Canela (con una factoría en el antiguo reino de Gallinas, hoy integrado en Sierra Leona), Francesc Rovirosa (que operaba en cabo López, actual Gabón), los hermanos Domènech i Pere Mustich (traficantes en Ajudah, actual Benín) o Bonaventura Mas (en la isla de Zanzíbar) (NERÍN, 2023).

Aunque durante el siglo XIX hubo buques negreros que zarparon desde diferentes puertos de la España peninsular (desde Barcelona pero también Bilbao, Santander o Cádiz), lo cierto es que la mayor parte de los buques de la trata cubana zarparon desde puertos cubanos. Y entre los armadores de aquellos buques de esclavos encontraremos, también en la fase ilegal, un buen puñado de hombres de negocios catalanes avecindados en la Gran Antilla (FRANCO, 1980). Sin afán de exhaustividad podemos citar a Salvador Samà Martí, Francesc Martí Torrents, Josep Baró Blanxart, Josep Canela Raventós, Josep Carbó Cantó y Josep Martorell Peña, entre otros. Hubo también numerosos catalanes entre los capitanes, pilotos, oficiales y marineros de aquellos buques negreros que zarpaban desde La Habana, Matanzas o Santiago de Cuba, rumbo a África. De los primeros, Josep Maria Fradera (1984) ofreció un primer listado, para el período de 1792 a 1845, en el que relacionaba a más de 120 capitanes catalanes.

Todos aquellos catalanes (operasen desde Cuba, desde África, desde Cataluña o en alta mar), fuesen hombres de mar o de comercio, implicados en la trata africana representaban el lado de la «oferta» de fuerza de trabajo esclava. Mediante al tráfico de personas esclavizadas, todos eran necesarios y todos contribuían a inundar «de brazos» la economía cubana. Ahora bien, quienes determinaban, en última instancia, las necesidades y el volumen de la trata eran aquellos agentes

que requerían esa mano de obra, es decir, los que configuraban la «demanda» de fuerza de trabajo esclava. Para que un cautivo africano dejara de ser una mercancía (un «bulto» según la terminología empleada en la época de la trata ilegal) y se convirtiera en un esclavo se requería que alguien lo comprara y lo esclavizara. Era, en definitiva, el propietario que lo compraba y lo hacía trabajar quien lo convertía en un esclavo. Y también en ese lado de la ecuación, tanto en Cuba como en Puerto Rico, encontramos a catalanes. Hubo catalanes que fueron propietarios de varias decenas e incluso de varios cientos de personas esclavizadas, hombres, mujeres y niños, en Puerto Rico y sobre todo en Cuba. Los empleaban en sus casas, en sus negocios y sobre todo en sus fincas agrarias, o sea, en sus cafetales o en sus ingenios. La lista fue también amplia. A título de muestra, podemos recordar a Josep Xifré Casas, a los mentados Josep Baró Blanxart y Josep Carbó Cantó, a Isidre Sicart Soler, a Francesc Gumà Ferran, a los hermanos Pau Lluís y Tomás Ribalta Serra, a los hermanos Joan y Leandre Soler Morell, a los también hermanos Aleix y Manuel Vidal Quadras, a Joaquim Fábregas, Francesc Aballí, Francesc Coll Julià, Geroni Rabassa, Sebastià Plaja Vidal, Joan Anglada Carreras y a Josep Gallart Forgas, entre otros.

Muchos de aquellos empresarios catalanes de Cuba optaron por regresar a su tierra natal, en su madurez vital o en su vejez, y contribuyeron desde Cataluña a financiar la economía catalana con sus capitales acumulados en tierras americanas. Lo hicieron durante buena parte del siglo XIX. Más aún, aquella emigración de retorno de ricos, y por lo tanto esclavistas, «catalanes de las Antillas» provocó que diversos hombres de negocio enriquecidos también allí, pero que no eran de origen catalán, optaran asimismo por avecindarse en tierras catalanas y, singularmente, en Barcelona. Aquí podemos nombrar al cántabro Antonio López y López, primer marqués de Comillas, al menorquín Josep P. Taltavull Garcia, a los habaneros Pedro Sotolongo Alcántara y Agustín Irizar Declouet o al vizcaíno Agustín Goytisolo Lezarzaburu, entre otros. Todos ellos tuvieron una relación directa con la

economía esclavista colonial y todos invirtieron, en Cataluña o desde Cataluña, sus respectivas fortunas, lo que contribuyó al crecimiento registrado por la economía catalana durante el siglo XIX.

Uno de los sectores que más inversión recibió fue el inmobiliario, especialmente en la capital catalana. Lo hizo a lo largo de todo el siglo XIX aunque, de manera singular, en el último tercio del siglo XIX, coincidiendo con la construcción del Ensanche de Barcelona. No hay que olvidar que la primera edificación del Ensanche se empezó a levantar en 1864 y que la primera guerra de independencia en Cuba estalló cuatro años después, en 1868. Tal y como recogía un informe de la Junta Provincial de Agricultura Industria y Comercio de Barcelona, fechado en 1879: «La insurrección de Cuba [...] hizo venir a la península inmensos capitales que buscaban colocación en la industria o en las construcciones civiles, viéndose entonces levantarse casas a centenares en el ensanche de Barcelona y en los pueblos de su llano».

Barcelona se convirtió, especialmente en el segundo y el tercer tercio del siglo XIX, en una ciudad donde residían muchos ricos indianos enriquecidos previamente en Cuba y Puerto Rico, esclavistas en su mayoría, los cuales acostumbraban a mantener negocios en alguna de las dos Antillas españolas. Por esa razón, en aquellas coyunturas en que parecía que

el Gobierno español podía abolir la esclavitud en Cuba o en Puerto Rico, aquellos ricos indianos se organizaron para impulsar campañas públicas en defensa de la esclavitud y en contra de su abolición. Así sucedió en los primeros años de 1840, en el marco del Trienio Esparterista (RODRIGO, 2021b) y, sobre todo, en tiempos del sexenio democrático cuando se fundó el influyente Círculo Hispano Ultramarino de Barcelona (MALUQUER DE MOTES, 1974; Rodrigo, 2023), una entidad, o grupo de presión, fundada en 1871 y cuyo primer presidente fue Joan Güell Ferrer, un industrial que se había enriquecido, en su juventud, precisamente en La Habana. En aquellas fechas, todos los países europeos habían abolido la esclavitud en sus colonias americanas (Gran Bretaña, en 1833; Francia, en 1848; los Países Bajos, en 1863) e incluso Estados Unidos había acabado con la institución de la esclavitud, en 1865. Defender la esclavitud, como se hizo en la década de 1870 en Barcelona (y en Madrid, y en otras ciudades españolas) era una verdadera anomalía. Era también, eso sí, una muestra del peso que acreditaban entonces los intereses esclavistas en el seno de las elites catalanas y españolas.

Palau de les Hores,
Barcelona. Casa de Josep
Gallart Forgas

© de la fotografía: Creative Commons

Bibliografia

- BARGALLÓ, Josep (2022), «Esclavistas y esclavos en la Torredembarra indiana», en Martín Rodrigo (ed.), *Del olvido a la memoria. La esclavitud en la España contemporánea*, Barcelona, Icaria, p. 151-176.
- DELGADO, Josep Maria (1982), «La emigración española a América Latina durante la época del comercio libre: el caso catalán (1765-1820)», *Boletín Americanista*, núm. 22, p. 115-137.
- DELGADO, Josep Maria; FRADERA, Josep Maria (1996), «La diáspora atlántica: de Cadis a les Antilles, 1750-1860», en María Teresa Pérez Picazo et alii, *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Barcelona, Afers, p. 31-34.
- ELTIS, David; FELIPE-GONZÁLEZ, Jorge (2020), «The Rise and Fall of the Cuban slave trade: New Data, New Paradigms», en Alex Borucki, David Eltis y David Wheat, *From the Galleons to the Highlands. Slave Trade Routes in the Spanish Americas*, Albuquerque, New Mexico University Press, p. 201-222
- FRADERA, Josep Maria (1983), *Crisi colonial i mercat interior: 1814-1837. Les bases comercials de la indústria catalana moderna*, Tesis Doctoral, UAB.
- FRADERA, Josep Maria (1984), «La participació catalana en el tràfic d'esclaus (1789-1945)», *Recerques*, núm. 16, p. 119-139.
- FRANCO, José Luciano (1980), *Comercio clandestino de esclavos*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi (1974), «La burguesia catalana i l'esclavitud colonial: modes de producció i pràctica política», *Recerques*, núm. 3, p. 83-136.
- MARTÍN CORRALES, Eloy (2017), «La esclavitud negra en Cataluña entre los siglos XVI y XIX», en Martín Rodrigo y Lizbeth Chaviano (eds.), *Negreros y esclavos. Barcelona y la esclavitud atlántica (siglos XVI-XIX)*, Barcelona, Icaria, p. 17-45.
- MURRAY, David R. (1990), *Odious commerce. Britain, Spain and the abolition of the Cuban slave trade*, Cambridge University Press.
- NERÍN, Gustau (2015), *Traficants d'ànimes. Els negrers espanyols a l'Àfrica*, Barcelona, Pòrtic.
- NERÍN, Gustau (2023), «Omertá en Zanzíbar. Un comerciante de esclavos catalán en el Índico, entre el tráfico de esclavos y las dinámicas imperiales», *Historia y Política*, núm. 49, p. 153-183.
- RODRIGO, Martín (2021a), «Comerciendo con esclavos africanos desde Barcelona: Jaime Tintó Miralles (1770-1839)», *Hispania*, vol. 81, núm. 267, p. 73-100,
- RODRIGO, Martín (2021b), «Defendiendo la esclavitud en las Antillas, en la Barcelona del trienio esparterista», *Historia Contemporánea*, núm. 66, p. 371-401.
- RODRIGO, Martín (2022), «Beneficios y beneficiarios del comercio de esclavos en Cuba (1815-1867)», *Ayer*, núm. 128, p. 103-129.
- RODRIGO, Martín (2023), «Defendiendo el “suave yugo” de “la mal llamada esclavitud”: el Círculo Hispano Ultramarino de Barcelona (1871-1880)», *Historia y Política*, núm. 49, 217-247.
- ROVIRA I FORS, Josep (1984), «El bergantí negrer *Tellus*», *L'Avenç*, núm. 75, p. 52-55.
- SANET I JOVÉ, Josep Maria (2002), «Vaixells negrers despatxats des de Tarragona, 1815-1820», *TAG*, núm. 28, p. 14-17.
- SOLÀ, Àngels (1981), «Tres notes entorn les actituds i valors de l'alta burguesia barcelonina a mitjan segle XIX», *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, núm. 3, p. 102-128.
- SOSA, Enrique (1998), *Negreros catalanes y gaditanos en la trata cubana, 1837-1833*, La Habana, La Siempre Viva.
- SUST, Xavier (2022), *Deu històries negreres. Expedicions transatlàntiques catalanes al segle XIX*, Barcelona, Icaria.

Las colonias industriales textiles en Cataluña. Una aproximación.

Raquel Castellà i Perarnau

Historiadora y conservadora del Museu d'Història de Catalunya

La colonia industrial es uno de los elementos más característicos de nuestro patrimonio industrial, que, enmarcado en un paisaje singular, otorga identidad propia al proceso de industrialización de Cataluña. Entre las más de un centenar de colonias industriales que existen en Cataluña, no encontramos dos iguales. Han sido y son, en algunos casos, todavía pueblos vivos. Las colonias, pequeños pueblos equipados con los servicios básicos para mantener de forma autónoma a una población dedicada de pleno a la fábrica, nacieron en zonas rurales cerca del río a partir de mediados del siglo XIX. Su concentración geográfica confiere una fisonomía propia a las cuencas fluviales de los ríos Llobregat y Ter y de sus afluentes más caudalosos. Y esa densidad de colonias que se alcanzó a lo largo de los ríos catalanes es precisamente lo que resulta realmente excepcional. Las primeras colonias, que no son un fenómeno catalán o europeo, sino un fenómeno de alcance internacional, nacieron en Inglaterra a finales del siglo XVIII para mover las primeras máquinas, muy vinculadas a la búsqueda de una fuente de energía, la hidráulica. Este es el caso de la colonia escocesa de New Lanark (1785), situada cerca del río Clyde y dedicada a la industria textil, y de Saltaire (1851), en Yorkshire, también del sector textil. En Italia se encuentran ejemplos como la colonia textil algodonera de Crespi d'Adda (1878), cerca de Bérgamo. Existen ejemplos en Estados Unidos, como la Lowell (Massachusetts) o en Santa Rosa, en México, también del sector textil (BALCELLS I SERRA; 2019).

El origen de las colonias

Hasta hace poco, la discusión general sobre su aparición partía de dos modelos explicativos: el

del aprovechamiento del agua como fuente de energía alternativa al carbón (tesis defendida, entre otras personas, por la historiadora Gràcia Dorel-Ferré para el caso de la colonia Sedó) y el de las ventajas derivadas de la paz social, los salarios bajos y la consolidación de la colonia como proyecto a largo plazo (tesis defendida por el historiador Ignasi Terrades para el caso de la Ametlla de Merola) (CASTELLÀ I PERARNAU; 2006). Por lo tanto, existe una interpretación energética y una interpretación social de este fenómeno. Seguramente se trata de un hecho complejo en el que entran en juego muchos aspectos, como pueden ser las exenciones, los costes reducidos del terreno y la construcción, y una tradición artesanal textil entre la población de las zonas rurales y, por lo tanto, adiestrada en la manufactura. Últimamente se ha impuesto la evidencia de la importancia que tuvieron los empresarios algodoneros de la zona, con capitales acumulados previamente en estos mismos lugares y un buen conocimiento geográfico y social del terreno, que construían fábricas como consecuencia del desarrollo de su pequeño negocio (FERRER I ALÒS; 1992). En este sentido, hay que hablar de la construcción de las colonias como obra mayoritariamente realizada por empresarios del territorio. Este desarrollo, que provocó una demanda creciente de energía hidráulica, obligó a buscar la explotación de saltos alejados de las poblaciones cuando dentro de estas ya no había más opciones. Los fabricantes del interior, provenientes del artesanado local, reorganizaron su negocio y construyeron fábricas que, con el tiempo, se convirtieron en colonias. Y la localización industrial en zonas rurales hizo necesaria la

Mapa de la situació de las colonias industriales a lo largo de las cuencas de los ríos Llobregat y Ter, y sus afluentes. Fondo: Museu d'Història de Catalunya / GradualMap

construcción de la colonia obrera, es decir, un pueblo con todos los servicios, en continua transformación ante los retos de cada época.

Un marco legislativo único

El 21 de noviembre de 1855 se promulgó la ley de colonias agrícolas, por la que se concedían privilegios fiscales a los negocios privados que se establecían de nuevo, y que beneficiaban especialmente a las fábricas situadas en zonas rurales. Estas ventajas, sumadas a otras de tipo energético, fiscal, social y político,

supusieron un gran impulso para los asentamientos fabriles en Cataluña. Otras disposiciones legales fueron las leyes de aguas de 1866 y de 1873, que suponían la exención de impuestos durante quince años para cualquier industrial que adquiriera un salto de agua e instalara una empresa en un plazo máximo de dos años a partir de la compra, y las leyes de las colonias agrícolas, que ya hemos mencionado, de 1855, 1866 y 1868, que otorgaron privilegios y beneficios fiscales a los concesionarios de aprovechamientos hidráulicos y a los propietarios de las colonias

(SERRA I ROTÉS; 2000). De todas formas, no todas las colonias gozaron de todos o de parte de los beneficios de la legislación colonial. De hecho, realmente fueron muy pocas, y en Cataluña, solo se beneficiaron de ellos treinta y cinco colonias, un reducido grupo de empresarios agrícolas, textiles, metalúrgicos y mineros. Esta cifra suponía un porcentaje muy bajo si tenemos en cuenta que en Cataluña se construyeron más de un centenar de colonias. Muy pronto, se generalizaron algunos conflictos entre las colonias y los municipios pequeños, que si bien no se oponían a la nueva ocupación urbana e industrial, sí que se quejaban de los graves desequilibrios socioeconómicos, que las colonias con estatuto causaban al municipio, y de la gran independencia de la que disfrutaban los propietarios, y sobre todo de los perjuicios que provocaba a la hacienda municipal la no percepción de impuestos. Finalmente, ante esta situación, la legislación española aplicó la ley de presupuestos de 30 de junio de 1892 que disponía, en su artículo 19, la suspensión de la tramitación de nuevas concesiones y la revisión de las concedidas (BALCELLS I SERRA; 2019).

Núcleos vivos en cambio constante

Una colonia no nacía completa, se iba haciendo de forma gradual. De hecho, se puede decir que era producto de un núcleo embrionario constituido por una fábrica con unas cuantas habitaciones para obreros, que, poco a poco, se iba conformando prácticamente como si fuera un nuevo pueblo, hasta que se convertía en un conjunto urbano formado por los edificios de la fábrica, movida por energía hidráulica, y un espacio de viviendas y servicios básicos para los trabajadores y sus familias, que se iba ampliando con el tiempo. La colonia disponía de los servicios indispensables que permitían vivir con un cierto aislamiento, en una zona rural. Todo ello, bajo la administración y la organización del propietario de la empresa, conocido en catalán como «l'amo».

El crecimiento de las colonias y de su conjunto urbanístico ha sido una constante desde su creación o fundación, y se ha ido adaptando de manera continuada a la marcha

Arriba, unos trabajadores caminan por la palanca sobre el río Ter que daba acceso a la fábrica de la colonia Salou. Década de 1910.

Fotógrafo: L.I.O. Colección Raquel Castellà

Panorámica de las instalaciones de la colonia Còdol-Dret. En primer término, se distingue una hilera de casas para los obreros y, detrás, las instalaciones industriales. Década de 1950.

Colección Conxita Roqué

Abajo, Villa Antonina, torre de los propietarios de la colonia Salou-Baurier construida en 1914. Las torres de los propietarios, totalmente singulares, rodeadas de jardines y de bosque, creaban expectación entre los trabajadores del Ter, que vivían en unas viviendas muy diferentes.

Fotógrafo: J.P. Colección Raquel Castellà

de la fábrica y la producción, y a las crisis económicas pero también a las vicisitudes de la naturaleza. Las crecidas de los ríos, los estiajes y las inundaciones formaban parte de la vida cotidiana. Eran una constante.

Sin embargo, las condiciones orográficas de los terrenos de la ribera del río condicionaron también el desarrollo urbanístico de las colonias, que estaban conformadas por cuatro espacios: el productivo, el residencial, el de servicios y equipamientos y el de dominio, con edificios simbólicos. El espacio productivo se componía de elementos como la presa, el canal, las turbinas, y la máquina de vapor, la fábrica con sus secciones, los almacenes, los talleres de *manyans* (mecánicos que garantizaban el funcionamiento de las máquinas) y de carpinteros, los electricistas, y las oficinas. El espacio residencial y de servicios, es decir, la colonia obrera propiamente dicha, se componía de las viviendas para los trabajadores, y diferenciadas y de mayor calidad, las de los encargados o técnicos; las tiendas y la cooperativa o economato;¹ la escuela; los huertos, los gallineros, los corrales; la fonda; y los edificios recreativos, como eran el café, el teatro, la sala de baile, el campo de fútbol y los jardines. El espacio de dominio o simbólico, en general, destacaba y estaba formado por la iglesia y la torre del patrón, a menudo edificios majestuosos prácticamente simbólicos en medio del conjunto industrial, como muestra del poder y de la magnanimidad del patrón.

El agua y el carbón

La localización de las colonias al lado de los ríos tenía su origen en los problemas energéticos que afectaban desde sus inicios a la industria catalana, como la falta de carbón autóctono, y en los menores costes de la energía hidráulica respecto a la energía de vapor. La concentración en las cuencas del Ter y del Llobregat estaba relacionada con la existencia de carbón en las cabeceras de ambas cuencas carboníferas, que eran las más importantes del país. La de Sant Joan de las Abadesses-Ogassa y la de Berga (Fígols-Cercs), proporcionaron, muy pronto,

carbón para que las fábricas funcionaran durante los largos y continuados periodos de estiaje, gracias a la llegada del ferrocarril a las minas.

La eficiencia de la energía hidráulica mejoró desde mediados del siglo XIX, cuando los avances técnicos permitieron sustituir a las viejas ruedas de cajones realizadas con madera por modernas turbinas perfeccionadas continuamente. Fue así como la turbina empezó a sustituir la rueda hidráulica. Los tipos de turbina más utilizados eran la Fontaine, o su versión catalana, la Planas (fabricada por la empresa gerundense Planas, Junoy y Barné, la más destacada de la época), así como la Francis y la Pelton. Las turbinas eran estructuras de hierro calibrado que trepaban por el corazón de la fábrica y que, mediante un complejo sistema de poleas, correas y árboles de transmisión, transferían la fuerza a las máquinas.

La irregularidad de los caudales de los ríos catalanes hacía necesario el auxilio de otros tipos de fuentes de energía, debido al régimen de los ríos mediterráneos, que tienen caudales fuertes que crecen repentinamente en primavera y otoño, y dan lugar a las temidas crecidas destructoras, conocidas como «riadas» o «aguaceros». Estos tienen lugar en el periodo de primavera y otoño, cuando se producen los caudales máximos del río, a causa de los deshielos primaverales y las típicas lluvias otoñales en el Mediterráneo. Por el contrario, en verano pueden bajar prácticamente secos. Por lo tanto, el carácter del Ter y el Llobregat está muy influido por la distribución irregular de las lluvias a lo largo del año y por su torrencialidad. Los caudales escasos del Ter y del Llobregat se

---

1 El 5 de mayo de 1891 el diario de Madrid *El Liberal* publicaba un artículo del periodista republicano Luis Morote, titulado «Feudalismo en las fábricas», en el que comentaba entre muchos otros aspectos: «Cada sábado cobran los obreros chapas de hoja de lata o vales de cartón para imposibilitarles que vayan a comprar a otra parte. Con este sistema resulta que el jornal que percibe el obrero el sábado vuelve a poder del fabricante el lunes sin que éste necesite metálico para verificar los pagos». Este sistema de pago obligaba al obrero a comprar en la tienda y la panadería de la colonia, pero el patrón antes tenía que comprar todos los comestibles. Esta práctica dejó de realizarse pronto y las tiendas de comestibles patrón a manos de alguna familia de residentes en la colonia (SERRA I CASTELLÀ; 2015).

compensaban con buenas instalaciones en saltos naturales y con la construcción de infraestructuras hidráulicas —la presa y el canal—, relativamente baratas, en terrenos todavía más baratos, y beneficiadas por la ley de aguas de 1868, revisada en 1879, que eximía al empresario de pagar impuestos de contribución industrial por un periodo de diez años y permitía utilizar el agua como fuente de energía gratuita (SERRA I ROTÉS; 2000).

Con frecuencia, las colonias textiles compraban carbón cuando no disponían de agua suficiente, algo que sucedía a menudo. Las colonias mineras de carbón proporcionaban el combustible de los motores auxiliares de la energía hidráulica (las máquinas de vapor y el combustible de gas pobre). Las máquinas de vapor proporcionaban la regularidad energética que necesitaban las máquinas y que el Ter y el Llobregat no podían ofrecer. Todo indica que la opción exclusiva del agua solo se pudo mantener durante los primeros años, entre 1858 y 1880 como muy tarde. A partir de esta fecha, casi todas las grandes fábricas de las colonias funcionaban con la energía complementaria proporcionada por las máquinas de vapor.

Estas fuentes de energía auxiliares (alternativas energéticas baratas como el gasógeno, más conocido como el «motor de gas pobre») que necesitaba el empresario para mover la maquinaria fueron muy importantes durante las restricciones eléctricas de la posguerra española. La energía hidroeléctrica fue adoptada progresivamente a partir de los años de la Primera Guerra Mundial (1914-1918).

Con la generalización de la electricidad, muchas de las viejas máquinas de vapor se vendieron y se conectaron generadores a las turbinas, de forma que muchas de ellas se convirtieron en centrales hidroeléctricas locales. En realidad la electrificación de muchos pueblos se produjo gracias a las fábricas que convirtieron las turbinas en pequeñas centrales eléctricas que podían suministrar electricidad y venderla en las poblaciones vecinas. Además, la electricidad permitió la llegada de fábricas a muchos pueblos alejados de los cursos fluviales, ya

que permitió que las fábricas se construyeran sin ningún tipo de aprovechamiento hidráulico.

Colonias industriales, vida y trabajo al lado del río

Podríamos decir que la industrialización llegó pronto a Cataluña para modificar, de forma irreversible, el paisaje físico y humano. Físico, porque las chimeneas llenaron el territorio, y los canales y las naves industriales trazaron un nuevo perfil en los pueblos bañados por los ríos. Humano, porque el ruido de los telares y el toque de las sirenas marcaron un nuevo ritmo en la vida de aquellas personas de pueblos que hasta aquel momento se habían dedicado a la ancestral actividad del campo, suplementado muchas veces con el trabajo dentro del hogar en los telares. De hecho, el trabajo manufacturero era un complemento decisivo para la subsistencia de la pequeña explotación agrícola.

El éxito de las colonias fue consecuencia de diferentes ventajas: mano de obra capacitada, liderazgo industrial, conocimientos técnicos, energía hidráulica barata, mano de obra barata y versátil debido a la complementariedad laboral con otras actividades... Tanto la máquina de vapor como complemento para generar energía como la «pretendida» paz social eran, si acaso, otras ventajas que se sumaban a las que ya tenía como tal y que explican su desarrollo a lo largo del siglo XIX.

Construir una fábrica de río —presa y canal incluidos— y ponerla en marcha —motores, máquinas, sistemas de transporte, materias primas, etc.— exigía una gran inversión, más elevada todavía si había que construir también la colonia. Los industriales de colonia intentaron siempre paliar, aunque fuera a plazos y con sueldos muy bajos, el coste extraordinario que comportaba la construcción de una colonia obrera con todos sus servicios (BALCELLS I SERRA; 2019).

En estos nuevos núcleos de poblamiento se desarrolló una intensa vida social, cultural y religiosa que constituía un auténtico microcosmos social, impulsado por sus

propietarios y muchas veces delegado en directores, curas y maestros. En las colonias se establecieron unas relaciones sociales muy amplias, dominadas por el paternalismo de los patronos y alejadas de la conflictividad social de las ciudades más grandes. A pesar de todo, hay que decir que el paternalismo no fue una política que se practicó solo en las colonias, sino casi en todas las comarcas bañadas por los ríos Ter y Llobregat. Fueron muchos los industriales importantes de cada pueblo que colaboraron en la financiación de iglesias, teatros, cementerios, y en la promoción de escuelas u obras de beneficencia, etc. Se convirtieron en protagonistas indiscutibles de la vida económica, política y social, y la mayoría de ellos, excelían en la aplicación del paternalismo.

A partir de 1880, las colonias se convirtieron en auténticos pueblos industriales, con escuelas, tiendas, café, casino, iglesia y viviendas obreras con más o menos prestaciones, en función del estatus del trabajador dentro de la fábrica. El objetivo era conseguir una estabilidad entre la vida laboral y la vida social y familiar del trabajador, una «paz social» que favorecía la producción. En realidad, los beneficios que el empresario conseguía le permitían financiar los servicios patronales en las colonias.

Las familias eran un engranaje más dentro de la colonia industrial, un actor indispensable. Cabe decir que en las colonias contaban sobre todo las familias, no los individuos, y destacar sobre el resto o diferenciarse de la parentela comportaba la posibilidad de perjudicar a los otros miembros de la familia que trabajaban en la misma fábrica. De hecho, en cualquier pueblo o unidad pequeña de población, el control social era mucho más fuerte que en la ciudad. Pero además, en la colonia fabril resultaba que el vecino o el pariente, trabajaban en la misma empresa (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

Como se ha mencionado, muy pronto se desarrollaron lazos comunitarios de pertenencia y de identidad colectiva local, por medio de aficiones como el teatro amateur, el fútbol, las corales, las fiestas típicas de la colonia y las tradiciones, que iban acompañados de

lazos de parentesco entre familias y todo ello resultaba compatible con un marco de control social y de disciplina. El ocio, en el ámbito social, creaba lazos entre las personas y, de forma natural, promovía el conocimiento mutuo, la cohesión y el sentido de pertenencia.

La tradición oral recoge muchos testimonios de antiguos trabajadores y trabajadoras que consideraban muy positivamente el hecho de vivir en aquel marco protector que era la colonia. En muchos casos, para una familia podía resultar más ventajoso vivir en una colonia desarrollada, con todos los servicios colectivos, que en una fábrica de río o en una fábrica del llano sin esos servicios y esa vida comunitaria tan desarrollada y arraigada, que incidía en la cohesión social a partir del fortalecimiento de los lazos comunitarios, el sentimiento de pertenencia a la colectividad y el territorio. Además, la comunidad de las colonias solía crear unos lazos de ayuda mutua, sobre todo entre las mujeres que desempeñaban un papel socializador y de cohesión interna de la comunidad. Todo ello, generaba a menudo vínculos de pertenencia y una cultura que promovía el compromiso con las personas del núcleo de la colonia.

Según el estudio de Llorenç Ferrer i Alòs, el trabajo en la colonia no siempre pasaba de padres a hijos y la movilidad que se producía entre colonias y entre pueblos y colonias era considerable, sobre todo durante los primeros años de creación de esos núcleos. Aunque ello no contradice la efectividad del conjunto de los servicios patronales (economato, café, teatro, escuela...), sino que confirma su necesidad para retener y atraer mano de obra, de forma que había competencia entre las colonias. Por un lado, todas las colonias del Ter competían entre ellas en el ámbito de los servicios igual que lo hacían las del Llobregat. Pero, por otro, también competían las colonias de un río con las del otro, e incluso los habitantes de un lado se referían a los del otro como «los del otro río». Tampoco hay que olvidar la atracción que tenían para los obreros las ciudades del llano de Barcelona, y por eso era necesario retener y atraer a las familias de operarios, sobre todo cualificados. De hecho, la industrialización de los ríos Ter

y Llobregat frenaba la emigración hacia las ciudades del llano y favorecía el consumo local de los productos de la agricultura local.

Los fabricantes de las colonias solían vivir en Barcelona, donde tenían los almacenes, las oficinas y la sede de la razón social, y solo visitaban las colonias de vez en cuando e incluso en ocasiones solamente en verano porque tenían la casa de veraneo. Muchos de esos patronos participaron en el poder político y se hicieron elegir diputados o senadores para defender mejor sus intereses. De hecho, en más de un caso los patronos visitaban o hacían que se visitara a los obreros electores de su colonias para persuadirlos de la conveniencia de que les votaran a ellos o al candidato más beneficioso para ellos, y por lo tanto, para la colonia.

La fábrica

En la mayoría de fábricas de las colonias se adoptó la solución arquitectónica de la fábrica de pisos de diversas plantas con buhardillas,

porque se adaptaba bien a los terrenos abruptos de los valles fluviales. Tenían las paredes exteriores de piedra, los pilares interiores de hierro colado, las jácenas de madera o con tirantes de hierro, los forjados con revoltones y un gran número de ventanas, casi siempre enmarcadas con ladrillo, que permitían una buena iluminación de las naves.

Con este tipo de fábrica de altura se conseguía un buen rendimiento energético. La turbina e incluso los motores auxiliares —máquinas de vapor— se instalaban en la zona central, dado que con un solo eje vertical se podía transmitir la fuerza, mediante ruedas y árboles de transmisión, a todas las máquinas de la fábrica.

En el interior, la fábrica textil se dividía en tres grandes secciones: la hilatura, el tejido y los acabados. Los principales oficios de la fábrica eran los de la preparación de la hilatura: bataneros, abridoras, peones de carda, estiradoras, peinadoras, sube mechas y mecheras; en la hiladora: el hilandero o la

Arriba, un grupo de trabajadores del ramo de la construcción en la calle de Baix de Còdol-Dret. Finales de la década de 1920.

Fotógrafo: Francisco Roqué i Rierola. Colección Conxita Roqué

Trabajadoras ante una máquina continua de torcido en una de las naves de la fábrica de la colonia Salou. Década de 1960.

Fotógrafo: Josep Arqués Vallbona. Colección Josep Arqués Vallbona

Abajo, el taller de carpintería de la fábrica Salou. Década de 1920.

Colección Raquel Castellà

hilandera y sus ayudantes, y las aspadoras; en la preparación del tejido: carreteras, urdidoras, boleras, canilleras y ayudantes; y en el tejido: el ayudante de contraamaestre, el contraamaestre y los tejedores o las tejedoras. En muchas colonias no había sección de acabados pero, si este era el caso, los tintoreros y los aprestadores eran los oficios más importantes de esa sección. Otros oficios indispensables eran los de los talleres: turbinero, mecánico, paleta, untador, maquinista, electricista, cerrajero, carpintero, etc. y los del personal general: director, encargados de sección, escribientes, contables, porteros, sereno, chófer, etc.

En la colonia, los oficios más especializados y mejor pagados los ocupaban hombres: mecánicos, electricistas, albañiles, carpinteros y montadores. Se perpetuaba dentro de la fábrica la jerarquía de sexos existente en el hogar y en la familia. Existía la figura del aprendiz, en la que el intercambio de saberes entre generaciones potenciaba el conocimiento. A menudo se ha utilizado la expresión de «aristocracia obrera» para designar todos aquellos oficios mejor valorados en la colonia y agrupaba a contraamaestres, mayordomos, encargados, escribientes, mecánicos, carpinteros y albañiles.

La iniciación laboral se producía a una edad muy temprana. En el caso de los chicos pasaba por el aprendizaje de un oficio, mientras que las chicas se iniciaban como ayudantas. Generalmente, antes de los dieciocho años, las chicas ya eran mecheras, hilanderas o tejedoras, que era la máxima categoría laboral a la que podían acceder (CASTELLÀ I PERARNAU; 2007).

La primera ley protectora de las mujeres y los niños y niñas en las fábricas fue promovida en marzo de 1900 por el gobierno conservador de Eduardo Dato y establecía la prohibición del trabajo de los menores de diez años, una reducción de la jornada para los menores de catorce años y el permiso de maternidad después del parto para las madres obreras. La ley de 1900 también prohibía el trabajo nocturno de las mujeres menores de dieciocho años; y para las demás

se fijaba una jornada máxima de ocho horas en el turno de la noche. Cabe decir que el ochenta por ciento del personal del turno nocturno estaba formado por chicas menores de dieciocho años.

La legislación protectora de la infancia fue escasa y se aplicó sin mucho interés, lo que convirtió el trabajo de los niños y las niñas en una muestra de la dureza de las condiciones de vida que impuso la Revolución Industrial. Existen testimonios documentados que cuentan cómo los niños y las niñas de siete años que trabajan en las fábricas eran escondidos en las buhardillas cuando se sabía que llegaba el inspector. Estas inspecciones dependían de las Juntas Locales de Reformas Sociales, pero nunca acabaron de funcionar correctamente. De hecho, la mejora de los ingresos fue más decisiva para acabar con el trabajo de los menores de 10 años que la legislación laboral (BALCELLS I SERRA; 2019).

Las viviendas

Las viviendas eran pisos modestos pero que a menudo superaban en superficie los estándares de los pueblos y las ciudades, o casas, que principalmente se reservaban para los encargados. La tipología arquitectónica más común de las viviendas de las colonias era el bloque de pisos de dos o tres plantas, con galerías exteriores donde se instalaba la comuna y, posteriormente, el váter y el lavadero. También existen ejemplos de colonias con viviendas unifamiliares adosadas y un pequeño jardín o huerto exterior, que tenían una función higiénica y al mismo tiempo alimentaria. Todos tenían un alquiler bajo y disponían de cocina, comedor y dos o tres habitaciones, una siempre interior, distribuidas en un espacio de entre 50 y 80 m² (CASTELLÀ I PERARNAU; 2008).

Los encargados, los mayordomos y el personal de rango superior, como podían ser los mecánicos, los albañiles, los carpinteros, etc., vivían en viviendas más grandes y, en ocasiones, concentrados en una calle específica y más soleada.

El patrón contrataba a familias enteras, a las que ofrecía una vivienda que podía variar

según el oficio del cabeza de familia. El piso estaba ligado al lugar de trabajo y siempre pensado para familias enteras, que eran trabajadores de la fábrica e inquilinos al mismo tiempo. De hecho, perder el trabajo significaba perder el hogar. En el siglo XIX, los precios de los alquileres de las colonias industriales eran mucho más asequibles que los de los alquileres urbanos porque, de hecho, los amos de las colonias hacían el negocio con los tejidos y no con los pisos.

Hay que decir, que los fabricantes se tomaron su tiempo en introducir la luz eléctrica, el agua corriente y, todavía más, la ducha y los lavaderos individuales. Como ya se ha mencionado, disponían de una comuna en la galería y durante muchos y muchos años las mujeres tuvieron que lavar la ropa en el canal o en el lavadero comunitario.

La proporción de trabajadores que vivía en la colonia es una cuestión que varía mucho

según las empresas y las épocas. Pero hay que tener en cuenta que una buena parte de los trabajadores llegaban cada día a pie de los pueblos vecinos, que se encontraban a dos o tres kilómetros. La mano de obra que no residía en la colonia veía a los trabajadores residentes en la colonia como unos privilegiados. De hecho, de algunas colonias no solo se envidiaba el modelo urbanístico de las viviendas obreras o los servicios en general, sino también otros servicios únicos, como un fondo de jubilación para el obrero.

Servicio en la colonia

El desarrollo de un conjunto de servicios para los habitantes de la colonia era tanto una necesidad debido a la distancia a la que se encontraba el pueblo como una forma de patronazgo empresarial. El paternalismo social quería mantener la armonía en la colonia mediante diferentes instituciones, como cooperativas, hermandades, mutuas,

Arriba, instantánea tomada en el patio de la colonia durante un acto de celebración del Homenaje a la Vejez. Década de 1950.

Fotógrafo: Joaquim Mercader. Colección Joaquim Mercader

Fiesta mayor de la colonia Salou a principios del siglo XX. Todos los actos celebrados en la colonia, a los que asistía todo el mundo, tenían un fuerte componente religioso.

Colección Raquel Castellà

Abajo, instantánea tomada en el café de la colonia de Còdol-Dret. Década de 1950.

Colección Raquel Castellà

escuelas, residencias para chicas, ateneos, corales, grupos sardanistas, grupos de coros y danzas, equipos de deportes diversos, grupos teatrales y actividades pastorales. Las grandes colonias ya contaban en aquel momento con fonda para los montadores y los viajeros (COLOMER I ROMA; 2019).

Los espacios de ocio, como el casino y el ateneo, con café y sala para hacer teatro o ver cine, se localizaban en medio de plazas públicas, jardines y paseos arbolados, que generalmente estaban presididos por los dos edificios emblemáticos de la colonia, la casa del patrón y la iglesia. Otros escenarios del ocio en la colonia eran el campo de deportes, la fuente, la orilla del río, los huertos y los gallineros.

El café-casino era un lugar de sociabilidad masculina, solo abierto a las mujeres en fiestas muy señaladas. Una buena parte de las colonias disponía de teatros estables o de espacios que periódicamente se reconvertían en escenarios. Años más tarde, se reconvirtieron en cines, algunos documentados desde principios de siglo y

de larga tradición y popularidad, que reunían a gente del pueblo y de los alrededores en largas sesiones, en una época en la que las imágenes del séptimo arte llenaban de emociones, aventuras y sueños la cabeza y el corazón de las personas del país.

Desde finales del siglo XIX, y vinculados al impulso del canto coral, en algunas colonias se potenció la formación de los Coros de Clavé y de los orfeones, agrupaciones corales masculinas, nacidas en el seno del obrerismo o bien impulsadas por los patronos y directores, interesados en fomentar actividades de ocio y de identificación con la empresa. A menudo eran dirigidas por los curas de la colonia, que tenían formación musical, y que así conseguían mayor participación en las ceremonias religiosas y también que estas resultaran más lucidas.

La iglesia

La iglesia tuvo un papel muy destacado en este microcosmos. Se concedió a la iglesia y al adoctrinamiento religioso una función de

Arriba, la plaza de la colonia de Còdol-Dret con la fachada de la fábrica engalanada. Década de 1940.

Fotógrafo: Joaquim Mercader. Colección Joaquim Mercader

Trabajadores de Salou con sus hijos en las escaleras de la iglesia. Década de 1920.

Colección Raquel Castellà

Abajo, grupo de trabajadores de la colonia de Còdol-Dret. Década de 1950.

Colección Conxita Roqué

importancia capital, que explica la autoridad de los curas y las monjas en las colonias y su fidelidad hacia el patrono.

El cura era una autoridad delegada del patrono, similar y paralela al director de la fábrica y, por lo tanto, tenía una fidelidad máxima hacia el empresario. Los directores, curas y maestros de escuela eran nombrados y pagados por el patrono (COLOMER I ROMA; 2019).

La escuela

La escuela, junto con la vivienda y la tienda, era el servicio máspreciado de las colonias, tanto por los trabajadores, que la veían como una oportunidad para sus hijos e hijas, como por los patronos, que encargaban a los maestros la educación de sus futuros trabajadores. Las escuelas de las colonias, como las de los pueblos y las ciudades, separaban en aulas diferentes a los niños y las niñas, que aprendían materias comunes pero también específicas: los niños, más matemáticas, y las niñas, labores y religión.

En las colonias más grandes se crearon las escuelas y residencias para chicas trabajadoras, donde se formaban para ser buenas esposas y madres, excelentes trabajadoras en la fábrica y en casa. Cuando se convertían en madres, podían disfrutar de guarderías y jardines de infancia para sus hijos más pequeños, un servicio importante que les permitía seguir trabajando en la fábrica. Antes, los niños y las niñas se dejaban a cargo de chicas jóvenes del campo que hacían de niñeras. De todas maneras, existían redes de solidaridad intergeneracionales y de ayuda mutua entre mujeres para poder atender el doble trabajo: productor en la fábrica y reproductor en el hogar (CASTELLÀ I PERARNAU; 2007).

Las residencias de chicas jóvenes, empezaron acogiendo a las de las masías y los pueblos de los alrededores. En las décadas de 1950 y 1960, algunos patronos de colonias fueron a menudo a reclutar personal femenino mucho más lejos, y algunas de esas chicas entraban directamente a trabajar en la fábrica,

Arriba, los gigantes y cabezudos de la colonia Salou a principios del siglo xx. En las colonias había manifestaciones tradicionales festivas y folclóricas, como los gigantes y cabezudos, que solían actuar en la fiesta mayor.

Colección Xavier Baurier

Teatro en la colonia de Còdol-Dret durante la Fiesta de Homenaje a la Vejez. Década de 1940.

Colección Raquel Castellà

Abajo, procesión durante la fiesta mayor de la colonia Salou-Baurier. Principios del siglo xx.

Colección Raquel Castellà

mientras que otras pasaban primero por las residencias de chicas jóvenes.

En los primeros años de las colonias industriales, las mujeres que trabajaban en ellas eran llamadas a menudo *xinxes de fàbrica* (chinchas de fábrica). El trato despectivo que recibían muchas de las trabajadoras de las fábricas se debía a de campaña en contra de la entrada de la mujer en el mundo laboral de los hombres, ya que desde los sectores más religiosos se consideraba que desatendían sus deberes como mujeres del hogar y que no era correcto que se mezclaran en un mismo recinto con los hombres. Incluso eran consideradas una competencia para los hombres porque hacían el mismo trabajo pero cobrando menos (CASTELLÀ I PERARNAU; 2023).

Entre la subsistencia y la reivindicación

Las comunidades ubicadas en torno a las fábricas se convirtieron en algo más que

centros de trabajo e, incluso, fueron el epicentro de algunas de las principales proclamas revolucionarias del mundo obrero, con huelgas y movimientos reivindicativos importantes.

Desde la década de 1880 y hasta bien entrado el siglo xx, las colonias textiles fueron el escenario de episodios de conflictividad laboral entre obreros y propietarios de las colonias. En aquellos años, las condiciones de trabajo de los obreros eran muy duras, sujetas a jornadas interminables, con salarios muy bajos y una fuerte represión por parte de los empresarios a todos aquellos trabajadores que se asociaban para defender una mejora de las condiciones de trabajo. El patrón podía despedir a cualquier trabajador sin darle ningún tipo de explicación, con especial atención hacia los dirigentes sindicales, que a menudo eran sustituidos por mano de obra más dócil. Una práctica extendida era despedir a los huelguistas y sustituirlos por obreros de los pueblos vecinos, como pasó con los vecinos de L'Esquirol, hasta 2014

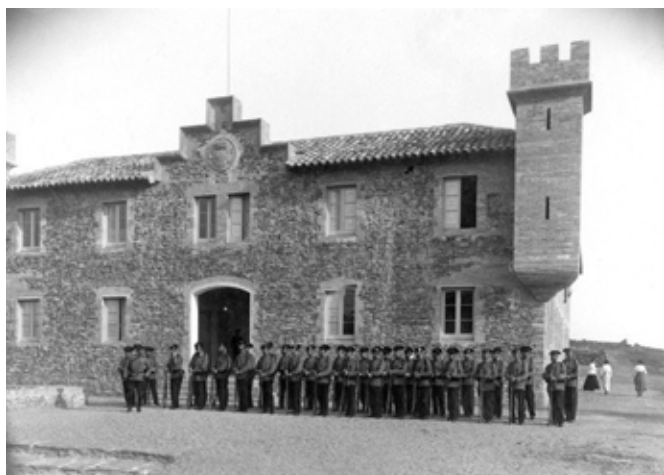

Arriba, los trabajadores salen de la fábrica de la colonia Salou al acabar la jornada laboral. Década de 1910.

Fotógrafo: J.P. Colección Raquel Castellà

Palanca de madera que unía la población de Roda de Ter con la colonia Salou-Baurier, situada en el término de Les Masies de Roda.

Fotógrafo: J.P. Colección Josep Castellà

Abajo, imagen, de entre 1910 y 1915, del cuartel de la Guardia Civil de Roda de Ter recién construido. Situado en la orilla contraria a la fábrica Salou, es una construcción de piedra picada de dos pisos, realizada en 1910 con planta en forma de U, con patio central.

Colección Raquel Castellà

Santa Maria de Corcó, que sustituyeron a los trabajadores de algunas fábricas de tejidos de Manlleu y de Roda de Ter durante la huelga de 1855. A raíz de esto, la palabra «*esquirol*» empezó a utilizarse para referirse despectivamente a aquellos que no seguían una huelga, y la palabra fue asimilada por la lengua castellana (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015). Otro elemento de presión de los patronos hacia los obreros era el hecho de que el despido no solo significaba perder el trabajo, sino también todas las ventajas que comportaba vivir y trabajar en una colonia textil, como era disfrutar de los precios más baratos del economato, una escuela para los hijos y las hijas y, sobre todo, una vivienda para la familia. Un obrero despedido no solamente perdía el trabajo sino también la casa y, como consecuencia de ello, tenía que abandonar la colonia. Como explican Albert Balcells y Rosa Serra: «despido, desahucio y destierro iban de la mano en las colonias fabriles». Así, resulta explicable el mayor grado de sumisión de la mano de obra residente en las colonias.

Las demandas obreras se centraban sobre todo en la reducción de la jornada laboral, en una mejora salarial, en la defensa del derecho de asociación y, a partir de las primeras décadas del siglo xx, en una oposición manifiesta a la intención de los empresarios de sustituir las hiladoras selfactinas, llevadas por hombres, por hiladoras continuas, que podían llevar las mujeres, ya que necesitaban mano de obra menos cualificada y, como consecuencia, más barata. Asimismo, algunas fábricas quisieron introducir el sistema de trabajo al estilo a inglés, que consistía en doblar el número de máquinas que llevaba cada trabajador. La reacción obrera ante estos intentos de intensificar el trabajo y reducir salarios fue la confrontación.

Se vivieron escenarios de una fuerte lucha entre obreros y patronal. Por ejemplo, entre 1880 y 1881, en el caso de la colonia Còdol-Dret, esta confrontación acabó con violencia física, ya que los fabricantes de Còdol contrataron los servicios de la «banda de la porra» para intentar presionar a los trabajadores. La banda armada se dedicaba a amenazar y atemorizar a obreros asociados

e insumisos, y también a reclutar esquirols y a intimidar a los obreros. El conflicto fue tal que forzó la intervención del somatén. Finalmente, el conflicto se resolvió de una manera favorable para los trabajadores, con la readmisión de los huelguistas en sus puestos de trabajo en las condiciones que tenían anteriormente y con la expulsión del grupo armado y de sus familias (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

El historiador Carles Enrech ha estudiado cómo, a partir de 1881, con la llegada al poder de los liberales y la legislación de las asociaciones obreras, como el sindicato de las Tres Clases de Vapores, se inició un movimiento combativo importante, tanto en el Ter como en el Llobregat.

En 1888 se registró una huelga generalizada en la cuenca del Ter que tuvo una duración de casi un año. La culminación de la conflictividad social de la década de 1880 fue el *lock-out* de 1890-1891.

En muchas fábricas bañadas por los ríos Ter y Llobregat, los hombres fueron sustituidos progresivamente por mujeres en sus puestos de trabajo, al mismo tiempo que se cambiaban las selfactinas por las modernas continuas, mucho más fáciles de llevar y que, por lo tanto, no necesitaban mano de obra especializada. Aunque desde un primer momento los trabajadores opusieron resistencia, la sustitución fue inevitable. En el Llobregat los hombres seguían llevando los telares anchos y las mujeres, los estrechos; los hombres continuaban en las selfactinas y las mujeres llevaban las continuas. Parece ser que solo en Manlleu y en Roda de Ter, los hombres mantuvieron sus posiciones, con semanadas iguales o superiores a las del llano de Barcelona.

En esta época se popularizó una copla despectiva hacia las chicas de Roda de Ter que sustituían a los hombres despedidos en la colonia de Salou. Una canción, representativa de este periodo de conflictos entre hombres y mujeres, dice así: «*Las noies de Can Mariano van a treballar a Salou / els hi llevarem la cua y els hi penjarem al sol. / Elles diran: "I tu,*

pare, per què ens hi feies anar!, / abans dúiem cua y ara no ens podem pentinar” (Las chicas de Can Mariano van a trabajar a Salou / les arrancaremos la cola y la colgaremos al sol. / Ellas dirán: “Y tú, padre, ¿por qué nos hacías ir!, / antes llevábamos cola y ahora no nos podemos peinar”») (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

Todos estos cambios y la progresiva introducción de la mujer en trabajos que antes se reservaban a los hombres generaron una fuerte oposición por parte de los trabajadores de la cuenca del Ter, que iniciaron un periodo de lucha que culminó en 1910 con un conflicto en la colonia de Salou, que provocó un choque entre los esquiroles y las mujeres. Uno de los esquiroles resultó herido de consideración a causa de los golpes que le dieron con una pala de madera utilizada para golpear la ropa cuando se lavaba a las orillas del río Ter. Tuvo que intervenir la Guardia Civil que arrestó a las obreras Antònia Vilardell y Concepción Nogué, como principales instigadoras del enfrentamiento. Estos hechos fueron el desencadenante de la construcción del cuartel de la Guardia Civil en Roda de Ter, elemento represor del movimiento obrero (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

Los patronos de Salou querían llegar a un acuerdo con los obreros mediante la propuesta de que las máquinas continuas pudieran ser llevadas tanto por hombres como por mujeres, pero los obreros querían mantener la exclusividad y, ante el desacuerdo, se fue a la huelga, a la que no solo se adhirieron los hilanderos, sino todo el personal de la fábrica.

La situación se volvió cada vez más insostenible y, el 21 de junio, llegaron a Roda cincuenta miembros de la Guardia Civil para ayudar a restablecer la normalidad.

El 1 de agosto de 1910, los propietarios de la colonia, Enric Baurier Lacombe y Pere Baurier Capron, solicitaron que se iniciaran los trámites oportunos para la creación de una comandancia subalterna de la Guardia Civil en Roda de Ter: «Las únicas fuerzas disponibles eficazmente para estos casos [de huelga] son

las de la guardia civil y mozos de la escuadra que tienen sus respectivos puestos en Vich y Manlleu, las primeras, y los otros en Santa María de Corcó. [...] Los recurrentes [Enric Baurier Lacombe y Pere Baurier Capron] están dispuestos a construir a sus expensas y en todas sus partes, a completa satisfacción y bajo la inspección inmediata del Estado, el expresado edificio en condiciones tales que no solo puedan utilizarlo continuamente las fuerzas que formen el puesto cuya creación previa solicitamos, sino 20 o 30 guardias más». Enric Baurier y Pere Baurier, manifiestan en el documento de solicitud de construcción: «A este fin [construir un cuartel] disponemos del terreno a propósito en la meseta que corona la ladera del Ter sobre la cual se asienta Roda. De este modo la vigilancia podrá extenderse a ambas poblaciones [Roda y Masies] y la acción de dichas fuerzas podrá ser inmediata sobre cualquier punto de esos dos importantes centros fabriles para los cuales principalmente ha de ser establecida la Comandancia subalterna» (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

Con este documento, en 1910, se iniciaron las obras del cuartel de la Guardia Civil y, con él, el control del movimiento obrero en una villa básicamente industrial a menudo oprimida por la dura patronal de Osona.

A partir de 1913 en Cataluña se iniciaron una serie de movilizaciones obreras muy importantes que culminaron en 1919 con la legislación de la jornada de ocho horas.

Un final anunciado

Las familias venidas de municipios vecinos posibilitaron que las fábricas se ampliaran tal como lo hacían los servicios de los que beneficiaban, básicamente la escuela, la iglesia y el ocio. Se generó así una relación que vinculaba vida laboral y vida privada y recreaba un modelo productivo en el que los trabajadores dependían de los patronos. Esta dependencia iba más allá de un sueldo, ya que se proporcionaba a los trabajadores la vivienda y servicios esenciales, como la educación de sus hijos e hijas.

Con los años, este vínculo entre patronos y trabajadores fue cambiando y dejó de ser tan fuerte, hasta que llegó el cierre de las fábricas que les daban trabajo, a causa de la grave crisis del sector textil de la década de 1970, que puso fin a un modelo de colonia y a una industria textil de larga trayectoria familiar.

La sacudida de la crisis del petróleo de 1973 afectó de pleno a la economía catalana, y en especial al sector textil, la minería y la construcción. El textil intentó remontar la situación y modernizar el sector, que había quedado anticuado y falto de inversiones durante la época del franquismo. A pesar de ello, el sector estaba tocado de muerte y los cierres de empresas se fueron sucediendo en cadena, uno detrás de otro, de forma prácticamente irremediable. El hundimiento de las colonias significó un descenso económico y demográfico, debido a la pérdida de muchos puestos de trabajo en las empresas y también en los territorios cercanos a los ríos. Todo ello, no solo supuso la pérdida de miles de puestos de trabajo, sino también una fuerte crisis de identidad para muchas personas.

Estos cierres provocaron un cambio más profundo para todas aquellas familias de trabajadores y trabajadoras que residían en las colonias, que se vieron obligados a dejarlas porque necesitaban encontrar un nuevo trabajo, o a negociar para quedarse con unas nuevas condiciones y, en caso de no ser posible, supuso el abandono y la degradación de los espacios y, en algunos casos, parte de la fábrica o de las viviendas fueron derribados (COLOMER I ROMA; 2019).

Años más tarde, se buscaron nuevos usos para viejos espacios patrimoniales en algunas de esas fábricas y se recuperó la actividad manufacturera con pequeños talleres, o se ocuparon algunas naves de las antiguas colonias, previamente mecanizadas y digitalizadas, para otros usos industriales.

Bibliografía

BALCELLS, Albert (2015). *Les dones treballadores a la fàbrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX*. Catalan Historical Review, p. 171-180, núm. 8.

BALCELLS, Albert; SERRA, Rosa (2019). *Les colònies industrials a la Conca del Llobregat. 150 anys d'història*. Diputació de Barcelona.

BAYÓ I SOLER, Conxa (2012). *Les màquines de vapor a Catalunya*. Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya.

BUXEDA I MAJORAL, Gerard (2009). *Les colònies industrials selvatanes del Ter: motor de transformació econòmica, social i paisatgística de la contrada*. Quaderns de la Selva, p. 29-44, 21.

CAMPRUBÍ, Josep (1995). *Colònies tèxtils: una vitalitat que desapareix*. L'Erol, p. 32-37, núm. 47.

CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2006). *Còdol-Dret. Vida d'una colònia industrial (1862-1964)*. Ajuntament de les Masies de Roda.

CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2008). «La colònia de Còdol-Dret i els seus habitatges. Masies de Roda, 1862-1964», dentro de las Actes de les Jornades (2002) i del Congrés (2005) *Habitatge obrer i colònies industrials a la península ibèrica*, celebrados en el Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya. Publicacions del Museu de la Ciència i la Tècnica, p. 159-163.

CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2010). «L'avi Nitús. Una nissaga de músics a la colònia de Còdol-Dret», dins revista *Caramella, música i cultura popular*. Agosto-septiembre, núm. 21, p. 68-72.

CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2010). «Breus apunts sobre l'origen i la història dels gegants centenaris de Rupit», dins la revista *Els Cingles del Collsacabra*. Vic: Conselleria de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya. Julio, núm. 63, p. 12-14.

CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2007). «La feina de les dones a la fàbrica, el cas exemplar de la colònia de Còdol-Dret», dentro de la revista *El Masienc*, septiembre. Les Masies de Roda: Ajuntament de les Masies de Roda, núm. 1, p. 18-20.

- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2014). «Una col·lecció d'art per salvar Còdol-Dret». En *Revista RDT*, julio-agosto. Roda de Ter: Ajuntament de Roda de Ter, núm. 738, p. 66-68.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2015). *L'Abans. Roda de Ter: recull gràfic 1870-1977*. El Papiol: Efadós y Ajuntament de Roda de Ter.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2019). *Roda de Ter desapareguda*, Col·lecció Catalunya Desapareguda. El Papiol: Efadós y Ajuntament de Roda de Ter.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2022). «Ròmul Bosch i Alsina, un indià paradigmàtic». *Eix. Cultura industrial, tècnica i científica*, núm. 13, p. 18-23
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2022). «Còdol-Dret, una colònia sota les aigües». *Eix. Cultura industrial, tècnica i científica*, núm. 14, p. 12-17
- COLOMER I ROMA, Pere (2019). *1001 curiositats de les colònies industrials de Catalunya*. L'Arca Redbook.
- CLUA I MERCADAL, Jordi (1992). *Les colònies industrials al Berguedà: estudi d'una transformació econòmica i urbana*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, p. 145-170, núm. 33-34, v. VII.
- CLUA I MERCADAL, Jordi (2001). *Morfologia urbana de les Colònies Industrials a Catalunya*. Actes del Primer Congrés Català de Geografia, Vol. lila, p. 221-230.
- DOREL-FERRÉ, Gràcia (2003). «La qüestió de les colònies industrials: un fenomen discutit de la història industrial de la Catalunya dels segles XIX i XX». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, p. 97-112, n. 14.
- DOREL-FERRÉ, Gràcia. «Les colònies industrials, pistes de recerca», a *Habitatge obrer i colònies industrials a la Península Ibèrica*. Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, p. 127-130, 2008
- ENRECH, Carles (2009). «Orígens i formació de les colònies industrials a Catalunya (1868-1923)», en *Colònies industrials*. Col·legi de Periodistes de Catalunya, Museu d'Història de Catalunya, Generalitat de Catalunya, p. 46-79.
- LLINÀS, Joan; MERINO, Jordi (2011). *El Ter. El patrimoni vinculat als usos de l'aigua*. Consorci Alba Ter. Editorial Gavarres.
- FERRER I ALÓS, Llorenç (1992). *Notes sobre la industrialització de la Catalunya interior: de les petites fàbriques a les colònies industrials*. Actes del Congrés Internacional d'Història Catalunya i la Restauració (1875-1923). CEB.
- FERRER I ALÓS, Llorenç (1995). *Una revisió d'alguns tòpics sobre les colònies industrials*. L'Erol, p. 16-21, núm. 47.
- MARÍN I SURROCA, Jeroni (2003-2004). *Les colònies industrials tèxtils del Ripollès a començaments del segle XX*. Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, p. 1-13.
- MARÍN I SURROCA, Jeroni (2005). *Les colònies tèxtils del Ripollès (1900-1920)*. L'Erol, p. 100-103, núm. 86-87.
- MARÍN I SURROCA, Jeroni (2006). *Condicions de vida i de treball de la classe obrera i conflictivitat social al Ripollès 1900-1923*. Consorci Ripollès Desenvolupament.
- MARÍN I SURROCA, Jeroni (2009). *Conflictivitat i pau social a les colònies industrials: l'oasi artificial*. Col·legi de Periodistes de Catalunya, Museu d'Història de Catalunya, Generalitat de Catalunya, p. 168-191.
- NADAL PIQUÉ, Francesc; MARTÍ-HENNEBERG, Jordi (2012). *Cambio agrario y paisaje vitivinícola en la Cataluña occidental durante el primer tercio del siglo XX: la creación moderna del poblado de Raimat*. *Eria*, p. 171-183, núm. 88.
- NOGUERA I CANAL, Josep (2013). *Industrialització i caciquisme al Berguedà 1886-1907*. Tesis doctoral. Universitat de Barcelona.
- PERARNAU, Jaume (2000). *La colònia Sedó d'Esparreguera*. Quaderns de Didàctica i Difusió-4, Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya.
- PERARNAU, Jaume (2005). *La colònia Jorba. Una colònia industrial al riu Calders*. L'Erol, p. 65-68, 86-87.
- SERRA I ROTÉS, Rosa (1993). *Les colònies mineres de Sant Corneli, Sant Josep i la Consolació (Cercs, Berguedà)*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, p. 209-225, núm. 36, vol. VIII.
- SERRA I ROTÉS, Rosa (2000). *Colònies tèxtils de Catalunya*. Fundació Caixa Manresa i Angle Editorial.

SERRA I ROTÉS, Rosa (2008). «Els habitatges de les colònies industrials», a *Habitatge obrer i colònies industrials a la Península Ibérica*. Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, p. 191-196.

SERRA I ROTÉS, Rosa; CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2015). «Models paramonetals cooperativistes i sistemes de pagament a les colònies industrials catalanes durant l'etapa industrial», en *Altres formes de diner: dels vals al Banc del Temps*. XIX Curs d'Història Monetària Hispànica. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 67-93.

**Find
out
more**

MM

O

02_19th century

Key themes

RE

INTRODUCTION

We are pleased to present the second issue of our digital publication *Per saber-ne més* (Find out more). It coincides with the new look 19th-century rooms of our permanent exhibition at the Museum of the History of Catalonia and is dedicated to examining key issues in the history of 19th-century Catalonia.

It goes without saying that the choice of subjects we have prepared has not only been based on the criterion of their significance in Catalan history, but also on their suggestive aspects for an interested public and novelty in terms of historical research. The articles in question – “Women’s work in the 1800s” by Dr Mònica Borrell, “Catalan participation in the slave trade and colonial slavery (1789-1886)” by Dr Martín Rodrigo, “The Urgell canal, a human miracle” by Francesc Canosa, and “An approach to the textile industrial colonies in Catalonia” by the conservator Raquel Castellà – completely fulfil these expectations. They can be read in Catalan, Spanish and English.

We cordially invite you to explore the new permanent exhibition space at the Museum of the History of Catalonia. It offers an up-to-date narrative and discourse dedicated to society and daily life in 19th-century Catalonia, a time of major changes at a political, social and economic level that would help shape a new contemporary society.

The aim of this new look presentation is to achieve an inclusive discourse with a gender perspective, implementing a form of museography that respects functional diversity and accessibility criteria, as well as enhancing an emotional and entertaining experience by improving interactive, manipulable modules.

Teresa Rodon Borràs

Curator and coordinator of the permanent exhibition renovation project

Women and jobs: A look at female participation in Catalonia's 19th-century labour market

Mònica Borrell-Cairol
Universitat de Barcelona

The world of labour changed rapidly and complexly as a result of the industrialisation process. Women continued to participate in the labour market against this backdrop, as they had done so in previous periods, by combining salaried work with domestic work, aimed both at the market and at the family, and by undertaking a variety of tasks often hidden by the bias of historical documentation (BORRELL-CAIROL, 2020). The bourgeoisie became the dominant class in this new industrial society, and this hegemonic social model, embraced by various social groups, divided society into two spheres: the public, linked to the public productive sphere, and the private, restricted to the private domestic sphere. The so-called “discourse of domesticity” ascribed the former to men, who were responsible for production and in charge of providing a family wage, and the latter to women, whose destiny formed part of the reproductive world, dedicated to marriage and motherhood (NASH, 1995). This male breadwinner family model, which was able to function in specific bourgeois settings, proved impracticable for the working classes, as they required the wages of men and women (as well as boys and girls) to ensure family subsistence (GÁLVEZ & SARASÚA, 2003). It nonetheless defined extradomestic female work as an anomalous, provisional, discontinuous and, therefore, secondary status compared to the work of men, conceived as normal, ongoing and the guarantor of family subsistence. The participation of women in certain spheres of labour was similarly frowned upon by different social sectors for a variety of reasons: because they were hard, dangerous jobs, because they were carried out in spaces

– factories – that were morally unsuitable for women, or because the female workers neglected their “natural” function linked to domestic tasks and motherhood (BORDERÍAS, 2007; NIELFA, 2006). All this contributed to the invisibility of female trajectories that combined productive wage labour with unpaid reproductive work in the new industrial society of the 19th century.

In line with previous periods, women participated in agricultural and livestock work by engaging in many diverse productive and reproductive activities: they produced for the family, undertook domestic tasks, transformed products for family or commercial use and participated in agricultural or livestock exploitation according to the type of agricultural exploitation, cultivation system, family structure or local market (CARBONELL, 1996; FERRER, 1994, 2012). For example, vineyards covered more than 75% of the agricultural surface area in the municipalities of the counties of Anoia and Alt Penedès in the mid-19th century, and women worked on these vineyards either as members of the *rabassaire* [viticulturist] family, which operated them through *rabassa morta* [dead strain] contracts, or as salaried workers. They also acted as wet nurses, midwives or maids in these very same communities (COLOMER, 2017, 183-184).

Agricultural seasonality made it easier to combine rural work, which was concentrated into a few months of the year, with the putting-out system, undertaking pre-made work at home primarily associated with textile production – despite the notable variety of

products according to the territory – and not subject to guild control. For example, rural families in inland Catalonia combined agricultural work, usually carried out by men, with spinning, primarily carried out by women and children, and this provided new income for the family unit (FERRER, 1994). The accumulation of capital by several small artisans or agrarian landowners that was enriched in the late 18th century through agrarian specialisation or trade in the colonial market helped to set up the first *indianes* [calico factories]. The technological changes arising from mechanisation with steam and hydraulic power, alongside the experience accumulated by pre-industrial workers, therefore facilitated the concentration in early factories of this workforce scattered across domestic workshops (DOREL-FERRÉ, 2003; BALCELLS, 2015, FERRER, 2017; ITURRALDE, 2018). Female labour consequently contributed to the Catalan industrialisation process.

The cotton sector in Catalonia was at the forefront of the industrialisation process and

favoured the hiring of female labour, which also continued to participate in aforementioned proto-industrial domestic manufacturing. Women were engaged in spinning while it was still a manual activity in an already segmented labour market. They spun with jennies, Berguedana machines and spinning mules powered by horses in Barcelona or Sallent during the first third of the 19th century, while men were in charge of preparing the cotton or supervising the spinning in these first small spinning mills or domestic cotton workshops (SOLÀ, 2014). Conversely, in the area of Reus and its hinterland, larger factories were being set up in the early part of the century that already foreshadowed the new manufacturing model that was being consolidated throughout these years, already characterised in this area by the feminisation of the workforce during the 1840s and 1850s (GARCIA BALAÑA, 2003, 195-198). Starting from the mid-century, the technological changes implied by replacing spinning mules by self-acting machines, and later by continuous machines, which required

Peeling beets / Josep Maria Armengol i Bas, 1900

© photography: Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya

less physical strength and less specialised labour, was a component that encouraged manufacturers to hire female workers, given that female wages were lower than male wages and this reduced the manufacturer's costs (BALCELLS, 2015). Female activity was therefore often seen as a threat to workers and their associations, for they viewed low female wages as a means of competition and this led to resistance to the participation of female workers in the sector and various strategies to exclude them from specific trades (BORDERÍAS, 2007). In Barcelona, for example, the self-acting machine strike (1855) was also a response to the fear of lower wages and the loss of the spinning culture trade in the face of the feminisation of spinning (ENRECH, 2005; BALCELLS, 2015). Despite the lower wages of women compared to men, the income represented by these wages was vital for family economies (BORDERÍAS & GUALLAR, 2003; BORDERÍAS, 2003).

From the last third of the 19th century, Spanish legislation established tax benefits and exemptions for the acquisition of waterfalls in the case of setting up a factory. The cost of transporting coal to industrial areas encouraged part of the Catalan textile industry that was located "on the plain", that is to say, on the coast and near Barcelona, to set up "in the mountains", inland and primarily on the banks of the Ter and Llobregat rivers, in order to take advantage of the power of water, which helped power spinning machines by means of a hydraulic turbine. This led to the opening of the first industrial colonies, such as Viladomiu Vell, Sedó, L'Ametlla de Merola, Cal Marçal and so on, as well as the river factories located near urban centres such as Manresa, Manlleu or Roda de Ter (DOREL-FERRÉ, 2003; ENRECH, 2009). These considerably large colonies, mostly located at a distance from urban centres, incorporated housing, a commissary, a church, a patch of garden and the like, with

The working girl, 1889
 Joan Planella
 Oil on canvas
 © photography: MHC (Manel Larriba)

the aim of stabilising the workforce and trying to avoid conflict through the use of paternalistic measures (ENRECH, 2005). In these colonies, women's labour, which was cheaper than men's and "the plain's", was vital for organising work, although, as in the textile factories, the sexual segregation of labour and wage differential was clear. Men were in charge of maintenance tasks outside the textile industry, administrative tasks, and senior and middle management in the various sections of the factory, all of which were tasks that women could not perform. And the division of tasks was strict even in the textile sections where they in fact did work together; learning was differentiated by sex and promotion was more difficult for female workers (ENRECH & MARTÍ, 2009).

Despite the centrality of textile work, women workers were also involved in other industry sectors. Historiography has identified notable female participation in the cork industry, with its longstanding tradition in the counties of Girona during the pre-industrial period, despite the imperviousness of sources, especially if we take into account home-based work. Female participation in cork factories, and especially in bottle cork factories, increased gradually at the end of the century in line with local characteristics and type of establishment (ALVARADO, 2022). Similarly, the new techniques for making discs, cigarette cork paper and agglomerates brought together women in cork and bottle cork factories (ITURRALDE, 2018).

Given the high presence of women in industrial work, both single and married, it was necessary to establish strategies to combine this with domestic and reproductive work, which according to the "discourse of domesticity" was a female responsibility. Maternity and domestic work was re-signified and came into conflict with productive activities. As we shall see, home-based work was viewed as an optimal activity for women, especially those with family responsibilities. Nonetheless, women's participation in strict factory work forced them to establish work-life balance strategies. The predominance in some Catalan textile municipalities of the

stem family as the backbone of families, in which members of various generations lived together, helped to distribute functions among their various members (BORDERÍAS AND FERRER, 2017). Other workers opted to entrust the care of children to other women in the family and the community by hiring girls or elderly women (BORDERÍAS, 2011). Some factories slowly began to introduce childcare facilities to facilitate a work-life balance (BALCELLS, 2015; ITURRALDE, 2018). Long working hours in factories throughout the 19th century particularly affected women workers, as it made it difficult – if not impossible – for them to carry out domestic and care work without resorting to a neighbourhood, family or community network. In fact, some of the demands for reducing the length of the working day were defended by workers' organisations under the argument of the incompatibility of productive and reproductive work, the latter conceived as an exclusively female responsibility, viewing the exclusion of women from the labour market as a solution to the dual working day and a symbol of social status (BORDERÍAS, 2006).

Alongside factory work, domestic service occupied a large part of the female workforce. Women's work in the city of Barcelona in 1856 was divided between the textile sector (40%) and domestic service (39.8%) (BORDERÍAS, 2003, 260). As in other European cities, domestic service had become feminised in the 19th century. Male domestic service in Catalonia declined steadily from 1860 to 1930. The lower presence of men in the sector could be explained by a decline in rural domestic service, which included agricultural workers and apprentices, a decrease in the number of tasks that necessitated living at home, an increase in job opportunities in other sectors, especially in industry, and a decrease in personal services typical of an aristocratic model that was disappearing (TUSELL, 2020).

Rural domestic service, which was still considerable until 1860, gradually lost ground in agricultural and rural areas as labour relations became more proletarianised, and urban domestic service became more central,

favoured by the consolidation of a bourgeoisie that became the main demander of domestic service. According to the 1844 census in Tarragona, 4.2% of the population was engaged in domestic service (GRAU, 2014, 96), and 5.2% of working age women in Girona in 1900 worked as maids (TUSELL, 2020, 51). The tendency to concentrate domestic service in the cities remained stable: the city of Barcelona in 1860 accounted for two out of every ten maids, and half of all women employed in domestic service in Catalonia by 1930 (TUSELL, 2020, 49-50). During the 19th century, a significant proportion of female domestic service occupations both in urban and rural areas – maids, nannies, cooks, maids – continued to be conducted internally within the home of the family that hired them (BORRELL-CAIROL, 2016; TUSELL, 2020).

The women employed in domestic service were young, single, non-local girls: according to the 1844 census in the case of the city of Tarragona, 71.52% of the maids were under 30 years old (GRAU, 2014, 98). The percentage of single women reached 98% in Valls and Montblanc (GRAU & ANGLÈS, 2014,

155). The sector was therefore an entry into the labour market that was abandoned with marriage (GRAU, 2014), as well as a refuge in times of crisis or periods of vulnerability (BORRELL-CAIROL, 2016). These girls in domestic service came from rural areas located near the cities in which they served. In the case of Tarragona, 67.2% of the domestic workers came from the Camp de Tarragona, from the towns geographically closest to the capital: Altafulla, Constantí, El Catllar, Torredembarra and La Nou de Gaià, in that order. Ten percent of the maids who worked in Tarragona and of those who served in Valls came from Conca de Barbera, a region where domestic service became one of the occupational paths for girls from peasant families (GRAU, 2014, 100). Also in Barcelona in 1848, for every maid born in the city, seven were non-locals (LÓPEZ GUALLAR, 2014, 76), coming mostly from the province of Barcelona (32.34%) or the rest of Catalonia (32.84%), and only 16.92% from the city of Barcelona (BORRELL-CAIROL, 2016, 48).

When domestic service alongside its productive function was also a symbol of social esteem

Domestic service workers at the Baurier house, at the beginning of the twentieth century

© photography: MHC (Manel Larriba)

in the past, it had been a mixed sector in which men and women participated with different occupations, salaries and status, and these had gradually lost diversity.

The sector therefore became feminised and homogenised in the figure of the “all-round girl”, capable of undertaking multiple tasks and functions (cooking, sewing, washing, childcare, spinning, embroidery and so on) (SARASÚA, 1994; BORRELL-CAIROL 2016).

The hiring mechanisms in this sector were diverse: informal networks of knowledge that had already functioned for earlier periods and acted as intermediaries, such as, for example, the network of muleteers or carters who transported rural products to the cities, street vendors, traders or clergymen. The press was also one way of putting those requesting the service in contact with domestic workers through the use of advertisements of requests and offers, which had already worked in the 18th century and intensified from the late 19th and early 20th centuries (GRAU, 2014; ANGLÈS & GRAU, 2014; BORRELL-CAIROL, 2016; ITURRALDE, 2020). Working conditions in domestic service were characterised by a combination of low wages, accommodation and food, long working hours, lack of protection against accidents, harassment and occupational diseases (SARASÚA, 1994; BORRELL-CAIROL, 2016).

Associated with domestic service, the occupations of wet nurse or nanny were eminently female and carried out by women, generally young women, both in the wealthy families that hired them, either externally or internally, to breastfeed children and in care institutions – hospitals, maternity homes – or hospitals (TUSELL, 2021; LÓPEZ ANTON & MUTOS XICOLA, 2021).

Ildefons Cerdà put the number of Barcelona’s washerwomen in the city of Barcelona in 1856 at between 340 and 370, many of whom were concentrated in the Clota-Horta and Sant Pere-Ciutat Vella neighbourhoods (CERDÀ 1991, vol. I, p. 202 in TATJER, 2002). Half a century later, the census of workers in 1905 increased the number of washerwomen to 1,553 and the number of ironers to 2,132 (TATJER, 2002). The wealthy classes entrusted them with the tasks of washing or ironing

clothes externally rather than including this task as the prerogative of maids (TATJER, 2002; SARASÚA, 2003).

Home-based work, especially in garment making, was a work option for women that boomed in the early decades of the 20th century, although it had already been present during the 19th century (NASH, 2010). Garment making of a manual nature, carried out at home and without the need for large spaces and investments, was mostly undertaken by female piece workers who were commissioned by manufacturers (BALCELLS, 2015). It was an occupation that was well accepted by society at the time, because, on the one hand, it distanced women from the factory space, which was conceived as a space of immorality, and at the same time did not represent competition with male labour. On the other hand, it allowed the family unit to earn an income and made it easier to combine the work with domestic chores despite the number of daily hours involved. The sewing machine was introduced into Catalan homes in the late 19th century: Miquel Escuder Castella, established in Barcelona, marketed the first Spanish sewing machine in 1862 – known by the female name of Aurora (PUERTAS, 2018, 38) – and the pedal sewing machine, the famous Singer or Alfa machines, was introduced later. These types of machine meant that work could be done faster, although it was necessary to assume the cost of purchasing a machine (200-300 pesetas), as well as threads, needles or scissors (TATJER, 2002). At the same time, the first school curricula, introduced as a result of the Moyano Act (1857), which had already started by segregating studies differentiated between boys and girls, contemplated in the educational curriculum a few hours for girls dedicated to “labours” from a very young age. According to the discourse of reformers, authorities, manufacturers or workers’ associations, home-based work was therefore optimal for female workers, although harsh working conditions characterised by long working hours, low wages or the proliferation of diseases such as tuberculosis among home-based workers qualified these considerations (PUERTAS-NOVAU, 2012). Despite

the difficulties of counting how many there were, the number of women garment workers in Barcelona in 1917 has been put at ten thousand, of whom some eight thousand worked at home (BALCELLS, 2015, 176).

With a distinct profile from that of home-based garment workers, the first famous dressmakers who dedicated themselves to haute couture began to sign their productions: the Marie Berthe sisters, Maria Montagne, Maria Molist, Madame Lebrun and Madamen Renaud, the latter two of French origin who had settled in Barcelona (SOLÀ, 2006, 399; CASALS-VALLS, 2012, 89). These dressmakers were familiar with French couture trends, were well versed in anatomy in order to achieve a good fit and required fine fabrics and materials (KAY, 2006). The dressmaking profession slowly began to become more professional in the last third of the 19th century. Technique and methods developed in step with the demands of a bourgeoisie whose consumption of clothing was on the rise. The registration of patents linked to the system of “pattern cutting” or “ladies’ garment making” proliferated between 1887 and 1902, most of which were

registered by women. The *Anuari Riera* yearbook of Barcelona listed 13 “dressmaking” academies in 1896, and this number increased steadily in later years (CASALS-VALLS, 2012, 90-91). Fifty-eight percent of fashion and dressmaking shops, 55% in corset making and 68% of “lace-makers with an open shop” were owned by women (SOLÀ, 2004, 64).

Women were also present in family-focused businesses or else autonomously during the 19th century, with a greater presence in those traditionally considered appropriate and suitable for female roles at the time. Such was the case of the sale of foodstuffs (fruit and vegetables) in Barcelona’s markets, where women represented 90% of those employed. As noted earlier, they were present in the clothing sector as home workers as well as owners of small workshops and shops in Barcelona. They owned 30 “secret lodgings” – brothels in Barcelona, which represented 42.5% of existing brothels – and they owned two photography studios by the end of 1869. They had a lesser presence in managing laundries in the city of Barcelona, where only

Women's jacket and skirt set
1870-1876
Ribbed silk and silk moire
© photography: MHC (Manel Larriba)

10 of the 47 in operation (21.2%) were managed by women (SOLÀ, 2004, 63-64), although the number of women laundresses, at least in Barcelona, increased throughout the century (TATJER, 2002).

The legislation that was implemented throughout the 19th century – Code of Commerce (1829 and 1888), Stock Exchange Code (1831) and Civil Code (1889) – was unfavourable to the participation of women as independent owners. It was less restrictive in the case of widows, as they were able to act more freely, although not in all economic sectors (SOLÀ, 2006).

As a result of the Moyano Act, which aimed to reduce illiteracy, a corps of teachers was set up within the Spanish educational system that incorporated women to be in charge of instructing girls, although the method of access to studies, training and working conditions were divided according to sex (CORTADA, 1999, 2000). Consequently, from the mid-19th century, young women who studied and worked as teachers made teaching one of the first professions to incorporate women, an incorporation that was facilitated by identifying the instruction of girls, especially at infant ages, with an extension of the socialisation developed by the mother figure. They were significantly first incorporated into infant education and then into rural schools. It was more difficult for them to gain access to teaching at an intermediate level, and they were excluded from teaching in higher education (BALLARÍN, 2006; FLECHA, 2003). They also worked as governesses in wealthy families and public schools: 15 women ran private schools in Barcelona in 1849, representing 20.5% of those in operation (SOLÀ, 2004, 63).

The first female university graduates began to emerge by the end of the century. Doctors Dolors Aleu, Elena Maseras and Martina Castellví, in 1879, 1882 and 1881, respectively, were the first three women to graduate.¹ They did so in the field of medicine because these studies represented a less abrupt break with social canons at the time and, like teaching, were conceived as

an extension of the care work associated with motherhood. Nonetheless, pioneering women university teachers, few in number and linked to the wealthy classes, had to overcome many problems in order to graduate and be able to transform their degrees into professional accreditations that would allow them to practice their profession. Despite the obstacles, they managed to practise medicine in private clinics or institutions not dependent on the State. They participated in medical and pedagogical congresses, continued studying, defended doctoral theses, and researched and published (FLECHA, 2003).

A small number of women from the wealthy classes were active in the artistic and cultural sphere, despite the difficulty of documenting women's careers. Women from this social class often took music, drawing or painting classes during their educational period as a form of display or distraction rather than with the intention of becoming professionals. In any case, some of them, such as Josefa Massanès González, published poetry in 1841 and thirteen years later became an honorary member of the Barcelona Academy of Belles Lettres, as well as a member of various scientific and literary corporations. Ángela Grassi, born in Italy and settled in Barcelona, also published poetry and edited the magazine *El Correo de la Moda*. The painter Elionor Carreras i Torrescasana developed her artistic activity during the early years of her marriage to the painter Modest Urgell i Inga (SOLÀ, 2004, 60-62). The first women enrolled in the School of Arts and Crafts in Barcelona date from the 1884-1885 school year (Rius, 2001, 84), and several women artists were already exhibiting in galleries by the end of the century (RODRIGO, 2017). For example, the first woman painter to exhibit in the city of Girona was Martiriana Boada, at the Provincial Exhibition of Fine Arts in

---

1 Aleu enrolled in the Faculty of Medicine in 1874 and completed her studies in 1879. It was not until 1882 that she was given permission to take her licentiate examination, and she obtained her PhD at the Central University of Madrid in that same year. Martina Castellví completed her degree in 1881 and her PhD the following year. Maria Elena Maseras completed her degree in 1878 and, like her classmates, did not obtain permission to take her licentiate examination until 1882.

1872, followed the year after by Pilar Nouvilas and Ramona Banquells (FAXEDAS, 2020, 68).

In short, the diverse presence of women in the labour market in the 18th century, as in previous periods, is unquestionable. As a result of the industrialisation process, women continued to combine productive and reproductive work in this new industrial society. They took part in industrial work, which was the main activity during this historical period, both in the textile sector, the leading sector in Catalonia, where the female workforce was very significant, and in other industrial sectors, such as the cork industry. Their salaries were lower than men's, and they were usually positioned in the lower hierarchies, but their wage contributions were crucial to family economies and they helped to industrialise Catalonia. They continued to participate in rural work and domestic service, as they had done in previous periods. The latter sector was gradually concentrated in the cities and became one of the ways for young, single, non-local women to enter the urban labour market. A large number of women workers were occupied by home-based work, which could be more easily combined with housework, understood as an exclusively female responsibility. Women gradually began to be present in professions that required a certain degree of education in the last third of the century. They were also preparing for the changes that urban and industrial developments and modernisation of the service sector would bring about for women's work as early as the beginning of the 20th century.

BIBLIOGRAPHY

ALVARADO COSTA, Joaquim (2022), "Aproximación al trabajo femenino en el sector corchero catalán (c. 1850-1940)", *Arenal*, 29, January-June, pp. 97-125.

ARBAIZA VILALLONGA, Mercedes (2000), "La 'cuestión social' como cuestión de género: Femenidad y trabajo en España (1860-1930)", *Historia contemporánea*, no. 21, pp. 395-458.

ANGLÈS SANAHUJA, Jordi & GRAU I PUJOL, Josep M. (2014),

"Anar a servir: Les minyones a Montblanc durant la primera meitat del segle XX (1930-1950)", *Podall*, no. 3, pp. 147-164.

BALCELLS, Albert (2015), "Les dones treballadores a la fàbrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX", *Catalan Historical Review*, no. 8, pp. 171-180.

BALLARÍN, Pilar, "Educadoras", in Isabel Morant Deusa (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina, vol. III, Del siglo XIX a los umbrales del XX*, coord. by Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS & Asunción LAVRIN, pp. 505-522.

BORDERÍAS, Cristina (2003), "La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno", in Lina GÁLVEZ & Carmen SARASÚA (ed.), *¿Privilegios o eficiencias? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alacant, Publicaciones Universidad de Alicante, pp. 247-249.

BORDERÍAS, Cristina (2006), "El trabajo de las mujeres: discursos y prácticas", in Isabel MORANT DEUSA (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina, vol. III, Del siglo XIX a los umbrales del XX*, coord. by Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS & Asunción LAVRIN, pp. 353-379.

BORDERÍAS MONDEJAR, Cristina (ed.) (2007), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea: 1836-1936*, Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, Icaria.

BORDERÍAS, Cristina & LÓPEZ GUALLAR, Pilar (2003), "A Gendered View of Family Budgets in Mid-nineteenth Century Barcelona", *Histoire & Mesure*, XVIII-1/2, pp. 113-146.

BORDERÍAS, Cristina & FERRER, Llorenç (2015), "Hogar e industria textil. Mercado de trabajo y estrategias familiares en Catalunya (1900-1936)", *Historia social*, no. 81, pp. 3-27.

BORDERÍAS, Cristina & FERRER, Llorenç (2017), "The Stem Family and Industrialization in Catalonia (1900-1936)", *The History of the Family*, 22/1, pp. 34-56.

BORRELL-CAIROL, Mónica (2016), "La feminización del servicio doméstico. Barcelona, 1848-1950", *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican*

Population Studies, vol. 34, no. 1, pp. 25-62.

BORRELL-CAIROL, Mónica (2020), "Trabajo y género: una visión a largo plazo", in Mariela Fargas Peñarrocha (ed.), *Alternativas: Mujeres, género e historia*, pp. 181-208.

CARBONELL, Montserrat (2005) "Trabajo femenino y economías familiares", in Margarita ORTEGA LÓPEZ, Asunción LAVRIN & Pilar PÉREZ CANTÓ, *Historia de las mujeres en España y América Latina, vol. II, El mundo moderno*, Madrid, Cátedra, 2005, pp. 237-262.

CARRASCO, Cristina; BORDERÍAS, Cristina & TORNOS, Teresa (2011), "Introducción" in Cristina CARRASCO, Cristina BORDERÍAS & Teresa TORNOS, *El trabajo de cuidados: historia, teoría y políticas*, Los Libros de la Catarata, pp.13-95.

CASAL-VALLS, Laura (2012), "Aproximació a la figura de la modista a final del segle XIX: de la producció anònima a l'etiqueta", *EMBLECAT, Estudis de la Imatge, Art i Societat*, no. 1, pp. 83-92.

COLOMÉ, Josep (2017), "Comunitat, societat i gènere en el món rabassaire a les terres de l'Ainoia i l'Alt Penedès en el segle XIX", *Miscellanea Aqualatensia*, no. 17, pp. 155-186.

CORTADA, Ester & SEBASTIÀ, Montserrat (1988), "La dona i la institucionalització de l'educació" in Mary NASH (coord.), *Mès enllà del silenci*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 210-211.

CORTADA, Ester (1999), "De la "calcetera" a la maestra de escuela: expectativas y activismo profesional", *Arenal*, vol. 6, no. 1 (January-June), pp. 31-53.

CORTADA, Ester (2000), "El acceso de las maestras al magisterio público en el siglo XIX: ¿concesión o logro profesional?", *Historia Social*, 38, pp. 35-55.

DOREL-FERRÉ, Gràcia (2003), "La Qüestió de les colònies industrials: un fenomen discutit de la història industrial de la Catalunya dels segles XIX i XX", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. 14, pp. 97-112.

ENRECH, Carles (2005), *Indústria i ofici: conflicte social i jerarquies obreres a la Catalunya tèxtil (1881-1923)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.

ENRECH, Carles & MARTI, Xavier (2009),

"La transformació d'uns vells espais de vida i treball", in Isabel RUIZ (coord.), *Les colònies industrials*, Departament de Cultura i Mitjans Audiovisuals, Museu d'Història de Catalunya, pp.18-46.

FAXEDAS, Lluïsa (2020), "El llegat d'unes grans creadores no sempre conegudes", *Revista de Girona*, no. 319, pp. 68-69.

FERRER ALÒS, L. (1994), "Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Catalunya Central (siglos XVIII-XX)", *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies*, vol. 12, no. 2-3, pp. 199-232.

FERRER ALÒS, Llorenç (2012), "El creixement divers de la Catalunya del segle XVIII. Protoindustrialització?", *Catalan Historical Review*, no. 5, pp. 195-209.

FERRER ALÒS, Llorenç (2017), "Més enllà dels gremis i de les fàbriques d'indianes. La diversitat de formes de produir a la Catalunya del segle XVIII i primera meitat del s. XIX", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, no. 83, pp. 183-211.

FLECHA GARCÍA, Consuelo (2003), "Los obstáculos a la entrada de las mujeres en el empleo cualificado formación y profesionalización", in Lina GÁLVEZ & Carmen SARASÚA (ed.), *¿Privilegios o eficiencias? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alacant, Publicaciones Universidad de Alicante, pp. 57-78.

GÁLVEZ, Lina & SARASÚA, Carmen (ed.), *¿Privilegios o eficiencias? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003.

GARCÍA BALAÑA, Albert (2003), "La fabricació de la fàbrica: treball i política a la Catalunya cotonera (1784-1884)", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XIV, pp. 188-200.

GRAU I PUJOL, Josep M. (2014), "El servei domèstic a la ciutat de Tarragona: minyones, criats i mossos en el padró d'habitants de 1844", *Estudis de Constantí*, no. 30, pp. 95-140.

ITURRALDE, Martín (2017), "Les dones en l'economia, la política i la cultura catalanes. Segle XIX-1920: una aproximació a la historiografia", in Raquel CASTELLÀ (coord.), *Dones: història i memòria a Catalunya*, pp. 59-67.

ITURRALDE, Martín (2020), "Trabajo infantil y género en

- el servicio doméstico barcelonés, 1792-1850”, *Arenal: Revista de historia de las mujeres*, vol. 27, no. 2, pp. 463-494.
- KAY, Alice (2006), “Retailing, respectability and the independent woman in nineteenth-century London”, in Robert BEACHY, Béatrice CRAIG & Alastair OWENS (eds.), *Women, Business and Finance in Nineteenth-Century Europe: Rethinking Separate Spheres*, Oxford, Berg, pp. 152-166.
- LÓPEZ ANTÓN, Margarita & MUTOS XICOLA, Céline (2021), “Nutriendo la economía familiar nodrizas, incluidas y salarios en Cataluña y Baleares (1700-1900)”, in Carmen Sarasúa (ed.) *Salarios que la ciudad paga al campo: las nodrizas de las incluidas en los siglos XVIII y XIX*, Universitat d’Alacant, Servicio de Publicaciones, pp. 132-173.
- LÓPEZ GUALLAR, Pilar (2014), “Naturales e inmigrantes en Barcelona a mediados del siglo XIX”, *Barcelona Quaderns d’Història*, no. 11, pp. 70-92.
- NASH, Mary (1995), “Identitat cultural de gènere, discurs de la domesticitat i definició del treball de les dones a l’Espanya del segle XIX”, *Documents d’anàlisi geogràfica*, no. 26, pp. 135-146.
- NASH, Mary (2010), *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*, Departament de Treball – Generalitat de Catalunya.
- NIELFA, Gloria (2006), “La regulación del trabajo femenino: estados y sindicatos”, in Isabel Morant Deusa (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina, vol. III, Del siglo XIX a los umbrales del XX*, coord. by Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS & Asunción LAVRIN, pp. 313-351.
- PÉREZ-FUENTES HERNÁNDEZ, Pilar (2003), “Ganadores de pan y amas de casa: los límites del modelo de ‘Male Breadwinner Family’. Vizcaya, 1900-1965”, in Lina GÁLVEZ & Carmen SARASÚA, *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, pp. 217-240.
- PUERTAS NOVAU, Sílvia (2018), “La màquina de cosir i la història social de les dones, dues vides paral·leles”, *Datatèxtil*, no. 38, pp. 31-39.
- RIUS, Núria (2001), “La Llotja, un espai per a les dones?”, *Revista de Catalunya*, no. 158, pp. 69-92.
- RODRIGO, Isabel (2017), “Las artistas catalanas, su lugar en la revista ‘Feminal’ (1907-1917)”, *Locus amoenus*, no. 15, 2017, pp. 223-244.
- SARASÚA, Carmen (1994), *Criados, nodrizas y amos: el servicio doméstico en la formación del mercado de trabajo madrileño, 1758-1868*, Madrid, Siglo XXI.
- SOLÀ, Àngels (2004), “La societat barcelonina en una època de canvis”, *Barcelona: quaderns d’història*, no. 11, pp. 39-68.
- SOLÀ, Àngels (2006), “Las mujeres y sus negocios en el medio urbano”, in Isabel Morant Deusa (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina, vol. III, Del siglo XIX a los umbrales del XX*, coord. by Guadalupe GÓMEZ-FERRER MORANT, Gabriela CANO, Dora BARRANCOS & Asunción LAVRIN, pp. 381-403.
- TATJER, Mercè (2002), “El trabajo de la mujer en Barcelona en la primera mitad del siglo XX: lavanderas y planchadoras”, *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, Universidad de Barcelona, vol. VI, no. 119 (23).
- TUSELL LATORRE, Tura (2020), “‘Anar a servir’ Una aproximació al servei domèstic i al treball de les minyones a partir de fonts demogràfiques Catalunya, 1848-1930”, Master’s Thesis, Universitat de Barcelona.
- TUSELL Latorre, Tura (2022), “Las nodrizas internas en las incluidas de Barcelona (siglo XIX)”, *Congreso Internacional Contemporáneas: Políticas, trabajadoras y hacedoras de sociedad*, coord. by Fundación Juana de Vega, Universidade de Santiago de Compostela.

The Urgell canal, a human miracle

Francesc Canosa Farran

Journalist and writer (FCC Blanquerna-URL)

The Urgell canal is more than just a waterway running from El Tossal (La Noguera) to Montoliu de Lleida (El Segrià). It is a web that has been spun over the vast plains of Western Catalonia: 144 kilometres of main canal; 76 of auxiliary canal; 4 main irrigation canals adding up to a further 102 kilometres; 3,000 kilometres of distribution and drainage ditches. Dozens of tunnels and constructions to weave the water, and like a neon needle of universal engineering, the Montclar tunnel: 4.917 kilometres long. The longest tunnel in Europe throughout a century. Because the canal was likewise one of the most important, colossal and complex hydraulic works on the planet at the time it was built, and one of the most transcendental in Catalonia, impacting the rest of the world. When construction begins in 1853 and when it ends in 1861 (the first farm is irrigated in 1862), the possibility of it, of its existence, is unthinkable. Such a thing has never before been seen. The canal is the future, tomorrow. The canal is a miracle.

The marvel involves transitioning from brown misery to green hope. From the royal desert to the royal garden. From dry land to irrigated land. From drinking some days to drinking every day. From not seeing to seeing. From nothing to everything. The water reaches more than 70,000 hectares of a barren land stretching over 4,862 square kilometres: the largest irrigated area in Europe. The great distant West of Catalonia. The Catalan West. The Imposing Ponent. The unleashed Terra Ferma. The vast plain, loose spotted tablecloths: the country on the horizon. In other words: L'Urgell, Pla d'Urgell, La Noguera, El Segrià, Les Garrigues (and even though it is not

irrigated by the canal, La Segarra). This was a desert. From Montmaneu (La Panadella) to Fraga, the Franja de Ponent: the former "camí ral", or royal road. The canal is a human miracle. A miracle made on earth, not in heaven.

It is the phenomenon of multiplying flesh and bone. First, there are the people. In 1860, there are 67,841 inhabitants in the entire geography of the irrigated area (from 1862). In 1910, 90,741. In 1924, 124,582. In 1990, 230,466. At the turn of the 21st century, some 341,000 inhabitants. They begin to arrive, like a pilgrimage towards the future, descending from the mountains, from the Pyrenees. Those already there are also beginning to shoot up, growing, reproducing: the generations born here between 1875 and 1936 have grown by six centimetres. The book of the earth claims that the worst harvest is failing to sow. The land planted, the land fertilised, the land sprouting and resprouting and bearing fruit. The value in 1860 is 460 pesetas per hectare. In 1910, 1,800 pesetas. In 1924, 3,500 pesetas. In 1990, 2 million pesetas. In the early 21st century, 25,000 euros per hectare. The price of land increases by 300 percent in the first fifty years of canal irrigation alone (between 1862 and 1912). Sweat is the mother of miracles.

To sweat and to irrigate. Like a tree, we carry everything inside us. From root to fruit. Everything yet to come, to plant, to prune, to harvest, to eat. In this country, a cluster of 77 confederate towns and villages, with 98,057 hectares of arable land, in other words, in the language of the country: 225,000 daily wages. A daily wage is our daily bread. A daily wage

is the bit of land that can be worked in a day. A daily wage is a micro-country within the country. A daily wage is 4,368 square metres. It is the jigsaw country. The country shattered into pieces: each with its own little slice, its own shred of land. The country of small houses and small vegetable gardens. The country of the median. Smallholdings (and Catalonia is a smallholder). The geography of the immense economically and socially balanced plain. The canal is a passport, a homeland, a nationality, a destiny. A new State confederated by water, a new state of mind in every section through which it passes.

The canal's water boosts the value of crops by 600 percent. From a shipwreck of dry land: cereals, vines, olive trees, almond trees and the like that depend on the heavens. On that arbitrary, capricious, sporadic water. From a geography where no rain falls, not knowing how to rain, to permanent, constant water, like a faithful downpour that intensifies, reproduces and increases cereals like never before. Giving birth to the kaleidoscopic green of fodder, vegetables... and that sweet gold: fruit. Life forms that would not exist without water. The miracle of this drizzle that falls not from the heavens: from 7 cubic metres per second in 1862 to 33 cubic metres per second, its trademark. From 10,000 irrigators irrigated in 1882 to more than 20,000 in the 21st century. Although it all costs a lot and is extremely long-term.

On 1 October 1346, the powerful James I of Urgell, Count of Urgell, writes a letter to the *paers* (councillors) of Manresa requesting a professional who works miracles: Guillem Catà. This architect from Barcelona can make it rain. He sets to work on the Manresa irrigation canal in 1339. Water brought to the home and to the land. Twenty-six kilometres of irrigation canal. Thirty-four stone bridges. Seventy small bridges. A major work of engineering: the most important of the late Middle Ages in Catalonia. A great joy for health, the economy, food and the future. A great little marvel.

James I of Urgell also seeks a miracle: to build the Urgell canal. So he summons Catà.

The initial project thus begins. The architect arrives at the original luxurious home of the Counts of Urgell: Formós Castle in Balaguer. Catà accepts. The architect views the West as a vast hieroglyphic. Especially a place, a place name, a word, a reality: Montclar (La Noguera). A mountain range of impenetrable rocks. In order to build the canal, one needs to bore through Montclar (about ten kilometres from El Tossal, where the canal starts). It involves opening the door to that great esplanade, the great Urgell, allowing the water full play towards the horizon. Montclar is and always will be the grand equation to be solved. But that first dream of the project fails to move forward. For many reasons.

All is against it. James I mysteriously dies in 1347. The geopolitics of the county changes. Technical issues remain in order to be able to bore through Montclar... The first project's time expires suddenly. But the dream of the canal has begun. And its reality has to be imagined. The seed, the desire for water, the thirst for thirst, has already been sown. That first desire turned into a project will be

The Canal d'Urgell at the Salt del Duran, in Gollmés, Mollerussa

© of the photograph: Francesc Canosa

followed by 15 more until the canal is completed. A total of 16 projects and 5 centuries. All to establish one of the great pacts of Catalonia since 1714, representing the first major territorial and emotional readjustment. A country agreement that updates the bilateral relations between the County of Barcelona and the County of Urgell, because, especially with the canal, a country and a model of a country are glimpsed in every sense of the word. It is a work of State to change a state of mind.

Second project. Charles V arrives and the dream of the canal is dusted off in 1506, but the dreamlike matter is passed on to his son, Philip II. He journeys three times to Western Catalonia. Plans are drawn up. They intend to build a large irrigation canal that will cut across the entire west as far as Lleida. Idea: for a bourgeoisie and a peasantry from town and country. The County of Barcelona-County of Urgell spirit remains alive. What happens? A clash between the power of the people and the power of the crown. Failure. Oblivion. Farewell... but for a short time.

Third. Between 1589 and 1600. The East-West pact returns. A partnership is formed between Barcelona's Council of One Hundred and the human structure of the peasantry of L'Urgell. It results in nothing. The country's financial difficulties are cited, as it is claimed that such a large-scale project cannot be carried out. But the spermatozoon reappears.

Fourth. 1614-1762. Shoots of the post-1714 material and spiritual spirit of the counties of Barcelona and Urgell. A "merchant" from Anglesola, Pere Ripoll, descended from a line of nobles from L'Urgell, presents a memorial to Barcelona's Council of One Hundred: the canal must be built. The West-East boomerang returns. One can smell this delightful water; one can touch it. So much so that it is presented to Philip V in 1726. He wants to build a two-way water motorway: an irrigation ditch and a canal for navigation. Even the numbers are calculated. What happens? Divisions and clashes on all sides: the Church and the rentiers; the banks and the Council of One Hundred; the citizens in

the East who do not want to pay for the water of those in the West; the Barcelona traders importing wheat claim there is no lack of food. But a path is opening up: spiritual and real. A dirt track, between the east and Ponent, between Barcelona and L'Urgell, impassable since 1550, is beginning to be glimpsed, to be trodden, to be travelled.

Fifth. 1737. Philip V returns, and he is joined by the Marquis of Verboom, a military engineer in the King's pay. And also Jaume Durant, president of the Barcelona Board of Trade. An avalanche of surveyors and military engineers arrive in the West. Moreover, it is all to be done with an initial campaign of public subscriptions. A canal built by all. But it all collapses under its own weight: it costs too much money.

Sixth. 1749-1755. An attendant to Philip V appears: the jurist Josep Francesc de Alòs i de Rius. He travels to the West in 1753. He quickly commissions the military engineer Bernardo de Lana. He comes up with the design for two dams (at Tiurana and Camarasa). Maximum power. A lot of money. He pushes ahead, but the project is flooded with lies, rumours, unfavourable opinion, like an epidemic. There are fears that the water is harmful to public health. Even the reports from the University of Cervera's Faculty of Medicine that disprove this fail to calm the people. The water is not going anywhere.

Seventh. 1765. Resumption of the Barcelona-Urgell dialectic. The return of the Barcelona Board of Trade and the peasantry from the West. The idea of a two-way motorway is back: one for watering, the other for navigation. It is a big dream, so a study is conducted for the canal to drain in Torredembarra. What happens? Well, the Spanish government and the monarchy are neither in the mood for water nor for investing in Catalonia. Not one real.

Eighth. 1769-1770. It is like a second part of the previous one: the basic structure is taken in all its senses. A dam is added in Àger, bridges, filigrees. More aesthetics than real possibilities. Result: unfeasible. Too much

money and too little will to loosen state coffers.

Ninth. 1779-1786. A third part of the other two previous parts. A new member: the powerful Economic Society of Friends of the Country of Tàrraga. Joining them are renowned architects such as Tomàs Soler Ferrer and Joan Soler Faneca. Everything is doubled here. The two-lane motorway returns: irrigation and navigation. A dam at Oliana. Studies of the land are conducted. Everything progresses, but war does not understand water. The wars against England and France (1779-1801) and the French Revolution (1789) are a major obstacle. But there is also a parallel conflict that remains forever alive: misunderstandings and anger between Barcelona (Board of Trade) and L'Urgell (Economic Society of Friends of the Country of Tàrraga). Nothing.

Tenth. 1816. The genesis of a cluster. There are the University of Cervera, Barcelona's Board of Trade, the Captain General of Catalonia and the peasantry of the West. A partnership

between civil society and the State. Public and private. Tomàs Soler Ferrer designs a dual canal for irrigation and navigation. In 1817, the first stone is laid at La Sentiu de Sió, next to Balaguer. Calculations are once again made: the obligation of giving some of the fruit to the towns irrigated by the canal. Transport routes to carry the food to the port of Barcelona and for export. But the same old problems come into play again: money and technology. Another constant is added: the mistrust of the peasants, the people. They want it, but cannot envisage it. There is a chronic curse: years of bad harvests. Rain is obviously not falling.

Eleventh. 1825. The cluster returns: Barcelona's Board of Trade, Lleida Provincial Council, peasants, landowners and, increasingly, the civil society of L'Urgell. The Lleida architect Antoni Cellés now does the drafting. The vision changes. Pay attention to this project, for a genesis is already occurring. A canal purely for irrigation. The dam at El Tossal. International collaboration with French engineers. A workforce made up of prison inmates (to save money). The first stone is

Urgell canal construction works at the end of the nineteenth century

© of the photograph: Arxiu de la Comunitat General de Regants del Canal d'Urgell

laid in 1829. And this laying of stones ends in 1833. The first Carlist War and the slow boil of disturbances in the political cauldron make everything barren.

Twelfth. 1842. The people of Ponent break away. And they make do on their own. Lleida Provincial Council, landowners, peasants, inhabitants of L'Urgell. The architect Antoni Cellés is maintained together with his original plans. El Tossal as a dam. A canal strictly for irrigation. One can almost see the water gushing out. But Spain goes boom! The year 1843 is atomic. Conspiracies against the government of General Espartero. The State bombs Barcelona from Montjuïc Castle. The inhabitants of Barcelona revolt against the State because they are starving and have nothing but misery. And absolutely nothing else.

Thirteenth. 1847. A group of businessmen from Barcelona and Ponent back the project. Powerful. For example, one of them has a future: Pere de Andrés Puigdollers, a renowned engineer and owner of the great agricultural plain of Raimat (El Segrià). They combine a mix of other studies. But the problem here is that the concessions (extended until 1851) to complete the canal are expiring. Because they cannot come to an agreement, because the beast is too big, because there is a lack of leadership. There is a lack, a lack of everything.

Fourteenth. 1851. The engineer Jeroni Ferrer Valls takes the reins now. A real technologist: he builds Spain with infrastructures. Moreover, he thinks. The engineer Pere de Andrés Puigdollers remains on the project. The partnership between East and West continues. An agreement is signed in Lleida between promoters and representatives of the board that has been formed to build this canal. But the same thing happens as always: the concession expires because it begins to founder. Unfinished, unfulfilled, overstretched, the canal floods, drowning everyone with work, sweat and complexity. But above all, it is never ever possible to overcome this lack of water.

When, in August 1852, all these enthusiastic people sign the fourteenth project to build the

canal, the drought in the West is one that is to be remembered from time immemorial. From Montmaneu to Fraga (about a hundred kilometres), the voice of the people cries out in the press: "We are almost without drinking water, and resignation has very formally set in many days ago in a large part of L'Urgell. It seems impossible that we have been condemned to see, for so many centuries, how misery expels at every step the few inhabitants of one of the most fertile countries that can be found: it would be a paradise with water; it is a wasteland without water." What's more, the cereal harvest is so meagre that it can be held in one's fist. The epidemic is spreading to the olive trees, crying out that it will take them four years before to produce olives again. Here, in this desert of empty pockets, drought is "the misery that threatens the working class, and the probability of many crimes if the government fails to give special preference to allocating funds". The desert here is a sea of despair.

So the summer passes and the drought remains. Autumn and winter arrive and rain does not fall, but the fifteenth miraculous water project does indeed arrive. A public limited company is set up in Barcelona with 32 million reals (16,000 shares of 2,000 reals). It is backed by the leading bank: Banco de Barcelona. Ahead lies a steady stream of peasants from the great plains who pricked up their ears because they once again heard rain. The project holds water: a royal authorisation dated 28 November 1852. But the promoters transfer the concession to a brand new company: SA Canal d'Urgell. This is the sixteenth liquid dream. The same promoters are behind the fifteenth and sixteenth projects: the Girona family and their trusted partner Joan Baptista Clavé (Girona Hermanos, Clavé y Compañía). This already indicates that they will be among the richest families in Catalonia, Spain. And they are from Tàrrrega, L'Urgell. They make this five-century miracle a reality.

The Girona family typifies a new, flamboyant and singular bourgeoisie that is building the future. The Girona family sets up the Banco de Barcelona, the first private bank in Spain. Money is sought to make things that make

more money. The Girona family makes them in their metalworking plants. More things are produced there that allow them to manufacture tracks and build a railway from Zaragoza to Barcelona. A line from Barcelona to Granollers. Roads. Bridges. Mines... They make things everywhere: commerce, industry, finance, agriculture... A spider's web. The Girona family thinks, creates and sets up more than 70 companies. They are the major investment group (followed far behind by the Güell family), the vast fortune. A family that has tattooed on its skin, on its brain, on its pocket and on the Remei Castle's lintel of genetic neon principles: "Man makes his home and his home makes the man."

The castle is a model, paradigm, agricultural estate in Europe, the oldest winery in Catalonia and the canal's symbolic capital. The Girona family buy the land and the castle, as the first stone of the dream of water. One of the laboratories of the Industrial Revolution in Catalonia and Europe is set up here in the desert of L'Urgell. The Urgell desert is the nuclear test of the new world. This is the Girona method: seeing and doing everything where there is nothing. They see green where there is desert. They make the canal, which carries water, which will bear fruit; they build the railway, which will bring food to those wanting to eat. Everything neatly tied together, everything put to good use. The Girona family turn the Ponent plain into "the granary", the larder of Catalonia and Europe.

We are witnessing the conquest of the Catalan West. Precisely at the same time as the conquest of the American West took place. A new mythology is born. If the Americans are rushing towards California, the Golden State of gold, of progress, of the future, of the American dream, in Catalonia, the liquid gold of water is carried to the home. And this gold will produce a new gold that will be traded everywhere, a sweet gold: fruit. The peasants are the Catalan cowboys and agriculture is the launching pad for the future of a country, of industry. The Urgell canal is a Catalan dream.

A dream that is an ongoing agreement spanning the centuries, generations, political, social, economic changes... A Barcelona-Ponent pact. Country-city. Bourgeois-peasants. An interclass partnership that allows people from different walks of life to benefit: bourgeoisie, rural landowners, all manner of peasants, liberal professionals... Towns and villages are not abandoned. And they multiply. All kinds of migrations occur: they come down from the Pyrenees to the water plain to make a living; there are incessant movements of people from throughout Ponent and its borders (Barcelona, Tarragona); permanent communication and interaction of technical (engineers, foremen...) and financial individuals (bankers, businessmen, owners...) between Barcelona and Ponent (the canal has many capitals: Ponts, Agramunt, Tàrrrega,

House on the Urgell canal, Mollerusa, 1904

© of the photograph: Arxiu de la Comunitat General de Regants del Canal d'Urgell

Remei Castle, Lleida... and its official one: the canal house is located in Mollerussa).

The canal is an antidote to a country that is threatening to migrate towards the city, to empty itself, rooting people to the land, to home. The canal is also an initial liberation of a new Catalonia that glimpses the turn of the century and changes the country's ophthalmology. The country begins to envisage the possibilities from the Catalan West of the vast minority (Ponent) in the face of the Catalan East of the small majority (Barcelona). While the city of Barcelona is still small, enclosed, walled in, everything is shattered with the beginning and design of the canal's construction. The mental and physical "walls" are torn down here before Barcelona. Suddenly, a country is seen, an "us". The Catalonia of the 19th, 20th and 21st centuries is outlined here.

The canal is a human plough that carves out the frontier of a new State created by water and a state of mind thanks to what water can give. The old and the new. The known and the unknown. A world that is departing and one that is arriving. The canal is an explanation, an answer to the questions of the days tied to the soil. A saying and a doing. While Catalonia also begins a cultural *Renaixença* (rebirth) that recovers its language, its culture, its spirit... a constructive, material, real *Renaixença* is made here. Although it remains true that it also has another side.

In 1853, the budget for the works (set to begin at the end of that year) is 57,642,695 reals. On 31 December 1861 (less than three months before irrigation is set to begin), the cost of everything (canal, irrigation ditches, additional works, expropriations, interest...) is 93,132,695 reals. This is the reality. And the other reality, that of the money of the company that is doing the work, SA Canal d'Urgell: 76,042,000 reals. Shares, capital increases, subsidies... A deficit of 17,090,695 reals... plus interest and the cost of maintaining the canal. Threats of suspension of payments. Confrontation between the company and irrigators. Laws. Amendments. Rejections. Reversals. Levies. The ninth

noose: the peasants were forced to give a ninth of their harvest to the canal company. The ongoing struggle between the company and the irrigators: the former wanted the concession to last forever and the latter wanted it to end after 99 years. Ending in 1964. A victory. The peasants take a stand against the General Community of Irrigators of the Urgell Canal: concessionaires in perpetuity. The canal for the children of the miracle country. But the sweat comes from everywhere.

First, more than fifty years had to pass. It was not until the early 20th century that the water of the canal bore the first fruits of its crops. A miracle requiring an overdose of faith. There is a need to inoculate a new state of mind in the peasants who had to rewire their heads from dry land to irrigated land. Thinking, reflecting, preparing, growing new crops, mechanisation, expenditure. And it all intends to irrigate a landscape, a real moral scenography: a will to reconcile the rich and poor. It all aims to engender: agriculture, economy, demography... It is costly, anxious, depressing, ruinous, bleak... and also lethal. What brings life also brings death.

Malaria affects more than 70 percent of the land through which the canal passes between 1853 and 1870. Many of the people who welcomed the arrival of the water in the towns and villages with pots, glasses, blunderbusses, parties, laughter, joy... became fevered, sick and even died because of those stagnant, poisonous, viral waters and the fact that mosquitoes were responsible for spreading it as they flew about everywhere. It will take much health, much waiting, much trust and hope... and many people to make it happen.

We estimate that between 12,000 and 15,000 people are building the canal. It is difficult to know the exact figures, but of this initial overall figure, some 10,000 or 12,000 have to be peons, casual labourers, manual workers. Most of them are residents of all the towns and villages who labour on it as the construction work passes through their homes. It is a decisive economic source for the future of the people, their families and

their towns and villages, as the money allows them to buy land, to have a financially viable rural future and to leave behind an ancestral, ancient self-sufficiency based purely on food. In addition, subsequently, many locals will continue to work throughout the year in maintaining the canal or as salaried workers in direct jobs: canal workers, watchmen, technicians... There are some 500 or 600 bricklayers carrying out the work among the total number of people. There are also: engineers, technicians, office staff, lawyers, businessmen... which could total 200 or 300 people. And finally some 1,500 prisoners, which could be as many as 2,000.

Prisoners arrive from various jails throughout the State, but most of them are predominantly from Catalonia. The convicts are used in cases of difficulty, hardship and danger at specific points of the work. The main point is the Montclar tunnel. It is extremely complex, as 14 shafts are made on top of the rock, all with pick and shovel. This translates into something deadly. An open buffet of diseases: tuberculosis, typhoid, hepatitis, cerebral ictus, tumours, gangrene... Accidents: falls, burns, drowning... But also murders, shootings, stabbings, escapes, suicides... It is difficult to put a figure on how many prisoners die during the work. Some official data, gleaned from death certificates, although here there is another problem, since dead prisoners are only buried in a cemetery if they have received the sacrament of extreme unction, but if not, they could end up being buried anywhere, with no information, no record, nothing.

All this only if we refer to the (most difficult) period of the construction of the Montclar tunnel. Thus, according to the death certificates, there would be 185 corpses between 4 October 1856 and 22 September 1861. Another document (*El cuaderno de defunciones especial y peculiar para las que ocurran en la Enfermería de este Túnel de Montclar durante este año de 1861 y el de 1862*) records 121 corpses between January 1861 and February 1862. It is difficult to know how many prisoners we are talking about. In any case, there are hundreds...

This is why the Urgell canal is not merely a water canal. No. The canal is not made of stones or water. The canal is made of skins, sweat, struggles, sadness, joys, hopes, illusions, headaches, disappointments... A human canal. Unseen. Unbuilt. Unconstructed. There is a technical, engineering and scientific canal, but there is also an emotional, soulful, spiritual canal. A human infrastructure. The canal is a canal of people. Of those who also change the mythology, which, like energy, is transformed. Here, some, a few, give everything to others, to many. A we is thus created when there was none before. This is how a miracle is made.

The canal still remains after two centuries. It is a present continuous with new questions planted in the land: drought, water, depopulation, agriculture, food... The Urgell canal is undergoing a process of updating, modernisation, total optimisation: improved irrigation, changes in crops, new technical and agricultural processes... But a new canal is also emerging. A human canal that allows it to guide the whole of the Catalan West: cycling routes, hiking, ornithology, the study of fauna and flora... A green and blue canal. And also a memory canal. Because not only does water continue to flow in the canals of the 21st century, but also data, information, stories, explanations... People. They are the real liquid gold of this new technical and human infrastructure.

Bibliography

ALDOMÀ, Ignasi. *La Lluita per l'aigua a Catalunya: de l'ús i abús a la gestió integral (1900-2007)*. Lleida: Pagès editors, 2007.

CANOSA, F. *Aigua a les venes. Crònica d'un miracle català universal*. Juneda: Fonoll, 2021.

IGLÉSIES, Josep. *Els conflictes del canal d'Urgell*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1968.

JUNQUERAS, Oriol; MARTÍ ESCANYOL, Maria Antònia. *Manel Girona, el Banc de Barcelona i el Canal d'Urgell: pagesos i burgesos en l'articulació del territori*.

Lleida: Pagès editors, 2003.

MATEU, Jaume *et al.* *Els tresors dels Canals d'Urgell: l'aigua com a factor transformador d'un territori*. Lleida: Pagès editors, 1996.

PLA, Lluïsa. *Els Girona. La gran burgesia catalana del segle XIX*. Lleida: Fundació Noguera, 2014.

RENYER, Josep. *Història del canal d'Urgell*. Fondarella: Palestra, 1990.

VILA, Jaume. *Els canals d'Urgell i la seva història*. Lleida: Diputació de Lleida, 1992.

Catalan participation in the slave trade and colonial slavery (1789-1886)

Martín Rodrigo y Alharilla
Universitat Pompeu Fabra

Economic ties between traders in Barcelona and other Catalan ports with the Americas truly began to flourish in the 1770s. The approval of the Regulation of Free Trade in October 1778 further helped to boost maritime trade between Catalonia and the Spanish Americas. As trade intensified between Catalonia and various ports in the Americas, many Catalans were tempted to settle in the New World. Thus, emigration and trade were two variables in the same equation in the Catalan desire to reach the Americas. As Josep Maria Delgado and Josep Maria Fradera indicated some time ago, “with the reform of ‘free trade’, the number of Catalans who could participate in the Passage to the Indies increased considerably” (DELGADO AND FRADERA, 1996). There were many Catalans within this context who successfully undertook the adventure to the Americas. There was therefore a significant increase in the number of Catalans settling in the Americas during this period of free trade (between 1778 and 1820), particularly in the Caribbean, an area that concentrated 43 per cent of Catalans who had emigrated overseas (DELGADO, 1982). Large Catalan colonies sprang up in ports such as Veracruz, Maracaibo and Havana, comprising essentially Catalan-born businessmen engaged in the maritime trade of all manner of goods between the Americas and Europe.

Moreover, the Royal Decree approved on 28 February 1789 allowed Catalan traders and all subjects of the Spanish monarchy, as well as businessmen of any nationality, to participate freely in the Atlantic trade of enslaved Africans bound for the Crown’s dominions in the Americas. This legalised and opened the slave trade to Spanish Americas, which continued

until 1820. The liberalisation of trafficking encouraged the involvement of Catalan businessmen in the slave trade. There was an extensive network involved in importing and distributing African captives in South America during the late 18th and early 19th centuries, entering through Montevideo and ending up in Buenos Aires, Chile and Peru, for example. This network consisted of Basque (Pedro Nicolás de Chopitea and Francisco Javier de Izcue) and Catalan traders (Jaume Alsina Vergés, Josep Ramon Milá de la Roca, Marià Serra Soler, Olaguer Reynals Buch, Manuel Semir and Josep Moreu).

The liberalisation of trafficking greatly affected Cuba, an island that was just then beginning to rapidly transition towards a plantation economy that relied on slave labour, where a large number of Catalans would end up settling. Focusing exclusively on the island in his day, Josep Maria Fradera (1984) divided the phase of the free and legal slave trade (1789-1820) into three stages. During the first, spanning 1789 to 1796, he recorded the great predominance of foreign-flagged ships, although also noting a major Catalan and Spanish presence. The second stage, from 1796 to 1810, saw complete foreign flag hegemony over that odious commerce. The third stage (from 1810 to 1820) was characterised by the absolute dominance of the Spanish flag in the Cuban slave trade, leading to the gradual and ultimately almost total displacement of foreigners from the island’s ports. The prohibition of the slave trade, enacted by the British Parliament in 1807 and the United States of America in 1808, facilitated the rise of Spanish

businessmen's overwhelming hegemony in the Cuban slave trade from 1810 onwards. It was also during this period that some prominent Catalan traders settled in Havana, dedicating themselves to the Atlantic trade in African captives on a sizeable scale.

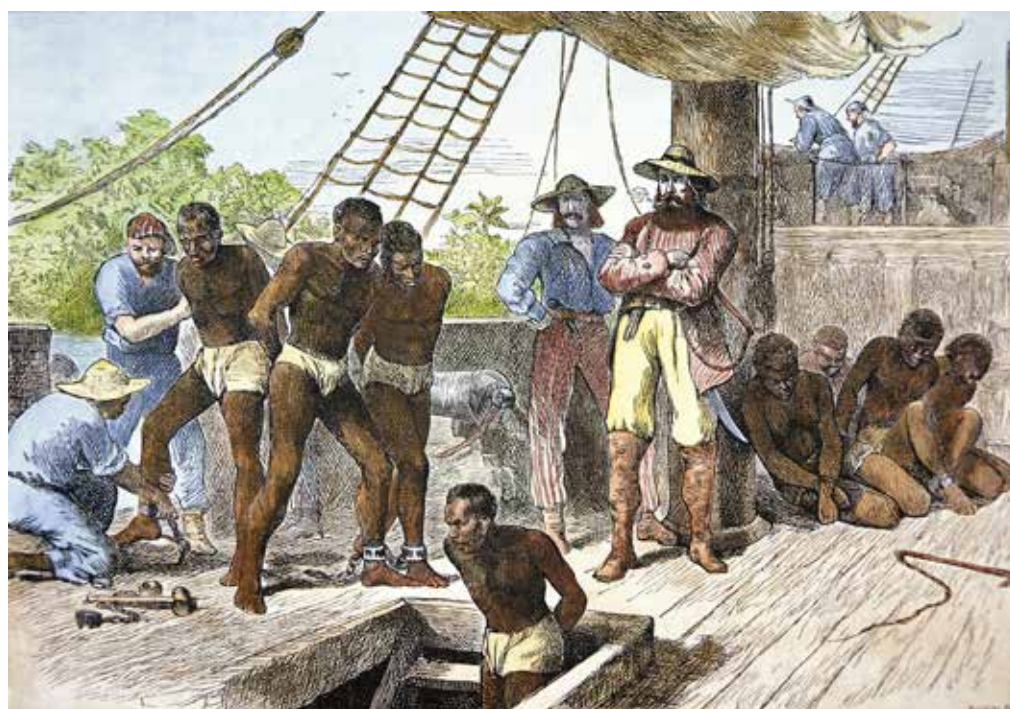
The numbers of African captives who arrived in Cuba in the ten years between 1811 and 1820 were vast: according to calculations by David Eltis and Jorge Felipe-González (2020), a total of 137,728 people – men, women, girls and boys – arrived against their will in the port of Havana from Africa and were there sold as slaves. It is also worth highlighting the extensive economic profits that shipowners and investors obtained from these expeditions: I have calculated that the net benefits for each captive arriving in Cuba during that time was 133.1 pesos *fuertes* (or *duros*), resulting in a total profit of 17,799,197 pesos for the shipowners and investors involved in that peculiar venture (RODRIGO, 2022).

Some of the slave traders born in Catalonia and living in Havana at the time were Raimon Josep Queraltó, Jaume Vilardebó Ferrer (born in Mataró), Isidre Inglada Marqués, Pau Samá Parés and Josep Antoni Vidal Pascual (all three born in Vilanova i la Geltrú), Llorenç Xiqués Gudumá (from Canet de Mar) and Domingo Martorell Guitart (born in Calella de Mar). It is

also worth noting the importance achieved by the Havana trading houses Pedro Oliver y Cía., initially, and Miró Pié y Cía., subsequently, whose partners were also Catalans. Pau Bori and Magí Sagarra were also involved in the African trade from Santiago de Cuba, while Manuel Roig Milá did the same from Matanzas.

Most of the slave shipments destined for Cuba and Puerto Rico left from ports in the Americas. Nevertheless, there were a few European ports from which slave ships sailed, heading first to Africa or Brazil before reaching Cuba or Puerto Rico. There were also some noteworthy on the Iberian Peninsula, including several in Catalonia. In March 1815, for example, the trader Josep Francesc Ixart Pi sent two frigates from Tarragona (the *Nuestra Señora del Carmen* and the *José Ramón*) to Bahia (in Brazil) in order to purchase slaves for transportation to Puerto Rico. And a year later, in June 1816, Joan Molins Martí sent the schooner *Nuestra Señora de la Merced*, this time departing from Salou, with the same objective and destination ports (SANET I JOVÉ, 2002).

The negotiations between Spain and the United Kingdom to abolish the slave trade, hastened in 1817, increased the dispatch of slave shipments from mainland Spain and, for the question at hand here, from Barcelona.

Slaves as cargo on a ship, 1881

© of the photograph: Wikimedia Commons.

In January 1817, the frigate *Las Dos Hermanas* (owned by Martorell Pla y Cía.) set sail from the Catalan capital; the brig *Santa Eulalia* (also Martorell Pla y Cía.) in March of that same year; the brig *San José* (dispatched by Cristóbal Roig Vidal and Martorell Pla y Cía.) four months later, in July; and the brig *Santa Rosalía* (dispatched by Mariano Flaquer e Hijo) in November 1817. Several months later, in the summer of 1818, it was Cristóbal Roig Vidal who dispatched the frigate *Preciosa* from the Catalan capital to Mozambique or Zanzibar. And a year later, in June 1819, the firm Mariano Flaquer e Hijo (whose main partner hailed from Torredembarra) dispatched his frigate *Nuestra Señora de la Merced* from Barcelona to Zanzibar before finally arriving in Havana (MALUQUER DE MOTES, 1974). In that same month, Ramon Fons initiated the required documentation so that the brigantine *El Soldado Español* (owned by the Cuban slave trading company *Cuesta Manzanal y Hermano*) could set sail from Barcelona, first to Africa and then to Havana. Another Catalan businessman who dispatched at least two slave ships to Cuba at that time was Pere Gil Babot. We are referring to the primary organiser of the expeditions aboard the brigantines *Cristina* and *Tellus*, ships that sailed from Tarragona in September 1819 and April 1820 respectively (ROVIRA I FORS, 1984).

The terms of the bilateral treaty signed between the United Kingdom and the Kingdom of Spain in September 1817 stipulated that as of October 1820, the slave trade to Cuba and remaining dominions in the Americas under

the Spanish monarchy was to be abolished (MURRAY, 1990). Despite this, the trade did not disappear, but instead continued in secrecy from that date onwards. In fact, it continued for almost fifty years, concluding in 1867 with the arrival of the last African captive on the largest of the Antilles (and indeed, the entire continent of the Americas). According to most recent estimates, the number of Africans sold as slaves in Cuba during this illegal period stands at 550,818 individuals (ELTIS Y FELIPE-GONZÁLEZ, 2020). This is a remarkable figure given the clandestine and illegal nature of the activity. Cuba's agro-export economy had been growing constantly since the 18th century, and trafficking was necessary in order to sustain it. This had devastating effects, not only on the sugar cane industry, but also on human lives. A real grinder not only of sugar cane, but above all of human beings; a grinder of the lives of countless thousands of enslaved people, condemned to have a short life expectancy, especially on the sugar cane plantations.

Casting our eyes back to Catalonia, it becomes clear that a few traders associated with trafficking abandoned this activity following the illegalisation of the slave trade, while others opted to remain in business. Cristóbal Roig Vidal was among those who chose to remain active in the industry, attempting to establish a slave plantation in Madagascar from the Catalan capital, despite legal prohibitions against doing so. Between 1822 and 1825, Roig Vidal therefore dispatched a total of five different ships to Madagascar,

Slaves on a sugar cane plantation in Cuba

© of the photograph: Wikimedia Commons

four of which were Spanish-flagged brigantines named Nuestra Señora del Carmen, Carmen, Restaurador and María Isabel (FRADERA, 1983). Roig Vidal's slave trade was soon joined by the activity of Jaume Tintó Miralles, who returned to his native city of Barcelona from Havana in 1823. Associated with one of the great slave traders of Cuba, Cantabria's Joaquín Gómez Hano, Tintó dispatched (from Barcelona or from Cádiz) at least thirteen slave expeditions in various sailing ships (the ships of his slave fleet were the Amalia, San Fernando, Fernando VII, Dichosa, Nueva Amalia, Catalana, Semiramis, Ninfa, Manzanares, Fortuna, Águila and Reemplazo) (RODRIGO, 2021a). All thirteen expeditions managed to land their human cargo in Cuba without the British or Spanish navies being able to intercept a single one of them on the high seas. In October 1832, Tintó himself boasted: There were "13 [ships] dispatched by our partner Don Jayme [Tintó] without having lost a single one" (SOSA, 1998). One Barcelona firm that helped to finance these expeditions organised by Tintó was Vilardaga, Julià y Reynals. The same company that years later purchased and registered the first steamship in Catalonia (El Balear), whose first captain was incidentally a former slave ship captain named Francesc Granell.

The involvement of many Catalans in the world of the African slave trade, as well as colonial slavery, resulted in a rise in the number of enslaved individuals in Catalan territory. Although slavery was largely residual in Catalonia during the first third of the 19th century, the presence of enslaved Africans and Afro-descendants born in Africa or the Americas continued until well into that century (SOLÀ, 1981; MARTÍN CORRALES, 2017; BARGALLÓ, 2022). And there was even a small market for the sale and purchase of slaves, as evidenced by several advertisements published in the Barcelona press, such as the following two, published in 1800 and 1801 respectively:

"Sebastian Pages, confectioner from Vila de Arenys, has for sale a Negro of 14 years of age, who is familiar with the cristian [sic] doctrine, and speaks Catalan and Castilian well."

"There is an individul [sic] who would like to find a Negro or Negra of about 15 to 18 years of age, a little more or less, and will adapt to a person who has one. The office of this Newspaper will provide you with an account of this individul [sic]."

The Catalan press at the time also records the escape of some of these slaves from their owners' residences. The following two reports, published in 1834 and 1842 respectively, demonstrate the existence of both slaves and Maroons in Barcelona during the 1830s and even into the 1840s:

"Any person who has come across a young black boy aged between 12 and 13, who went astray in the vicinity of the Rambla, is requested to present him to Don Francisco Javier Armenta, who lives on the Rambla, opposite the Post Office, no. 11, who will reward him."

"It has come to our attention that a black woman has escaped from the house of her mistress, and that her lawful bos [sic] has arranged for her temporary stay at the residence of Colonel Ramon Sánchez Soto, located in the Citadel. We are monitoring to see what the further provisions of this said authority will be."

It should also be noted that, besides the vessels commissioned by Cristóbal Roig Vidal and Jaume Tintó Miralles in 1820 and 1830, a number of other slave ships departed from various Catalan ports following the prohibition of the African slave trade. However, given that it was a clandestine activity, the shipowners and captains of these expeditions disguised their true purpose, thereby making it difficult for us to know how many of them there may have been in total. For instance, we know that in November 1828, the felucca Despejado sailed from Barcelona to Ajudah, dispatched by the firm José Martorell y Cía (SUST, 2022); in March 1829, the schooner Semirámide set sail, also bound for Ajudah, dispatched by Joan Roig Jacas and commanded by Captain Joan Ferrer Roig; and we also know that, in August 1834, the brigantine Marte set sail, also from Barcelona,

for the Loango coast, where it loaded more than 600 captives.

Four and a half years later, in March 1839, the felucca *Sí*, set sail from the port of Barcelona under the command of Captain Gaspar Roig, from Vilassar de Mar. The shipowner of that expedition was the veteran trader Marià Serra Soler, who had previously been involved in the slave trade during his youth while living in Santiago de Chile. A couple of years later, the same captain Gaspar Roig once again commanded a slave expedition, this time with the felucca *Huracán*, a sailing ship built in Blanes for this purpose by Josep Vieta, successfully landing 186 Africans near Guantánamo on 29 March 1843 (SUST, 2022).

The slave trade activity in the port of Barcelona and other Catalan ports was undeniable (yet discreet), which prompted a note that the British consul in the capital city of the country, John S. Penleaze, sent to the Foreign Office in July 1842. In it, he emphasised the slave traders' ability to conceal their activity in Catalonia, literally stating: "I have strong reasons to believe that at least fourteen ships departed [from a port] within this Consulate in the last twelve months with the purpose of engaging in the slave trade." It was an undoubtedly exaggerated estimate, but it served to highlight, along with other aforementioned cases, the activity of the port of Barcelona (along with several other Catalan ports) as a departure point for slave ships. Such activity continued for approximately another twenty years.

For instance, in April 1844, the felucca *No sé*, commanded by Captain Bartomeu Jaume Estaper, set sail from El Masnou with the objective of intercepting a slave ship on the high seas as it approached Rio de Janeiro to transport its human cargo. In July 1844, the felucca *Pepito* sailed from Barcelona, with Captain Joan Mas Roig, also known as El Xicarró, Gaspar Roig Llenas' first cousin, at the helm. Incidentally, one of the ship's pilots was Domingo Mustich. The aforementioned vessel successfully completed two consecutive expeditions, transporting 453 and 372 African captives from Popo (now the Republic of Benin)

to Brazil, disembarking them in September and December of 1844 respectively. One of Xicarró's brothers, Pere Mas Roig, also known as El Pigat, led a slave expedition aboard the sloop *Columbia*, landing 150 Africans in a bay near Havana in July 1848. Two and a half years later, in February 1851, the brigantine-schooner *Desengaño* set sail from Barcelona. It headed towards the mouth of the Gallinas river, located in current-day Sierra Leone, but was seized by the British navy.

There were also Catalans who ran certain slave factories located along the African coastline, serving as owners or directors of the facilities where captives were kept in storage, awaiting transfer onto slave ships en route to the Americas (NERÍN, 2015). Pere Manegat, the manager of a factory located in the northern region of Cabinda (present-day Republic of Angola), was among them. Other individuals involved were the brothers Pau and Magí Freixas Ribalta (whose factory was located at the mouth of the Nun river, now Nigeria), Francesc Canela (with a factory in the former kingdom of Gallinas, now part of Sierra Leone), Francesc Roviroso (who operated in Cape Lopez, now Gabon), the Domènech and Pere Mustich brothers (traffickers in Ajudah, now Benin) or Bonaventura Mas (on the island of Zanzibar) (NERÍN, 2023).

Although there were slave ships that set sail from different ports in mainland Spain during the 19th century (from Barcelona, but also from Bilbao, Santander or Cadiz), the fact is that the majority of Cuban slave ships departed from ports in that country. Among the owners of these slave ships, similarly during the period of prohibition, a significant number of Catalan businessmen living in the Greater Antilles can be found (FRANCO, 1980). Although not a comprehensive list, we can mention Salvador Samà Martí, Francesc Martí Torrents, Josep Baró Blanxart, Josep Canela Raventós, Josep Carbó Cantó and Josep Martorell Peña, among others. There were also many Catalans among the captains, pilots, officers and sailors of the slave ships that set sail from Havana, Matanzas or Santiago de Cuba, bound for Africa. Josep Maria Fradera (1984) provided the first list of

former Catalan captains, which included over 120 names, for the period spanning 1792-1845.

All these Catalans (whether operating from Cuba, Africa, Catalonia or on the high seas), whether they were seamen or traders involved in the African slave trade, represented the “supply” side of the slave labour force. All were needed and all contributed to flooding the Cuban economy with “arms” through the trafficking of enslaved individuals. But those who ultimately determined the needs and volume of the trade were the agents who required this labour, in other words, those who comprised the “demand” for slave labour. For an African captive to be no longer classified as a commodity (a “bundle” according to the terminology used at the time of the illegal trade) and become a slave required someone to buy and enslave the individual. It was ultimately the owner who bought the individual to force him or her to work who converted them into a slave. And we can also find Catalans on that side of the equation both in Cuba and Puerto Rico. There were a number of Catalans who were slave owners, with some owning dozens or even hundreds of men, women, and children in Puerto Rico and especially in Cuba. They used them in their homes, in their businesses and particularly on their agricultural estates, in other words, in their coffee plantations or sugar mills. The list was also long. For instance, individuals such as Josep Xifré Casas, the aforementioned Josep Baró Blanxart and Josep Carbó Cantó, Isidre Sicart Soler, Francesc Gumà Ferran, the brothers Pau Lluís and Tomás Ribalta Serra, the brothers Joan and Leandre Soler Morell, the brothers Aleix and Manuel Vidal Quadras, Joaquim Fàbregas, Francesc Aballí, Francesc Coll Julià, Geroni Rabassa, Sebastià Plaja Vidal, Joan Anglada Carreras and Josep Gallart Forgas, among others.

Throughout much of the 19th century, many of these Catalan businessmen in Cuba opted to return to their homeland in their later or elderly years, helping to finance the Catalan economy from Catalonia with the capital they had accumulated in the Americas. Moreover, the return emigration of wealthy, and therefore

slave-owning, “Catalans from the Antilles” meant that various businessmen who also earned their fortunes there, but who were not of Catalan origin, also chose to settle in Catalonia, particularly in Barcelona. These included the first Marquis of Comillas, Antonio López y López from Cantabria; Josep P. Taltavull Garcia from Menorca; Pedro Sotolongo Alcántara, born in Havana, and Agustín Irizar Declouet and Agustín Goytisolo Lezarzaburu from Biscay, among others. All of them were directly involved in the colonial slave economy and all invested their respective fortunes in Catalonia or from Catalonia, thereby contributing to the growth of the Catalan economy during the 19th century.

Real estate was one of the sectors that attracted most investment, especially in the Catalan capital. It did so throughout the 19th century, although particularly in the last third of the 19th century, coinciding with the construction of Barcelona’s Ensanche area. It is worth noting that the first building of the Ensanche began to be constructed in 1864, four years prior to the outbreak of the first war of independence in Cuba. According to a report by the Provincial Board of Agriculture, Industry and Commerce of Barcelona in 1879: “The insurrection in Cuba [...] resulted in significant capital being brought to the peninsula for industry and civil construction employment, with countless homes being constructed in the Ensanche of Barcelona and in the towns on the plain.”

Barcelona became, particularly in the last two thirds of the 19th century, a city where many wealthy *Indianos* lived, those who had previously amassed their wealth in Cuba and Puerto Rico, many of them slave traders who were accustomed to doing business in one of the two Spanish West Indies. Therefore, when it appeared that the Spanish government could abolish slavery in Cuba or Puerto Rico, these wealthy *Indianos* mobilised and launched public campaigns that defended maintaining slavery and against its abolition. This occurred during the early 1840s, against the backdrop of the Trienio Esparterista (RODRIGO, 2021b), and specifically during the six-year democratic period, when the

influential *Círculo Hispano Ultramarino de Barcelona* (MALUQUER DE MOTES, 1974; RODRIGO, 2023) was established. This organisation, or pressure group, was founded in 1871, with Joan Güell Ferrer, an industrialist who had made his fortune in Havana during his youth, serving as its first president. At that time, all European countries had abolished slavery in their colonies in the Americas (Great Britain in 1833, France in 1848, the Netherlands in 1863) and even the United States had ended the institution of slavery in 1865. Thus, defending slavery during this time, as was done in the 1870s in Barcelona (and in Madrid, as well as in other Spanish cities) was truly an abnormality. It also reflected, however, how deeply embedded slavery interests were among the Catalan and Spanish elites at that time.

DELGADO, Josep Maria & FRADERA, Josep Maria. "La diáspora atlántica: de Cadis a les Antilles, 1750-1860", in María Teresa Pérez Picazo et al, *Els catalans a Espanya, 1760-1914*. Barcelona: Afers, 1996, pp. 31-34.

ELTIS, David & FELIPE-GONZÁLEZ, Jorge. "The Rise and Fall of the Cuban Slave Trade: New Data, New Paradigms", in Alex Borucki, David Eltis & David Wheat, *From the Galleons to the Highlands: Slave Trade Routes in the Spanish Americas*. Albuquerque: New Mexico University Press, 2020, pp. 201-222

FRADERA, Josep Maria. *Crisi colonial i mercat interior: 1814-1837. Les bases comercials de la industria catalana moderna*. PhD thesis, UAB, 1983.

FRADERA, Josep Maria. "La participació catalana en el tràfic d'esclaus (1789-1945)". *Recerques*, no. 16, 1984, pp. 119-139.

FRANCO, José Luciano. *Comercio clandestino de esclavos*. Havana: Editorial de Ciencias Sociales, 1980.

MALUQUER DE MOTES, Jordi. "La burgesia catalana i l'esclavitud colonial: modes de producció i pràctica política". *Recerques*, no. 3, 1974, pp. 83-136.

MARTÍN CORRALES, Eloy. "La esclavitud negra en Cataluña entre los siglos XVI y XIX", in Martín Rodrigo & Lizbeth Chaviano (eds.), *Negreros y esclavos. Barcelona y la esclavitud atlántica (siglos XVI-XIX)*. Barcelona: Icaria, 2017, pp. 17-45.

MURRAY, David R. *Odious Commerce: Britain, Spain and*

Bibliography

BARGALLÓ, Josep. "Esclavistas y esclavos en la Torredembarra indiana" in Martín Rodrigo (ed.), *Del olvido a la memoria. La esclavitud en la España contemporánea*. Barcelona: Icaria, 2022, pp. 151-176.

DELGADO, Josep Maria. "La emigración española a América Latina durante la época del comercio libre: el caso catalán (1765-1820)". *Boletín Americanista*, no. 22, 1982, pp. 115-137.

Palau de les Hores,
Barcelona. House of Josep
Gallart Forgas

© of the photograph: Creative Commons

the Abolition of the Cuban Slave Trade. Cambridge University Press, 1990.

NERÍN, Gustau. *Traficants d'ànimes. Els negrers espanyols a l'Àfrica*. Barcelona: Pòrtic, 2015.

NERÍN, Gustau. "Omertá en Zanzíbar. Un comerciante de esclavos catalán en el Índico, entre el tráfico de esclavos y las dinámicas imperiales". *Historia y Política*, no. 49, 2023, pp. 153-183.

RODRIGO, Martín. "Comerciendo con esclavos africanos desde Barcelona: Jaime Tintó Miralles (1770-1839)". *Hispania*, vol. 81, no. 267, 2021^a, pp. 73-100.

RODRIGO, Martín. "Defendiendo la esclavitud en las Antillas, en la Barcelona del trienio esparterista". *Historia Contemporánea*, no. 66, 2021^b, pp. 371-401.

RODRIGO, Martín. "Beneficios y beneficiarios del comercio de esclavos en Cuba (1815-1867)". *Ayer*, no. 128, 2022, pp. 103-129.

RODRIGO, Martín. "Defendiendo el "suave yugo" de "la mal llamada esclavitud": el Círculo Hispano Ultramarino de Barcelona (1871-1880)". *Historia y Política*, no. 49, 2023, pp. 217-247.

ROVIRA I FORS, Josep. "El bergantí negrer *Tellus*". *L'Avenç*, no. 75, 1984, pp. 52-55.

SANET I JOVÉ, Josep Maria. "Vaixells negrers despatxats des de Tarragona, 1815-1820". *TAG*, no. 28, 2002, pp. 14-17.

SOLÀ, Àngels. "Tres notes entorn les actituds i valors de l'alta burgesia barcelonina a mitjan segle XIX". *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, no. 3, 1981, pp. 102-128.

SOSA, Enrique. *Negreros catalanes y gaditanos en la trata cubana, 1837-1833*. Havana: La Siempre Viva, 1998.

SUST, Xavier. *Deu històries negreres. Expedicions transatlàntiques catalanes al segle XIX*. Barcelona: Icaria, 2022.

An approach to the textile industrial colonies in Catalonia

Raquel Castellà i Perarnau

Historian and curator at the Museu d'Història de Catalunya

Industrial colonies [the Catalan equivalent of Britain's model villages] are one of the most defining features of Catalonia's industrial heritage. Nestled in unique landscapes, they gave the process of industrialisation in Catalonia its own identity. There are more than a hundred industrial colonies in Catalonia, no two of which are alike, and several continue to function as living towns. These colonies, which were small towns with the basic amenities required to independently support a population fully dedicated to its factories, appeared in rural areas near rivers beginning in the mid-19th century. Their geographical concentration provided a unique character to the Llobregat and Ter river basins and their larger tributaries. And this density of colonies that was achieved alongside Catalan rivers is precisely what is truly exceptional. The first colonies were neither exclusively Catalan nor European, but rather a global phenomenon, and they originated in England towards the end of the 18th century to propel the first machines, closely associated with the search for a source of energy: hydraulic. This was the case of Scotland's New Lanark (1785), situated alongside the River Clyde and specialising in textiles, and Saltaire (1851), located in Yorkshire and also dedicated to the textile industry. Examples can be found in Italy, such as the cotton textile colony of Crespi d'Adda (1878), located near Bergamo, and also in the North America, such as Lowell (Massachusetts) and Santa Rosa in Mexico, both also in the textile sector (BALCELLS I SERRA; 2019).

Origins of colonies

Until recently, there had been two prevailing explanatory models about their emergence: the

use of water as an alternative energy source to coal (a thesis defended by, among others, the historian Gràcia Dorel-Ferré in the case of the Sedó colony), and the benefits arising from social stability, low wages and the long-term consolidation of the colony (a thesis defended by the historian Ignasi Terrades in the case of the Ametlla de Merola colony) (CASTELLÀ I PERARNAU; 2006). This phenomenon can be therefore be interpreted from either an energy or a social perspective. It is most likely a complex phenomenon influenced by numerous factors, including tax exemptions, reduced land and construction costs, and a tradition of textile craftsmanship prevalent among the rural population, consequently trained in manufacturing. Recent evidence indicates the importance of cotton entrepreneurs in the region, as they had previously accumulated capital in these same districts and possessed sound knowledge of the land's geography and social dynamics. These entrepreneurs built factories as a result of the growth of their small businesses (FERRER I ALÒS; 1992). One therefore needs to discuss the construction of these colonies as primarily the work of entrepreneurs in the region. This development led to an increased need for hydraulic energy and an accompanying search for waterfalls located further away from the towns when there were no more options available within them. Manufacturers from inland areas, originating from local artisans, restructured their businesses and built factories that later evolved into colonies. And their industrial location in rural areas necessitated the construction of workers' colonies. In other words, towns with all amenities that continually adapted to the challenges of the day.

Map showing the location of the industrial colonies along the basins and tributaries of the Llobregat and Ter rivers. Source: Museu d'Història de Catalunya / GradualMap

Single legislative framework

On 21 November 1855, the Agricultural Colony Act was passed, granting tax privileges to newly established private businesses that specifically favoured factories situated in rural areas. These benefits, coupled with others of an energetic, fiscal, social and political nature, spurred the growth of factory settlements in our country. The Water Acts of 1866 and 1873 provided tax exemptions for fifteen years to any industrialist who acquired a waterfall and established a business there within two years

of purchase. Additionally, the aforementioned Agricultural Colony Acts of 1855, 1866, and 1868 granted tax privileges and benefits to concessionaires of hydraulic exploitations and proprietors of colonies (SERRA I ROTÉS; 2000). Nonetheless, not all colonies enjoyed all or some of the benefits of this colony legislation. In fact, it was rather very few of them, and only thirty-five benefited in Catalonia, a reduced number of agricultural, textile, metallurgical and mining entrepreneurs. This amounted to a very small proportion when we consider the fact that there were

over a hundred colonies established in Catalonia. Several conflicts between colonies and small municipalities very soon became widespread. The latter were not opposed to new urban and industrial occupation, but they did protest against the serious socio-economic imbalances caused by colonies that benefited from the status of colony in the municipality, as well as the major independence enjoyed by proprietors and especially the damage caused to the municipal treasury by not collecting taxes. In light of this circumstance, Spanish legislation finally issued its Budget Act on 30 June 1892, whose 19th article stipulated the abeyance of new concession applications and the revision of those already granted (BALCELLS I SERRA; 2019).

Constantly changing living centres

A colony did not emerge complete, but was built gradually. In fact, it could be said that it was the product of an initial centre comprising of a factory with a limited number of quarters

for workers that expanded and developed as if it were a new town. It ultimately evolved into an urban complex comprising of factory buildings powered by hydraulic energy, an area of housing and basic amenities for workers and their families that expanded over time. The colony had essential services that enabled a relatively isolated life in the countryside. These services were all managed and organised by the company owner, known as the *amo*, or “master”.

The growth of colonies and their urban centres has been constant ever since their creation or foundation, and they have continuously adapted to advancements in manufacturing and production, economic crises and also natural calamities. Swollen rivers, droughts and floods were part of everyday life. They were a constant.

Nonetheless, topographical conditions along riverbanks played a pivotal role in shaping the urbanisation of these colonies, which were

Above, several workers walking on the footbridge over the Ter river that led to the Salou colony factory, 1910s. Photographer: L.O. Raquel Castellà collection

View of the Còdol-Dret colony facilities. A row of houses for the workers can be seen in the foreground and behind these are the industrial facilities, 1950s. Conxita Roqué collection

Below, Villa Antonina, the mansion of the Salou-Baurier colony owners, built in 1914. The truly unique mansions of these owners, surrounded by gardens and forests, aroused the anticipation of the workers along the Ter, who used to live in very different houses.

Photographer: J.P. Raquel Castellà collection

made up of four distinct zones: production, residential, services and amenities, and authority, with symbolic buildings. The production area comprised various elements, including a lock, canal, turbines and steam engine, the factory with its sections, warehouses, workshops for locksmiths and carpenters, electricians and offices. The residential and services area – in other words, the workers’ colony proper – was made up of housing for the workers, alongside differentiated, higher quality housing for those in charge or technicians; shops and cooperative or commissary;¹ school; orchards, chicken coops, corrals; inn, and also recreational buildings such as a cafe, theatre, ballroom, football pitch and gardens. Usually notable among these was the authority or symbolic space, which comprised a church and master’s often majestic mansion, almost symbolic buildings within the industrial complex, displaying the master’s power and magnanimity.

Water and coal

The riverside location of colonies originated in the problems of energy that affected Catalan industry from the outset, including the dearth of local coal and the lower costs of hydraulic energy compared to steam power. Their concentration in the Ter and Llobregat basins was associated with the presence of coal at the headwaters of these two coal-rich regions – the most important in the country. The mines of Sant Joan de les Abadesses-Ogassa and Berga (Fígols-Cercs) quickly began supplying coal for the factories to operate uninterrupted during the long summer periods, thanks to the arrival of the railway to the mines.

Hydraulic power efficiency improved significantly in the mid-19th century thanks to technical advancements that enabled the replacement of old wooden paddlewheels with modern, continuously refined turbines. This was how the turbine began to replace the hydraulic wheel. The most used turbine types were the Fontaine, or its Catalan version, the Planas (manufactured by the Girona company Planas, Junoy i Barné, the most prominent of the time), the Francis and the Pelton. The

turbines were calibrated iron structures that were strung through the heart of the factory, transmitting force to the machines through an intricate system of pulleys, belts and axles.

The irregular flow of Catalan rivers necessitated the aid of alternative energy sources due to river regime of the Mediterranean. These rivers have forceful flows that suddenly increase during spring and autumn, leading to destructive floods or flash floods. These events typically occur during peak river flow, caused by spring thaws and typical autumn rainfall in the Mediterranean. Conversely, during the summer months, they can go practically dry. Consequently, the nature of the Ter and Llobregat rivers is greatly influenced by the irregular distribution of rainfall throughout the year and by its torrential nature. The flow migration of the Ter and the Llobregat rivers was resolved by fine installations at natural waterfalls and the construction of relatively affordable hydraulic infrastructures – namely, canals and locks – built on even cheaper land. These were further aided by the Water Act of 1868, revised in 1879, which granted employers a ten-year exemption from industrial contribution taxes and permitted the use of water as a cost-free energy source (SERRA I ROTÉS; 2000).

The textile colonies frequently purchased coal when they lacked sufficient water, which was a recurring problem. Coal mining colonies supplied the fuel for the auxiliary engines of hydropower (steam engines and poor gas fuel). The steam engines supplied the necessary energy regularity for the machines that the Ter and Llobregat rivers could not offer. All indications show that the sole reliance on water could only be sustained in

---

1 On 5 May 1891, the Madrid-based newspaper *El Liberal* published an article by the republican journalist Luis Morote entitled “Feudalismo en las fábricas” [Feudalism in the factories], in which he stated, among many other things: “Every Saturday, the workers are provided with either tin caps or cardboard vouchers so that it is impossible for them to shop elsewhere. This system means that the wages received by workers on Saturday return to the manufacturers on Monday without the latter needing any cash to verify payments.” This payment system forced workers to buy from the colony’s store and bakery, although the master previously had to purchase all the groceries. This practice ceased shortly thereafter, and the grocery stores were transferred to a family of residents in the colony (SERRA I CASTELLÀ; 2015).

the initial years, up until between 1858 and 1880 at the latest. From that time onwards, nearly all large factories in the colonies operated with the complementary energy provided by steam engines.

These auxiliary energy sources (cheap energy alternatives such as the gas generator, better known by the name of the “poor gas engine”) that entrepreneurs required to operate the machinery were very important during the electrical restrictions of post-war Spain. Hydroelectric energy adoption began gradually during the years of the First World War (1914-1918).

With the widespread use of electricity, many of the old steam engines were sold and turbines were equipped with generators, transforming them into small-scale hydroelectric plants. The reality is that the electrification of several towns occurred because of factories that converted turbines into compact power stations capable of supplying and selling electricity to neighbouring towns. Electricity also enabled the arrival of factories in many towns far from river courses, because they made it possible for factories to be built without any type of hydraulic exploitation.

Industrial colonies: living and working on riverbanks

It could be said that industrialisation arrived early in Catalonia to irreversibly transform the physical and human landscape. Physical, because chimneys filled the region and canals and industrial buildings redrew the outlines of towns alongside rivers. Human, because the sound of looms and sirens marked a new rhythm in the lives of people from towns who had hitherto dedicated themselves to the ancestral activity of the field, supplemented by work inside the home at the loom. In fact, manufacturing work served as a vital supplement to the subsistence of small farms.

The success of colonies was due to several advantages, including a trained workforce, industrial leadership, technical expertise, affordable hydraulic energy, cheap and

versatile workforce due to the labour complementarity with other activities... Additionally, the steam engine as a supplement for generating energy and the “presumption” of social stability were additional advantages that contributed to their development throughout the 19th century.

Constructing a river factory, complete with lock and canal, and making it operational – engines, machines, transport systems, raw materials, etc. – required major investment, even higher if the colony had to be built as well. Colony industrialists always tried to lessen the extraordinary cost involved in constructing a workers’ colony with all its services, even if it meant instalment payments and very low salaries (BALCELLS I SERRA; 2019).

A vibrant social, cultural, and religious life developed in these new population centres, constituting a veritable social microcosm. This was driven by the proprietors and frequently delegated to directors, chaplains and educators. The colonies fostered broad social relations, presided over by the paternalism of the masters and far removed from the social strife encountered in larger cities. Nonetheless, it must be acknowledged that paternalism was not a policy exclusively implemented in the colonies, but rather in almost all counties along the Ter and Llobregat rivers. There were many prominent industrialists from each town who helped to finance churches, theatres, cemeteries, schools and charitable initiatives, among others. They became indisputable figures in economic, political and social life, with most of them displaying exceptional proficiency in the practice of paternalism.

From 1880, the colonies became genuine industrial towns, with schools, shops, café, social club, church and workers’ housing with variable features according to the status of the worker within the factory. The aim was to achieve stability between the working life and social and family life of the worker, a “social peace” that encouraged production. Although in reality, the profits that the entrepreneur achieved allowed them to finance employer services in the colonies.

Another cog in the industrial colony was that of families, which were indispensable actors. It should be noted that families held greater importance than individuals in these colonies. Standing out from the crowd or distinguishing oneself from relatives could potentially harm other family members who worked in the same factory. In fact, social control was much stronger in any town or small population unit than in the city. Additionally, it transpired that within the factory community, neighbours and relatives were also employed by the same organisation (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

As mentioned, this very soon led to the development of communal ties and a local collective identity through activities such as amateur theatre, football, choirs, typical feasts of the colony and traditions. These were accompanied by kinship ties between families and were compatible with a framework of social control and discipline. Leisure activities fostered social connections and naturally stimulated mutual understanding, cohesion and a sense of belonging.

Oral tradition comprises many accounts from former workers who spoke very highly of residing in the protective environment of the colony. In many cases, a family could find it more advantageous to reside in a developed colony with all its collective services rather than in a river factory or factory on the plain lacking these services and this well developed, rooted communal life that influenced social cohesion based on the strengthening of communal bonds, a feeling of belonging to the community and the territory. However, communities in the colonies would foster bonds of mutual assistance, especially among women taking a leading role in socialising and internal cohesion in the community. All this often led to the creation of strong bonds of belonging and a culture that encouraged engagement with the people of this colony centre.

According to a study by Llorenç Ferrer i Alòs, work in the colony did not invariably pass from one generation to the next, and there was significant mobility between colonies and also between towns and colonies, particularly

during the initial years of the establishment of these centres. But this does not contradict the efficacy of the employer services as a whole (commissary, café, theatre, school, etc.), but rather reinforces their necessity to retain and attract labour, prompting competition between the colonies. On the one hand, all the Ter river colonies competed with each other in the field of services, just as those of the Llobregat river did. But also, on the other hand, there was competition between the inhabitants of each river, and the inhabitants from one side referred to those from the other as “those from the other river”. One must also remember the allure that the cities on the Barcelona plain held for workers, which is why the highest priority was to retain and attract especially highly skilled worker families. In fact, the industrialisation of the Ter and Llobregat rivers impeded migration to the cities on the plain, while promoting the consumption of regional agricultural produce.

The manufacturers of the colonies often resided in Barcelona, where their warehouses, offices, and corporate headquarters were located. They seldom visited the colonies, only occasionally during the summers because they had their summer mansions there. Many of these masters held positions in political power and actively ran for deputies or senators in order to better defend their interests. In fact, more than one case exists in which these masters visited or arranged visits for workers eligible to vote in their colonies in order to persuade them of the advisability to vote for them or for the candidate who would benefit the master and consequently the colony.

The factory

Most factories in these colonies adopted an architectural solution of a factory that featured multi-storey floors with attics, as this was particularly suited to the steep terrain of river valleys. They had stone exterior walls, cast iron interior pillars, and wooden jambs with iron braces, forged with beam fills and a large number of windows that were almost always framed with brick facilitating ample lighting for the warehouses.

Utilising this high-rise factory design resulted in efficient energy performance. The turbine and even auxiliary steam engines were situated in the central area, as this enabled the force to be transmitted to all machines in the factory via wheels and axles using a single vertical shaft.

The textile factory's interior was divided into three large sections: spinning, weaving and finishing. The main trades in the factory were those in spinning preparation: fullers, pickers, carders, drawing frame operators, combers and roving frame operators; in the spinning process: spinners and their assistants and reel tenders; in weaving preparation: roller operators, warping machine operators, spooling machine tenders, bobbin machine operators, warp dressers and assistants; and in the weaving process: foremen's assistants or supervisors, foremen and weavers. There was no designated finishing section in some colonies, but when it was present, the trades of dyers and finishers were the most important in this section. Other essential trades were

those in the workshops: turbine operators, mechanics, brick masons, lubricators, machinists, electricians, joiners, carpenters and so on, and those of the general administrative staff: director, department managers, secretaries, accountants, doormen, night watchmen and chauffeurs, among others.

The most specialised, highest-paying trades in the colony were dominated by men, including mechanics, electricians, brick masons, carpenters and fitters. The gender-based hierarchy prevalent in the home and family sphere was continued within the factory setting. The apprentice figure further added to the transfer of skills and knowledge between generations, ultimately enhancing expertise. The phrase "worker aristocracy" has historically been used to refer to trades that held higher value within the colony, including foremen, overseers, managers, secretaries, mechanics, carpenters and brick masons.

A working life began at an early age, with boys learning a trade and girls commencing as

Above, a group of construction workers in Carrer de Baix in Còdol-Dret, late 1920s.

Photographer: Francisco Roqué i Rierola Conxita Roqué collection

Workers in front of a continuous winding machine in one of the buildings of the Salou colony factory, 1960s.

Photographer: Josep Arqués Vallbona. Josep Arqués Vallbona collection

Below, the carpentry workshop at the Salou factory, 1920s.

Raquel Castellà collection

helpers. Girls typically had already become skilled in trades before their eighteenth birthday, such as roving framers, spinners or weavers, which represented the highest occupational category available to them (CASTELLÀ I PERARNAU; 2007).

The initial legislation for protecting women and children in factories was introduced by the conservative government of Eduardo Dato in March 1900. The law prohibited the employment of children under the age of 10, reduced the working hours for children under the age of 14, and granted maternity leave for working mothers. Furthermore, the law additionally mandated a ban on night work for women below the age of eighteen and set a maximum of eight working hours for night shifts for others. It should be noted that 80 per cent of the staff working the night shift comprised of girls under 18 years old.

There was a lack of legislation protecting children and it was applied without much interest, making child labour a sign of the harsh living conditions imposed by the Industrial Revolution. There are documented testimonies that explain how seven-year-old boys and girls who worked in the factory were concealed in the attic when it was known that an inspector was coming. These inspections relied on the Local Boards of Social Reforms, yet they never operated effectively. In fact, improving incomes played a more crucial role in concluding the employment of children below ten years old than labour legislation (BALCELLS I SERRA; 2019).

Housing

Housing was comprised of simple flats, although these frequently surpassed the surface area norms of towns and cities, or houses, which were typically reserved for those in charge. The most predominant architectural style for housing in the colonies was the two or three-story block of flats, which featured external galleries for communal spaces and later for toilets and laundry areas. There are also instances of colonies comprising attached single-family dwellings and a small garden or orchard, serving a dual

role of sanitation and sustenance. They all had low rent and a kitchen, dining area and two or three rooms, one of which never faced the street, in a space measuring between 50 and 80 m² (CASTELLÀ I PERARNAU; 2008).

Those in charge, overseers and other senior workers, including locksmiths, brick masons, carpenters and so on resided in more sizable residences concentrated along a specific, sunnier street.

The master employed entire families and provided them with housing that varied depending on the head of the household's occupation. The flat was connected to the workplace and reserved exclusively for families who served as both factory workers and tenants. In fact, losing your job meant losing your home. During the 19th century, rental prices in industrial colonies were more reasonable than urban rental accommodation because the proprietors conducted business in textiles rather than flats.

It is worth noting that the manufacturers took their time in introducing basic amenities such as electric lighting, running water, showers and individual laundries. As mentioned previously, there was a communal area in the gallery and for many years women washed clothes either in the canal or in the communal laundry facilities.

The percentage of workers residing in the colony varied considerably between companies and periods. Nonetheless, it should be noted that a substantial portion of the workforce arrived daily on foot from nearby towns, which were two or three kilometres away. Non-resident workers in the colony viewed their resident counterparts as privileged. In fact, some colonies were envied not only for their urban model of workers' housing and general amenities, but also for unique services such as a retirement fund for workers.

Colony services

The provision of a number of services for the residents of the colony was both a necessity because of the distance at which the town was

located and a form of business patronage. The aim of social paternalism was to maintain harmony in the colony through various institutions, including cooperatives, fraternities, mutuels, schools, residences for girls, *cultural associations*, choirs, *sardana* dance groups, bands, various sports teams, theatrical societies and pastoral activities. Large colonies at the time had already established inns for fitters and travellers (COLOMER I ROMA; 2019).

Leisure spaces, such as the social club or *cultural association*, with a café and hall for staging plays or screening films, were situated in the middle of public squares, gardens and tree-lined promenades, usually presided over by the colony's two emblematic buildings: the master's mansion and the church. Other places for leisure in the colony were the sports ground, fountain, riverbank, orchards and chicken coops.

The combined café social club was a place for men to socialise, and was only open to

women on very special occasions. Many of the colonies had stable theatres or spaces that were periodically converted into stages. Years later, some of these were converted into cinemas, some documented since the beginning of the century. They had a long tradition and popularity, attracting residents of towns and villages for long sessions at a time when the imagery of the seventh art filled the hearts and minds of the people in this country with emotion, adventure and dreams.

Beginning in the late 19th century, the promotion of choral singing led to the formation of Clavé Choirs and choral societies in some colonies. These male choral groups were developed from the working classes or encouraged by masters and directors interested in encouraging leisure activities and identification with the company. They were often led by the chaplains of the colony, who were trained in music and thus obtained participation in the religious ceremonies, which were at the same time more striking.

Above, snapshot taken in the colony courtyard during an event celebrating the homage to old age festival, 1950s.

Photographer: Joaquim Mercader. Joaquim Mercader collection

Patron saint festival of the Salou colony in the early 20th century. All events held in the colony had a strong religious component and were attended by everyone.

Raquel Castellà collection

Below, snapshot taken in the Còdol-Dret colony café, 1950s.

Raquel Castellà collection

The church

The church played a significant role in this microcosm. Religious indoctrination and the church were of major importance, which accounts for the authority of the chaplains and nuns in the colonies and their loyalty to the master.

The priest was the master's delegated authority, similar and parallel to the factory director and therefore displaying maximum loyalty to the employer. The directors, chaplains, and schoolmasters were appointed and paid by the master (COLOMER I ROMA; 2019).

The school

Alongside housing and the shop, the school was a highly valued service in the colonies. For workers, it was an opportunity for their children, and for masters, it was a chance to educate their future workforce. Schools in

the colonies, like those in towns and cities, separated boys and girls in different classrooms, and they were taught common but also specific subjects: boys, more mathematics, and girls, needlework and religion.

Schools and residences were established in the largest colonies for working girls to receive training as competent factory workers, wives and mothers. Upon becoming mothers, they benefitted from the important service of nurseries and crèches for their younger children to enable them to continue their work in the factory. Previously, young peasant girls acted as nannies to care for children. Nevertheless, women established networks of intergenerational solidarity to manage their dual role of being factory producers and home reproducers (CASTELLÀ I PERARNAU; 2007).

Residences for young girls initially welcomed those from nearby villages and farms. During the 1950s and 1960s, some owners of

Above, the square in the Còdol-Dret colony with its decorated factory façade, 1940s.

Photographer: Joaquim Mercader. Joaquim Mercader collection

Salou workers with their children on the church stairs, 1920s.

Raquel Castellà collection

Below, a group of workers from the Còdol-Dret colony, 1950s.

Conxita Roqué collection

colonies ventured further afield to hire female workers, and some of these girls went straight into factory work, while others entered residences for young girls beforehand.

Female factory workers were often called “factory bedbugs” in the early years of the industrial colonies. The mistreatment they endured resulted from a campaign opposing women’s participation in the male-dominated industrial world. It was believed, particularly by more religious factions, that women neglected their domestic duties by working outside the home. Furthermore, it was deemed inappropriate for men and women to work together in the same environment. Women were even viewed as competition for men because they performed the same work, yet were paid less (CASTELLÀ I PERARNAU; 2023).

Between subsistence and demands

Communities situated around the factories became something more than work centres and even served as the hub for some of the principal revolutionary declarations

of the working world, marked by strikes and significant demands.

Beginning in the 1880s and continuing well into the 20th century, the textile colonies were the setting for instances of labour disputes between the workers and owners of these colonies. The working conditions of the workers were very harsh during this period, as they were subject to endless hours, with very low wages and strongly repressed by entrepreneurs of all those workers who banded together to defend improved working conditions. Employers could fire any worker without providing any explanation whatsoever, with special attention to union leaders, who were often replaced by more docile labour. It was common practice to terminate striking workers and hire workers from nearby towns to take their place. This occurred in L’Esquirol, known as Santa Maria de Corcó until 2014, where workers from fabric factories in Manlleu and Roda de Ter were brought in as replacements during a strike in 1855. As a result, those who did not participate in strikes were derogatorily termed *esquirols* (scabs),

Above, traditional giant and big head figures of the Salou colony in the early 20th century. Traditional festive folk displays such as these giant and big head figures could be seen in the colonies during patron saint festivals.

Xavier Baurier collection

Theatre performance in the Còdol-Dret colony during the homage to old age festival, 1940s.

Raquel Castellà collection

Below, procession during the patron saint festival of the Salou-Baurier colony, early 20th century.

Raquel Castellà collection

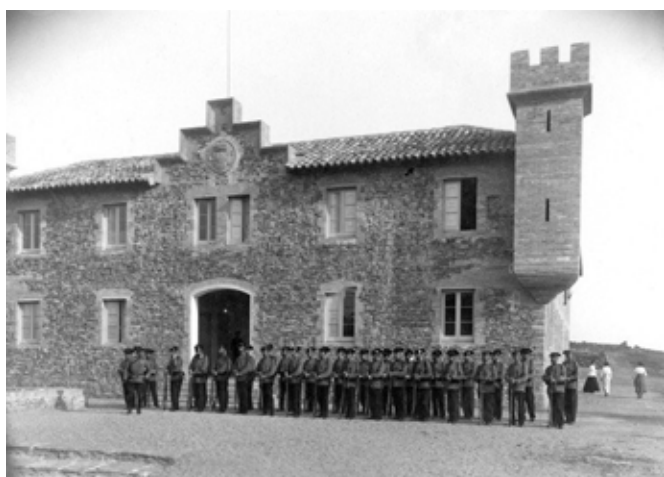

a phrase that has been also incorporated into the Spanish language (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015). Another way that employers used to put pressure on workers was that being fired meant not just losing the job, but also all the benefits that came with living and working in a textile colony: access to cheaper goods at the commissary, a school for the children, and above all, a home for the family. A sacked worker was not only unemployed but also homeless, and therefore had to abandon the colony. As Albert Balcells and Rosa Serra explain: “Dismissal, eviction and banishment were common practices in the factory colonies.” This explains the higher level of subjugation for the resident workforce in the colonies.

The demands by the workers centred primarily on shortening the working day, improving salaries, protecting the right of association and, from the early 20th century onwards, opposing the plans of entrepreneurs to

replace self-acting looms, operated by men, with continuous looms, capable of being operated by women due to requiring less skill and consequently paying lower wages. Alternatively, several factories sought to implement the English-style work system, which involved doubling the number of machines that each worker handled. Workers responded with confrontation to these efforts aimed at intensifying work and reducing wages.

There were scenes of intense struggle between workers and employers. For instance, the case of the Códol-Dret colony between 1880 and 1881, which ended in physical violence when the Códol manufacturers contracted the services of a “banda de la porra” [truncheon gang] in an attempt to exert pressure on their workers. This armed gang was dedicated to threatening and terrorising union affiliated workers as well as those who were not, in addition to recruiting scabs and intimidating

Above, workers leave the Salou colony’s factory at the end of the working day, 1910s.

Photographer: J.P. Raquel Castellà collection

Wooden footbridge that connected the town of Roda de Ter with the Salou-Baurier colony, located on the boundaries of the Roda mountain range.

Photographer: J.P. Josep Castellà collection

Below, image taken between 1910 and 1915 of the recently built Civil Guard barracks in Roda de Ter. Located on the opposite bank of the Salou factory, it is a two-story rough stone building constructed in 1910 with a U-shaped floor plan and central courtyard.

Raquel Castellà collection

workers. The conflict was such that the militia was forced to intervene. It was eventually resolved in a favourable manner for the workers, with the reinstatement of the strikers under the previously agreed conditions and the removal of the armed group and their families (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

Historian Carles Enrech has examined how an important combative labour movement emerged in the Ter and Llobregat areas in 1881, coinciding with the ascension of the liberals to power and the introduction of labour associations such as the Three Classes of Steam union.

A general strike occurred in the Ter basin in 1888 that lasted almost a year. The 1890-1891 lockout was the culmination of the social conflict in the 1880s.

Women gradually displaced men from their positions in many factories located along the Ter and Llobregat rivers, as the old self-acting looms were replaced with modern continuous looms that did not require skilled labour. Even though the workers resisted this change from the outset, the replacement was inevitable. In the Llobregat area, men handled wide looms while females handled narrow ones; men continued with self-acting looms and women with continuous ones. It appears that only in Manlleu and Roda de Ter did men preserve their positions and maintain equal or greater week outputs than the planned target.

During this period, derogatory slang appeared that was directed against female workers in the Roda de Ter area who replaced the males that were fired in the Salou colony. The song, illustrating the gender conflicts during this period, goes like this: “The girls from Can Mariano are going to work in Salou. / We’ll take away their pigtaileds and hang them in the sun. / They’ll say: ‘And you, father, because you made us go! / We used to wear pigtaileds and now we can’t comb our hair”² (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

All these changes and the gradual introduction of women into jobs that were previously reserved for men caused intense

opposition among the workers of the Ter basin. This led to a period of conflict that reached its peak in 1910 during a clash in the Salou colony between the scabs and the women. One of the scabs was seriously injured as a result of being struck by a device known as a *picador*, a wooden tool used to beat clothes while washing them in the Ter. The Civil Guard had to intervene and arrested the workers Antònia Vilardell and Concepció Nogué as the main instigators of the confrontation. These incidents served as the catalyst for the establishment of the Civil Guard barracks in Roda de Ter, which functioned as a repressive tool against the labour movement (CASTELLÀ I PERARNAU; 2015).

The employers in Salou wanted to reach an agreement with the workers through a proposal that would allow both men and women to operate the continuous machinery. The workers, however, wished to maintain exclusivity and, faced with this disagreement, they responded with industrial action, joined not only by the spinners, but also by all the factory staff.

The situation became increasingly untenable and on 21 June fifty members of the Civil Guard arrived in Roda to help restore order.

On 1 August 1910, Enric Baurier Lacombe and Pere Baurier Capron, the owners of the colony, made a request to commence the necessary procedures for establishing a subaltern command of the Civil Guard in Roda de Ter. They stated: “The only available forces for such cases [of strikes] are those of the Civil Guard and young men of the squad posted in Vich and Manlleu, the former, and the others posted in Santa María de Corcó. [...] The appellants [Enric Baurier Lacombe and Pere Baurier Capron] are willing to construct at their expense and in all its parts, to the complete satisfaction and under the immediate inspection of the State, the said building in such conditions that not only the forces listed in the previous creation

---

2 “Les noies de Can Mariano van a treballar a Salou / els hi llevarem la cua i els hi penjarem al sol. / Elles diran: ‘I tu, pare, perquè ens hi feies anar!, / abans dúiem cua i ara no ens podem pentinar.”

request shall be able to utilise it continuously, but also 20 to 30 additional guards.” Enric Baurier and Pere Baurier outlined their proposal in the construction request document: “To this end [to build a barracks], we possess land on a carefully selected plateau atop the Ter slope where Roda is located. This location allows surveillance to be extended to both towns [Roda and Masies] and the action of said forces can be immediate on any point of those two important industrial centres for which the Subaltern Command must primarily be established” (SERRA I CASTELLÀ; 2015).

With this document, work began on the construction of barracks for the Civil Guard in 1901, and with it the control of the labour movement in an essentially industrial town often oppressed by the harsh Osona employers.

A number of labour mobilisations began in Catalonia beginning in 1913, which eventually culminated in the legislation of the eight-hour day in 1919.

A foregone conclusion

The families from nearby towns enabled the factories to expand, alongside the essentially school, church and leisure services that they received. This consequently led to a relationship that linked working life and private recreational life to a productive model in which workers depended on their masters. This reliance extended beyond a salary, as workers were provided with housing and essential services, including an education for their children.

Over time, the relationship between masters and workers changed and was weakened until the factories that employed them closed because of the severe crisis in the textile sector during the 1970s. This crisis marked the end of the colony model and a textile industry that had a long family history.

The fallout from the oil crisis of 1973 dealt a strong blow to the Catalan economy, which mainly affected the textile, mining and construction sectors. Textile businesses

attempted to revitalise and modernise the industry, which had fallen behind and lacked investment during the Franco regime. Nevertheless, the sector was doomed to perish and successive company closures occurred in an irreversible pattern. The collapse of these colonies led to an economic and demographic downturn due to the loss of many jobs in these businesses and also in riverside regions. Overall, it resulted in not only the loss of thousands of jobs, but also a significant identity crisis for many people.

The closures caused more profound changes for families of workers residing in the colonies. They were forced to leave them because they needed to find a new job or else had to negotiate to remain in their homes under new conditions. If this was not possible, it meant the abandonment and deterioration of these spaces and, in some cases, part of the factory or the housing was demolished (COLOMER I ROMA; 2019).

Years later, new purposes were sought for old heritage spaces in some of these factories. Manufacturing activity was reinvigorated by small workshops, or some of the warehouses from these old colonies were repurposed for other industrial uses after being mechanised and digitised.

Bibliography

BALCELLS, Albert. “Les dones treballadores a la fabrica i al taller domèstic de la Catalunya del segle XIX i primer terç del XX”. *Catalan Historical Review*, no. 8, 2015, pp. 171-180.

BALCELLS, Albert & SERRA, Rosa. *Les colònies industrials a la Conca del Llobregat. 150 anys d'història*. Diputació de Barcelona, 2019.

BAYÓ I SOLER, Conxa. *Les màquines de vapor a Catalunya*. Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, 2012.

BUXEDA I MAJORAL, Gerard. “Les colònies industrials selvatanes del Ter: motor de transformació econòmica, social i paisatgística de la contrada”. *Quaderns de la Selva*, no. 21, 2009, pp. 29-44.

- CAMPRUBÍ, Josep. “Colònies tèxtils: una vitalitat que desapareix”. *L'Erol*, no. 47, 1995, pp. 32-37.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. *Còdol-Dret. Vida d'una colònia industrial (1862-1964)*. Ajuntament de les Masies de Roda, 2006.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. “La colònia de Còdol-Dret i els seus habitatges. Masies de Roda, 1862-1964”, during Proceedings of the Conference (2002) and Congress (2005) *Habitatge obrer i colònies industrials a la península ibèrica*, held at the Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya. Publicacions del Museu de la Ciència i la Tècnica, 2008, pp. 159-163.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. “L'avi Nitús. Una nissaga de músics a la colònia de Còdol-Dret”, in *Caramella, música i cultura popular*. August-September 2010, no. 21, pp. 68-72.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. July 2010, “Breus apunts sobre l'origen i la història dels gegants centenaris de Rupit”, in *Els Cingles del Collsacabra*. Vic: Conselleria de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, no. 63, pp. 12-14.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. “La feina de les dones a la fàbrica, el cas exemplar de la colònia de Còdol-Dret”, in *El Masienc* (September 2007). Les Masies de Roda: Ajuntament de les Masies de Roda, no. 1, pp. 18-20.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. “Una col·lecció d'art per salvar Còdol Dret”, in *Revista RDT*, July-August 2014. Roda de Ter: Ajuntament de Roda de Ter, no. 738, pp. 66-68.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2015). *L'Abans. Roda de Ter: recull gràfic 1870-1977*. El Papiol: Efadós & Ajuntament de Roda de Ter.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel (2019). *Roda de Ter Desapareguda*, Col·lecció Catalunya Desapareguda. El Papiol: Efadós & Ajuntament de Roda de Ter.
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. “Ròmul Bosch i Alsina, un indià paradigmàtic”, in *Eix. Cultura industrial, tècnica i científica*, 2022, no. 13, pp. 18-23
- CASTELLÀ I PERARNAU, Raquel. “Còdol Dret, una colònia sota les aigües”, in *Eix. Cultura industrial, tècnica i científica*, 2022, no. 14, pp. 12-17
- COLOMER I ROMA, Pere. *1001 curiositats de les colònies industrials de Catalunya*. L'Arca Redbook, 2019.
- CLUA I MERCADAL, Jordi. “Les colònies industrials al Berguedà: estudi d'una transformació econòmica i urbana”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, no. 33-34, vol. VII, 1992, pp. 145-170.
- CLUA I MERCADAL, Jordi. “Morfologia urbana de les Colònies Industrials a Catalunya”. Proceedings of the First Congress of Catalan Geography, Vol. IIIa, Frontera, 2001, pp. 221-230.
- DOREL-FERRÉ, Gràcia. “La qüestió de les colònies industrials: un fenomen discutit de la història industrial de la Catalunya deis segles XIX i XX”, in *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, no. 14, 2003, pp. 97-112.
- DOREL-FERRÉ, Gràcia. *Les colònies industrials, pistes de recerca a Habitatge obrer i colònies industrials a la Península Ibèrica*. Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, 2008, pp. 127-130.
- ENRECH, Carles. “Orígens i formació de les colònies industrials a Catalunya (1868-1923)”, in *Colònies industrials*. Col·legi de Periodistes de Catalunya, Museu d'Història de Catalunya, Generalitat de Catalunya, 2009, pp. 46-79.
- LLINÀS, Joan & MERINO, Jordi. *El Ter. El patrimoni vinculat als usos de l'aigua*. Consorci Alba Ter. Editorial Gavarres, 2011.
- FERRER I ALÓS, Llorenç. “Notes sobre la industrialització de la Catalunya interior: de les petites fàbriques a les colònies industrials”. Proceedings of the International Conference on the History of Catalonia and the Restoration (1875-1923). CEB, 1992.
- FERRER I ALÓS, Llorenç. “Una revisió d'alguns tòpics sobre les colònies industrials”. *L'Erol*, no. 47, 1995, pp. 16-21.
- MARÍN I SURROCA, Jeroni. “Les colònies industrials tèxtils del Ripollès a començaments del segle XX”. *Annals of the Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, 2003-2004, pp. 1-13.
- MARÍN I SURROCA, Jeroni. “Les colònies tèxtils del Ripollès (1900-1920)”. *L'Erol*, no. 86-87, 2005, pp. 100-103.

MARÍN I SURROCA, Jeroni. *Condicions de vida i de treball de la classe obrera i conflictivitat social al Ripollès 1900-1923*. Consorci Ripollès Desenvolupament, 2006.

MARÍN I SURROCA, Jeroni. "Conflictivitat i pau social a les colònies industrials: l'oasi artificial". Col·legi de Periodistes de Catalunya, Museu d'Història de Catalunya, Generalitat de Catalunya, 2009, pp. 168-191.

NADAL PIQUÉ, Francesc & MARTÍ-HENNEBERG, Jordi. "Cambio agrario y paisaje vitivinícola en la Cataluña occidental durante el primer tercio del siglo XX: la creación moderna del poblado de Raimat". *Ería*, no. 88, 2012, pp. 171-183.

NOGUERA I CANAL, Josep. *Industrialització i caciquisme al Berguedà 1886-1907*. Doctoral thesis. Universitat de Barcelona, 2013.

PERARNAU, Jaume. "La colònia Sedó d'Esparreguera". *Quaderns de Didàctica i Difusió-4*, Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, 2000.

PERARNAU, Jaume. "La colònia Jorba. Una colònia industrial al riu Calders". *L'Erol*, no. 86-87, 2005, pp. 65-68.

SERRA I ROTÉS, Rosa. "Les colònies mineres de Sant Corneli, Sant Josep i la Consolació (Cercs, Berguedà)". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, no. 36, vol. VIII, 1993, pp. 209-225.

SERRA I ROTÉS, Rosa. *Colònies tèxtils de Catalunya*. Fundació Caixa Manresa & Angle Editorial, 2000.
SERRA I ROTÉS, Rosa. "Els habitatges de les colònies industrials", in *Habitatge obrer i colònies industrials a la Península Ibèrica*. Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, 2008, pp. 191-196.

SERRA I ROTÉS, Rosa & CASTELLÀ PERARNAU, Raquel (2015). "Models paramonetals cooperativistes i sistemes de pagament a les colònies industrials catalanes durant l'etapa industrial", in *Altres formes de diner: dels vals al Banc del Temps*. XIX Curs d'Història Monetària Hispànica. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, pp. 67-93.

CRÈDITS

Edita

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura
Agència Catalana del Patrimoni Cultural
Museu d'Història de Catalunya

Coordinació

Teresa Rodon

Textos

Mònica Borrell-Cairol
Francesc Canosa Farran
Raquel Castellà i Perarnau
Martín Rodrigo y Alharilla

Disseny gràfic

Pere Canals

Correcció lingüística i traduccions

Traductorum

© de les fotografies

Arxiu fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya
Arxiu de la Comunitat General de Regants del Canal
d'Urgell
Col·lecció Josep Arqués i Vallbona
Col·lecció Xavier Baurier
Col·lecció Josep Castellà
Col·lecció Raquel Castellà
Col·lecció Conxita Roqué
Col·lecció Joaquim Mercader
Wikimedia Commons

Fotògrafs

Josep Arqués i Vallbona
Francesc Canosa
Manel Larriba
Joaquim Mercader
Francisco Roqué i Rierola

© d'aquesta edició

Museu d'Història de Catalunya

ISBN

978-84-10144-01-9

PROJECTE MUSEOGRÀFIC REFORMA SALA SEGLE XIX

Direcció

Margarida Sala

Equip de treball

Teresa Rodon, Coordinació
Martín Iturralde Valls, Comissariat
Mònica Borrell-Cairol, Documentació
Carol Ribera, Conservació preventiva
Griselda Aixelà, Acció cultural i educativa
Pere Canals, Disseny gràfic
Maria Feliu, Didàctica de les ciències socials
Zaida Picard, Accessibilitat

Producció

MAUD

Muntatge, il·luminació i manteniment

Carles Martin, Pere Jobal i Ricard Lozano

